

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Міжнародне фахове видання

Випуск дев'ятнадцятий

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 19. – К., 2014. – 179 с.

Дев'ятнадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

1) внесено до нового переліку наукових фахових видань України з юридичних та психологічних наук (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3. – С. 11);

2) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;

3) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 1 від 25 вересня 2014 р.)*

Головний редактор: Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

**Заступники
головного
редактора:** Француз А.Й., Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Національної академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, професор;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець В.С., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Калашник Н.Г., доктор педагогічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матенюк О.А., доктор психологічних наук, професор;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Семиченко В.А., доктор психологічних наук, професор;
Шимко В.А., доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник;
Одягайло Б.М., доктор економічних наук, професор;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕнь. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А.Й. Француз

Правовий статус політичної опозиції
в демократичній державі 5

В.В. Корольова

Теоретико-правові засади забезпечення права на
безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні.. 14

А.Н. Пугачев

Інститути прямої демократії в процесі
учредження основного закона: достоїнства форми
сквозь призму недостатків на практиці 20

Т.А. Француз-Яковець

Бікамералізм: поняття, сутність, ключові ознаки ... 28

В.Ю. Горелова

Поняття юридичної відповідальності держави
перед особою..... 34

Л.І. Баликіна

Парламентаризм — протидія політичній корупції:
аналіз основних аспектів в Україні та Білорусі 44

А.М. Терванесов

Становлення медичного страхування в умовах
розвитку непу на території України..... 51

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО- ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

М.М. Мацькевич

Міжнародні акти з прав і свобод людини
та громадянина 56

С.О. Баран

Сутність медіації при вирішенні господарських
спорів та її переваги 62

К.В. Доді

Проблематика правової кваліфікації
заворужень усередині держави та ситуацій
внутрішньої напруженості 68

В.С. Лук'янець

International Competition Law Enforcement:
general approach..... 76

І.В. Тарасова

Особливості нормативно-правового статусу
інституту нотаріату в Україні 84

І.В. Верещінська

Показання свідків у цивільній справі: порівняльний
аналіз нормативного регулювання
за ЦПК України та Франції..... 90

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРА- ТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Ю.Г. Скопненко

Класифікація столиць європейських держав 95

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

О.В. Мазур

Дотримання процесуальних строків на досудовому
розслідуванні як гарантія законності..... 99

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

О.Д. Сафін, А.В. Дацков

Особливості дезадаптаційного впливу бойових
дій на мотиваційно-сміслову сферу
особистості її учасника 105

В.А. Шимко, Я.І. Мельник

Теоретичний аналіз наукових підходів і концепцій
девіантної поведінки особистості у психології..... 112

І.А. Бурлакова

Формування здорового стилю життя
майбутніх спеціалістів як вагома передумова
їхнього професійного здоров'я..... 119

Ю.Л. Вітомський

Особистість керівника приватного охоронного
підприємства та її вплив на соціально-
психологічний клімат у колективі..... 125

О.О. Горова

Психологічні умови становлення майбутнього
фахівця в галузі будівництва та архітектури
в умовах ВНЗ..... 131

І.В. Сингаївська

Теоретичний аналіз проблеми професійної
успішності викладача вищого навчального
закладу (частина 1) 137

М.М. Філоненко

Комплексне дослідження особистісних
структур майбутнього лікаря 144

К.Ю. Охотницька

Вплив психологічних чинників на формування
відданості організації у персоналу
державної служби зайнятості 150

А.П. Фролов

Соціально-психологічні аспекти комунікативної
взаємодії у віртуальній реальності 155

О.І. Ястребов

Дослідження особливостей комунікативної
взаємодії в соціальній мережі «VK» 162

*На допомогу студентам, аспірантам та
викладачам юридичних вишів та факультетів..... 168*

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Правовий статус політичної опозиції в демократичній державі

А.Й. Француз
заслужений юрист України,
доктор юридичних наук,
професор кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті зазначається, що будь-які конкретні законодавчі кроки стосовно визначення статусу та прав політичної опозиції повинні розпочинатися з чіткого усвідомлення того, що саме є політичною опозицією. Тому розглядається суть та різні підходи до визначення інституту політичної опозиції, його правового статусу в умовах демократії.

Ключові слова: опозиція, політична опозиція, парламентська опозиція.

В статье отмечается, что любые конкретные законодательные шаги по определению статуса и прав политической оппозиции должны начинаться с четкого осознания того, что именно является политической оппозицией. Поэтому рассматриваются суть и различные подходы к определению института политической оппозиции, его правового статуса в условиях демократии.

Ключевые слова: оппозиция, политическая оппозиция, парламентская оппозиция.

The article states that any concrete legislative steps, that would determine the status and rights of the political opposition, have to be started with a clear understanding of the essence of political opposition. Therefore considered the nature and different approaches to definition of political opposition and its legal status in democratic conditions.

Keywords: opposition, the political opposition, the parliamentary opposition.

Постановка проблеми

Сучасний процес втілення в Україні конституційно-правової реформи значно підвищує актуальність науково-теоретичних досліджень, які мають своїм предметом

питання, пов'язані з функціонуванням та формуванням політичної опозиції, визначенням її місця в політичному процесі, ролі у структуруванні політичної системи, з'ясування тих функцій, які вона ви-

конує в сучасних політичних системах демократичного типу. Тривалий час проблеми аналізу сутності та змісту поняття «політична опозиція» та дотичні до нього питання законодавчого забезпечення організації й діяльності політичної опозиції залишалися поза межами активних правових стадій з огляду на суто ідеологічні причини. Деяко пізніше акцент було перенесено насамперед на проблематику багатопартійності, політичного плюралізму та правові проблеми діяльності політичних партій в Україні. Таке зміщення акцентів пояснювалося тим, що набуття партійною системою нашої країни ознаки плюралізму змушувало науковців надавати адекватне теоретичне обґрунтування і пояснення цього процесу. Однак згодом, коли синдром «гіпершвидких» темпів партійного будівництва (коли кількість політичних партій в Україні здолала позначку у 120 одиниць) було залишено позаду, особливого значення та актуальності набули питання вивчення безпосередньої політичної діяльності партій, їх участі у здійсненні державного управління, гарантій для тих політичних партій, які висловлюють свою незгоду з політичним курсом, запропонованим владною елітою, з ідеологією перетворень, запроваджуваних державною владою на загальносуспільному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомі українські та зарубіжні вчені П.І. Новгородцев, В.Ф. Погорілко, О.В. Скрипнюк, О.Г. Румянцев, С.Г. Рябов, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, В.В. Шаповал та багато інших зробили свій вагомий внесок у дослідження проблеми правового статусу політичної опозиції в демократичних державах.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблема політичної опозиції набула нині серйозного резонансу не лише в контексті обговорення конституційних змін, а й на міжнародному рівні, коли численні зарубіжні експерти звертають увагу на стан дотримання прав і гарантій, пов'язаних з

опозиційною діяльністю. Більше того, оцінюючи ступінь демократизації політичної системи нашої країни (у тому числі у зв'язку з проголошеним Україною курсом на європейську інтеграцію, який не повинен викликати жодних сумнівів у середовищі українських політиків та юристів [1, с. 115]), значна кількість експертів звертається саме до стану дотримання прав політичної опозиції в Україні. Тому наукові політико-правові дослідження проблем діяльності політичної опозиції в Україні, нормативно-правових основ її розвитку та можливостей участі в реалізації державної влади є актуальними як у суто теоретичному плані, так і з практичної точки зору. Адже незалежно від характеру змін, які будуть внесені до Конституції України (мається на увазі те, наскільки зміняться права і повноваження парламенту, уряду та президента), законодавцю доведеться приймати спеціальний закон, що врегулюватиме правові засади і гарантії опозиційної діяльності. При цьому йдеться не про персоналії тих, хто саме перебуватиме в політичній опозиції, а про інститут політичної опозиції як такий, який у принципі не слід пов'язувати з будь-якими конкретними вітчизняними політичними партіями або ж окремими політиками. Тобто закріплення правового статусу парламентської більшості обов'язково має своєю логічною складовою відповідне юридичне визначення політичної опозиції, а також з'ясування того, чи правомірно обмежувати поняття політичної опозиції лише такою її формою (таким її проявом), як парламентська опозиція.

Формулювання цілей статті

У статті зазначається, що будь-які конкретні законодавчі кроки, які визначали б статус та права політичної опозиції, повинні розпочинатися з чіткого усвідомлення того, що саме є політичною опозицією. Тому ставимо за ціль визначити, чи будь-яка діяльність, ініціатором якої не є владна еліта, є опозиційною та чому існування політичної опозиції є необхідною ознакою демократичних політичних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналізуючи зміст поняття «політична опозиція», важливо чітко відмежовувати це явище від різних проявів незгоди з діями офіційної державної влади, адже у багатьох пострадянських державах доволі часто використовуються такі поняття, як «напівопозиція», «тимчасова опозиція», «ситуативна опозиція» тощо [2, с. 36]. Вживаючи їх, здебільшого мають на увазі будь-яку незгоду, спричинену діями вищих органів державної влади. При цьому ґрунтом такої незгоди здебільшого є суто кадрові питання чи проблеми створення «сприятливих умов» для політичного бізнесу тих або інших владних кланів. Таку ситуацію М. Михальченко описує як відсутність справжньої опозиції або появу «прирученої опозиції» (з якою легко домовитися, пропонуючи їй ті чи інші державні посади, пільги тощо) [3, с. 7]. Дослідник О. Фрицький описує цей процес як одержавлення опозиції чи одержавлення політичних партій, які використовуються з метою забезпечення потреб не народу, а лише правлячої еліти [4, с. 58].

Безумовно, що таким чином витлумачене поняття «політична опозиція» має надто мало спільного з тим, що традиційно мається на увазі в межах наукового політико-правового дискурсу дослідження демократії, демократичних процесів і демократичних політичних систем, коли політична опозиція сприймається не як «об'єктивна даність вільної демократичної держави» [5, с. 72], а як певне не прогнозоване відхилення від офіційного курсу або як засіб легітимації існуючого режиму в очах міжнародної спільноти. Більше того, спроба законодавчо гарантувати існування такої опозиції та узаконити способи й методи її діяльності матиме своїм наслідком не просування в бік демократії чи прискорення темпів демократичного транзиту, а дещо прямо протилежне закріплення принципів авторитарної та непрозорої політики, коли державна влада використовується як механізм вирішення нагальних проблем окремих політичних кланів.

За визначенням Р. Даля, опозиція є необхідним елементом демократичної політичної системи та важливим аспектом загального процесу демократизації [6, с. 8]. Це зумовлено тим, що право на опозицію (на опозиційну діяльність) тісно переплетене з іншим правом, поза яким стає немислимим поняття демократії, особливо – з правом на політичну участь. Як саме реалізується цей зв'язок? Відповіді на це, здавалося б, просте запитання Р. Даль присвятив спеціальне дослідження «Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція».

Більше того, характеризуючи феномени опозиції та опозиційної діяльності, Р. Даль виходив з того, що як загальна ідея демократичного врядування, так і пропонує ним модель поліархії завжди реалізуються лише у формі діалогу між офіційною владою та опозицією (у щойно згаданій праці «Поліархія» він вживає терміни «уряд» та «опозиція», а в дослідженні «Демократія та її критики» аналізує цю саму взаємодію, застосовуючи поняття «конкуренція політичних еліт»). При цьому поява опозиції зумовлюється не стільки незгодою з тими чи іншими діями офіційної влади (у сфері економічної, соціальної або національної політики), скільки вихідним плюралізмом соціуму, в якому завжди присутні різні стратегічні інтереси, цінності, пріоритети, потреби, різне бачення методів впливу на розвиток держави і суспільства. Дійсно, якщо основним критерієм демократичного процесу є ефективна участь (у визначенні Р. Даля цей критерій формулюється так: «Протягом процесу прийняття рішень громадяни повинні мати адекватні, а також рівні можливості для вираження власних уподобань відносно кінцевого результату... вони також; повинні мати адекватні та рівні можливості щодо внесення питань до порядку денного і для виразу причин схвалення одного, а не іншого результату» [7, с. 163]), то наслідком реалізації рівного права на вираження власних поглядів буде формування одразу кількох альтернативних або частково альтернативних сценаріїв політичного розвитку, одні з яких отримуватимуть статус «офіційних»,

а інші – «опозиційних». Тобто критерії ефективної участі та наявності опозиції тісно пов'язані і можуть використовуватись у якості оціночного критерію рівня демократичності тієї чи іншої держави, чи, якщо ширше, – тієї чи іншої політичної системи в цілому.

Хоча, підходячи до вивчення феномену опозиції із зазначених позицій, слід одразу ж зауважити, що важливим елементом його аналізу є правове забезпечення опозиційної діяльності. Справді, у тій чи іншій формі опозиція проявляється в усіх без винятку політичних системах та за всіх політичних режимів (демократичних, авторитарних, тоталітарних). Інша річ – це характер діяльності опозиції: чи визнається вона в державі, чи діє вона легально і на законних підставах, чи може впливати на процеси державного управління, чи допускає законодавство держави дискримінаційні дії щодо опозиційних політичних сил тощо. Зрозуміло, що такі питання повинні розв'язуватися насамперед на правовому рівні. Тому в нашому подальшому аналізі звертатимемося перш за все до конкретних моментів, які повинні набути своєї юридичної регламентації, аби політична опозиція виконувала всі ті позитивні функції, які вона покликана реалізовувати в демократичній політичній системі.

Однак, перш ніж висвітлювати питання правового забезпечення опозиційної діяльності, варто звернутися до загального теоретичного з'ясування ролі опозиції в демократичній державі, причин її виникнення, а також чіткого визначення обсягу поняття «політична опозиція».

На нашу думку, вживаючи поняття «опозиція» та розкриваючи її місце в демократичних політичних системах, методологічно доцільно звернутися до іншого поняття, яке використовує О. Глухова, а саме – «інституційна позиція». Під ним російська дослідниця розуміє сукупність політичних ресурсів (це насамперед «урядова структура» політичної системи – державна бюрократія, позиції всередині законодавчих органів та судової ієрархії [8, с. 222-223]), які дають змогу тим чи іншим

політичним групам реалізовувати владу, здійснювати вплив на розвиток суспільно-політичних процесів.

Інституційні позиції як такі присутні в будь-яких політичних системах, оскільки наявність центру (або центрів) влади є неодмінною властивістю політичної сфери. Однак, на відміну від авторитарних політичних систем та авторитарних політичних режимів (під авторитарним політичним режимом мається на увазі такий, якому властиве «необмежене панування в суспільстві якоїсь однієї політичної сили» [9, с. 204], – зараз ми беремо як «робоче» визначення К. Гаджиева, хоча, безумовно, у сучасній юридичній та політичній науці існують також інші визначення авторитарних політичних режимів), коли ці інституційні позиції є абсолютно незмінними, за умов демократичних політичних систем вони є динамічними, а отже, у результаті ротації політичних еліт, демократичної конкуренції за політичну владу відбувається перерозподіл політичних ресурсів, і як наслідок – зміна інституційних позицій. Тобто для будь-якої демократичної політичної системи властива принципова варіативність сил, що можуть займати, так звані, «опозиційні позиції» або ж перебувати в «опозиційному положенні», оскільки процес зміни влади залежить виключно від виборців і того, яким саме політичним силам вони віддаватимуть перевагу, а які залишатимуться на конкуруючих з офіційною владою позиціях. До речі, з цієї точки зору «опозиція» – це не якась одна специфічна точка, що концентрує все, так би мовити, «протилежно» настановам і цінностям, які домінують у представників офіційної публічної влади. Це радше цілий спектр можливих позицій, які різняться від офіційної, даючи змогу критикувати правлячу політичну силу одразу за кількома напрямками. У цьому сенсі в опозиції до ліберального уряду можуть водночас перебувати як консервативні, так і соціал-демократичні та націонал-демократичні сили.

Таким чином, з точки зору цього методологічного підходу, ми отримуємо доволі продуктивну теоретичну модель, що опи-

сує процес розвитку демократичних політичних систем і дає можливість пояснити феномен виникнення опозиції. Тобто як офіційна влада, так і опозиція є однаковою мірою «інституційними позиціями». Це те, що сполучає їх і робить рівноправними учасниками політичного життя. Більше того, виходячи з цієї методології, ми повинні припустити існування в суспільстві не лише двох, а значно більшої кількості інституційних позицій. У цьому сенсі термін «опозиція» може використовуватись у двох значеннях. По-перше, як сукупність усіх політичних сил, які на цей момент не мають у своєму розпорядженні домінуючих політичних ресурсів впливу на державну владу (при цьому до них належать не лише безпосередні суб'єкти політичної конкуренції, а й усі інші суб'єкти, позиція яких не збігається з офіційною і які мають або чинять вплив на громадську думку). Зрозуміло, що таке розуміння опозиції є доволі широким і потребує подальшого аналізу й уточнення (тобто необхідно виділяти різних суб'єктів цієї опозиції, з'ясовувати їх відмінності, методи діяльності тощо). По-друге, опозиція може тлумачитись лише як сукупність тих політичних сил, які протиставляють себе офіційній публічній владі, висловлюють незгоду щодо курсу її політичних дій у цілому, виступають із критикою запровадженої державної політики, висловлюють незгоду з наявною стратегією державного управління, пропонують власну альтернативну програму (або мають альтернативне бачення) суспільного та державного розвитку.

Однак, крім елемента, який сполучає офіційну владу та опозицію (вони є «політичними позиціями»), між ними існує певна відмінність. Ця відмінність конститується на підставі їхнього відношення до політичних ресурсів і насамперед – до ресурсів державного управління, або їх можливостей впливати на реалізацію державної влади та прийняття загальнозначущих державно-політичних рішень. Загальновідомо, що ознакою демократичної політичної системи є поділ державної влади. Однак навіть поділена влада все одно

залишається єдиною (тобто поділ державної влади означає не співіснування різних конкуруючих гілок влади, а лише поділ функціональних повноважень усередині системи державної влади) [10, с. 229]. Тобто серед різних політичних суб'єктів, які мають на меті отримання державної влади, завжди виділяється один (як такий він може мати конституюваний характер, тобто утворюватись у формі політичної коаліції або блоку спільних за політичними поглядами та політичними інтересами сил), який на певний визначений на законодавчому рівні період отримує пріоритетні можливості для реалізації власної політичної програми.

Таким чином, феномен політичної опозиції є природним явищем для розвитку політичної системи (і особливо політичної системи демократичного типу). При цьому сама опозиція не повинна трактуватись як певне «позасистемне» явище, яке має на меті політичну, економічну або будь-яку іншу дестабілізацію в суспільстві (на жаль, як зазначає Ю. Ясенчук, саме таким чином опозиція часто сприймається у масовій громадській свідомості в Україні [11, с. 122]). Опозиція породжується демократією і є органічною частиною демократичної влади. Однак очевидно й те, що, описуючи політичну опозицію через поняття «інституційна позиція», необхідно зробити низку подальших уточнень. Тобто, обґрунтувавши внутрішню логіку появи феномена опозиції у демократичних політичних системах, слід визначити, що саме вона являє собою юридично.

Нині можна говорити про два типи відповіді на це запитання, які ми можемо умовно визначити як «широке» та «вузьке» тлумачення політичної опозиції. Вузьке визначення політичної опозиції відносить до неї сукупність політичних партій, блоків, громадських рухів, які беруть активну участь у політичному житті, мають представництво в парламенті, висувають власну програму державного розвитку, яка не збігається з програмою, що реалізується главою держави та органами виконавчої влади. На відміну від цього широке розуміння опозиції виходить з того, що цим

поняттям повинна охоплюватись будь-яка діяльність (у тому числі діяльність ЗМІ, органів місцевого самоврядування, численних неурядових організацій і т.д.), у якій міститься критика або незгода з діями офіційної влади або офіційним політичним курсом. Однак, щойно виклавши ці дві позиції, легко побачити, що перша з них є надто вузькою, а інша, напевно, – надто широкою.

Щодо першого, слід зауважити, що було б не зовсім коректним обмежувати поняття «політична опозиція» лише тими політичними організаціями (ідеться насамперед про політичні партії), які беруть участь у виборчому процесі й мають своє (навіть мінімальне) представництво у парламенті. Адже відомо, що «парламентська опозиція» становить лише частину політичної опозиції і не може виступати представником політичної опозиції в цілому. Так само було б принципово неправильно виключати з кола суб'єктів опозиційної діяльності ЗМІ (маємо на увазі всі ЗМІ: ті, що є інформаційними органами окремих політичних сил, і ті, що позиціонують себе як незалежні ЗМІ), які можуть на власний розсуд обирати будь-яку політичну позицію щодо офіційної, висловлювати та аргументувати її, сприяти її поширенню в політичній свідомості громадян. Щодо другого, то стикаємося з тим, що опозиційною повинна бути визнана майже будь-яка діяльність, що реалізується всіма суб'єктами політики, які не кооптовані до структури виконавчої влади або не належать до парламентської більшості.

Тому, надаючи юридичне визначення поняттю «політична опозиція», необхідно чітко виділити два її основні типи. По-перше, це парламентська опозиція. До неї належать ті депутатські фракції, групи та їх об'єднання у парламенті, позафракційні народні депутати, політична позиція яких протистоїть офіційному політичному курсу. Фактично до парламентської опозиції належать усі, хто не входить до парламентської більшості або не висловив своєї солідарності із запроваджуваним нею курсом. Ця політична опозиція повинна мати чіткі гарантії своєї діяль-

ності, а також перелік прав і повноважень, що закріплюються за нею в парламенті як вищому представницькому органі. При цьому, навіть попри те, що парламентська опозиція є за визначенням «меншістю», парламентська більшість не має права змінювати статус парламентської опозиції, відстороняти її від правомірної участі в державному управлінні, накладати обмеження на висловлення та пропагування опозиційних поглядів чи поширення опозиційної інформації.

Іншим типом опозиції є так звана громадська опозиція, або громадсько-політична опозиція. До неї належать ті політичні сили (при цьому не обов'язково інституціоналізовані у вигляді політичних партій), які, по-перше, публічно висловлюють свою критику офіційного курсу і, по-друге, офіційно заявили про свою опозиційність (ця заява може бути подана до ЗМІ у формі зафіксованого на з'їзді або зборах рішення партії, громадського об'єднання, у формі офіційного звернення колективу телеканалу, радіостанції, періодичного видання тощо). Зрозуміло, що сама заява не може (чи принаймні не повинна) бути предметом офіційної реєстрації, але вона обов'язково повинна бути публічною. Отже, такими політичними силами можуть бути громадські рухи, об'єднання громадян, ЗМІ, непарламентські політичні партії. На відміну від парламентської опозиції, повноваження та можливості впливу на діяльність державної влади якої є чітко регламентовані спеціальним законом (на нашу думку, таким законом повинен бути закон «Про парламентську опозицію в Україні» або «Про опозицію у Верховній Раді України»), статус і права громадської опозиції регулюються загальними конституційними нормами, які проголошують свободу слова, свободу легальної політичної діяльності, свободу на вираження власних поглядів, свободу на легальні форми громадянського протесту.

Наразі 10 квітня 2014 р. був ухвалений у першому читанні народними депутатами проект закону про парламентську опозицію, який ініціювали В.В. Навроцький,

Є.Б. Геллер і В.В. Писаренко. Він був відправлений на доопрацювання. У зазначеному законопроекті «визначаються засади і гарантії здійснення опозиційної діяльності, як однієї з основ демократії, що має представницький та плюралістичний (багатоманітний) характер та забезпечує підзвітність і підконтрольність перед виборцями органів державної влади, їх посадових осіб, в спосіб, що не визначений іншими Законами України» [12]. Хоча, поряд із позитивним моментом рішучого кроку правового закріплення інституту опозиції, у цьому законопроекті, на нашу думку, суттєвим недоліком є виокремлення лише парламентської опозиції. Як зазначалося вище, інститут опозиції охоплює більш ширше поняття. Глибокий аналіз цього законопроекту ми оминемо, оскільки він не є метою цієї статті.

Однак виділення типів опозиції є лише першим кроком її юридичної інституціоналізації. Наступним повинна стати чітка фіксація принципів опозиційної діяльності (як парламентської, так і громадської опозиції), які зумовлювали б дії офіційної влади щодо політичної опозиції та дії самої опозиції.

Певною мірою ці принципи відповідають принципам правової держави. Зокрема, йдеться про принципи: а) верховенства права і закону, який поширюється на обидві сторони – політичну опозицію та офіційну владу (з цієї точки зору офіційна влада, навіть зважаючи на всі свої повноваження, а також виданий за результатами виборів мандат загальної довіри, не має права у будь-чому обмежувати свободу опозиційної діяльності, встановлювати будь-які спеціальні правові норми, що ускладнювали б або унеможливлювали функціонування опозиційних політичних сил); б) гарантованості прав і свобод людини і громадянина (насамперед гарантування кожному громадянину права на свободу думки і слова, вільне вираження власних поглядів і переконань, на критику рішень і дій органів державної влади, висунення та обстоювання альтернативних офіційному політичному курсові концепцій розвитку суспільства).

Хоча, крім них, на думку автора, необхідно зафіксувати низку специфічних принципів, що стосуються лише двох зазначених суб'єктів. Так, офіційна влада керується у своїй діяльності принципом забезпечення державою конституційно-правових гарантій для вільної, безперешкодної діяльності політичної опозиції, а також неприпустимості обмеження будь-яких конституційних прав і свобод громадян на підставі їх належності до політичної опозиції. Не допускається видання будь-яких актів органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які обмежували б право на опозиційну діяльність, або актів, які передбачали б перегляд та зміни статусу політичної партії (громадської організації) у зв'язку з її проголошенням своєї опозиційності. Зі свого боку, політична опозиція гарантує дотримання принципу свободи опозиційної діяльності, суть якого полягає в неприпустимості примушення будь-кого до участі або неучасті в опозиційній діяльності. Така юридична фіксація зазначених принципів є основою забезпечення свободи опозиційної діяльності, яка стає елементом системи конституційних прав і свобод людини і громадянина. При цьому свобода опозиційної діяльності передбачає неможливість будь-якого зовнішнього впливу на рішення окремих громадян (їх об'єднань) щодо участі або неучасті в ній чи з боку державної влади, чи з боку політичної опозиції.

У цьому сенсі, розглядаючи процес взаємодії офіційної публічної влади та політичної опозиції, слід особливо зазначити, що підґрунтям її ефективності виступає ніщо інше як право. Причому саме це право повинно бути розглянуте принаймні в трьох аспектах: а) право офіційної влади, б) право політичної опозиції, в) право як загальна міра визначення каналів і принципів взаємодії офіційної влади та політичної опозиції. Більше того, універсальність правових норм полягає в їхній дії незалежно від того, які саме політичні сили є опозиційними, а які – офіційними. Завдяки міцній правовій основі процесу взаємодії офіційної влади та політичної

опозиції уможливується забезпечення одного з головних принципів демократії, а саме – незмінність загальних правил безвідносно до того, які саме суб'єкти вступають у політичну боротьбу. Тобто правові правила взаємодії офіційної влади та опозиції в демократичній політичній системі діють за будь-яких обставин незалежно від того, які саме партії чи політичні сили набуватимуть статусу публічних, а які – опозиційних.

Тобто свобода опозиційної діяльності, розглянута з точки зору її змісту як одного з прав людини і громадянина, означає таке: а) єдиною детермінантою участі (або неучасті) в опозиційній діяльності є вільний особистий вибір кожного громадянина; б) будь-який тиск, примус, погрози, підкуп, психологічний вплив, інші протизаконні методи залучення громадян до опозиційної діяльності, як і використання таких методів і прийомів для спонукання їх до підтримки офіційного політичного курсу, дій і рішень органів влади, забороняються і караються законом; в) групи громадян та окремі громадяни можуть вільно провадити опозиційну діяльність відповідно до Конституції та чинного законодавства України, беручи участь у політичних кампаніях (ініціювання і проведення референдумів, збирання підписів, висунення і підтримка кандидатів до складу представницьких органів тощо), а також у заходах політичних партій і громадських організа-

цій, виступаючи в засобах масової інформації, проводячи збори, мітинги, походи і демонстрації, пікети з висуненням своїх вимог.

Висновки

Звісно, що проблеми парламентської так політичної опозиції в цілому є надзвичайно важливими, а отже, будь-який поспіх у прийнятті відповідних законів може обернутися в подальшому значними проблемами не лише для парламенту, а й політичної системи України. Утім нині не лише політична еліта, а й усе суспільство об'єктивно дозріли для чіткої нормативної інституціоналізації опозиційної діяльності. Більше того, наразі навіть представники нової влади наголошують на тому, що без нормальної опозиції як у суспільстві, так і в парламенті державній владі загрожує застій, зниження «рівня її чуттєвості» до нагальних суспільних проблем. Тому, підсумовуючи вищезазначене, можемо з упевненістю стверджувати, що на сьогодні одним із найнадійніших свідчень безповоротності обраного шляху демократизації політичної системи України є послідовна правова інституціоналізація парламентської опозиції та політичної опозиції в цілому, яка відчуватиме себе внаслідок цього не певним позасистемним явищем, а органічним елементом та інститутом демократичного розвитку політичної системи України.

Література

1. *Задорожний А. В.* О государственной политике в сфере гармонизации законодательства Украины и стран Европы / А. В. Задорожний // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / Под общ. ред. Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 115-123.
2. *Француз А. Й.* Політична опозиція у демократичній державі (правові аспекти аналізу) / А. Й. Француз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 5 (31). – С. 35-45.
3. *Михальченко М.* Позичі опозиції. Хто є хто в Україні / М. Михальченко // Віче. – 2002. – № 3 (120). – С. 7-11.
4. *Фрицький О.* Проблеми подальшого розвитку парламентаризму в Україні та політичні права громадян / О. Фрицький // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2001. – Вип. 12. – С. 53-60.
5. *Золотухін Г.* Влада – опозиція : боротьба проти себе? / Г. Золотухін // Віче. – 2003. – № 10 (139). – С. 71-74.
6. *Даль Р. А.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль. – Харків : Каравель, 2002. – 216 с.
7. *Даль Р.* Демократия и ее критики / Р. Даль. – М. : РОССПЕН, 2003. – 576 с.

8. Глухова А. В. Политические конфликты : основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ) / А. В. Глухова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 280 с.

9. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1996. – 400 с.

10. Пилипенко А. Н. Конституционная регламентация статуса исполнительной власти в зарубежных странах / А. Н. Пилипенко // Очерки конституционного права зарубежных государств. – М. : Спарк, 1999. – С. 221-229.

11. Ясенчук Ю. В. Основні характеристики і тенденції організаційного становлення державно-владного механізму в Україні / Ю. В. Ясенчук // Актуальні проблеми державного управління : 36. наук, праць. – Харків : Магістр, 2003. – № 3 (18). – С. 119-130.

12. Проект закону про парламентську опозицію від 19 березня 2014 р. № 4449 // Верховна Рада України : офіційний веб-портал // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4494&sk1=8

Теоретико-правові засади забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті проаналізовано рівень забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні.

Ключові слова: право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

В статье проанализирован уровень обеспечения права человека и гражданина на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду.

Ключевые слова: право на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду, органы государственной власти, органы местного самоуправления.

The article analyses the level of providing of human and citizen rights on safe for life and health environment.

Keywords: human and citizens right on safe for life and health environment, public authority, local self-government bodies.

Постановка проблеми

Серед усіх цінностей нематеріального характеру, усвідомлених людством, як дійсно універсальні, загальнолюдські, права людини і громадянина стоять на першому місці. Визнання та закріплення у законодавстві прав людини і громадянина, теоретичний аналіз їх змісту, рівень забезпечення в сучасних умовах становить одну з найбільш актуальних, пріоритетних і важливих наукових проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз сучасної юридичної літератури дає змогу віднести право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля до малодослідженої групи конституційних прав. Практично всі вчені обмежуються констатуванням його необхідності як умови розвитку всього живого, порівнюючи з невід'ємним правом кожної людини – правом на життя [1; 2; 3; 4; 5], однак спеціальних досліджень щодо забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля надто мало.

Окремі аспекти забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля

були предметом дослідження на дисертаційному рівні таких учених: Б.М. Гамалюк, С.В. Стороженко [6; 7] та інші. Заслугує на увагу і монографія О. С. Заржицького [8], присвячена дослідженню проблем правового забезпечення екологічної політики України.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З огляду на те, що метою національної екологічної політики є стабілізація та поліпшення стану навколишнього природного середовища України, а одним із основних інструментів реалізації національної екологічної політики є забезпечення екологічної безпеки [9], вважається за доцільне дослідити рівень забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Формулювання цілей статті

На сьогодні загально визнано, що подальше поглиблення антропогенного та техногенного навантаження на довкілля здатне привести до глобальної катастрофи, яка становитиме загрозу для самого існування людства. Поширення екологічної небезпеки в різних регіонах держави

зумовлює пошук конкретних заходів щодо її відвернення. Тому важливе значення в системі протидій цій небезпеці надається механізму забезпечення права на безпеку довілля.

Виклад основного матеріалу дослідження

У механізмі забезпечення прав людини і громадянина можна виділити дві взаємопов'язані сторони: статичну та динамічну. Статична сторона механізму включає в себе систему норм права, що закріплюють права і свободи людини і громадянина; їх гарантії; суб'єктивні права, діяльність яких спрямована на створення необхідних умов для повної та ефективної реалізації, охорони та захисту цих прав; форми юридичної відповідальності. А, з іншого боку, механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина становить безперервний процес із реалізації, охорони та захисту і обумовлюється діяльністю вповноважених суб'єктів щодо створення для цього необхідних умов, що складає динамічну сторону механізму.

Питанню конституційно-правового механізму забезпечення права людини на безпеку присвячено дослідження В.П. Васюковської, де було сформульовано авторську дефініцію «конституційно-правового механізму забезпечення права людини на безпеку», під яким розуміють «систему комплексно взаємозв'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та чинників, за допомогою яких в умовах додержання законності створюються належні юридичні і фактичні можливості для повноцінної реалізації кожним права на безпеку, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню (реалізації) можливого у повсякденне життя» [10, с. 11].

Дослідник О. В. Марцеляк під конституційно-правовим механізмом забезпечення основних прав громадян України розуміє закріплену в Конституції України, взяту в єдність, внутрішньо врегульовану і струнку систему правових гарантій і органів, діяльність яких спрямована на забезпечення основних прав і свобод громадян України [11, с. 38].

У дисертаційному дослідженні «Адміністративно-правове забезпечення екологічних прав громадян» С.В. Стороженко проаналізував діяльність органів державної влади зі створення умов для реалізації екологічних прав громадян. Обґрунтував можливість детермінації поряд із контролем і наглядом нового засобу адміністративно-правового забезпечення екологічних прав громадян, який отримав у дисертації назву «засіб сприяння». Зміст цього засобу полягає в патронатній підтримці (допомозі) з боку суб'єктів публічної адміністрації носіям екологічних прав [7, с. 6].

Як вважає Б. М. Гамалюк, «важливою складовою у формуванні нової державної політики, спрямованої на захист і становлення екологічних прав, яка відповідає європейським стандартам, зі сторони держави як владного суб'єкта, є формування дієвої системи органів публічного управління» [12, с. 200], однак при цьому зазначає: «стабільність екологічного законодавства, видання достатньої кількості досконалих нормативно-правових актів із питань безпеки довілля, відсутність в ньому прогалин та комплексність охоплення предмету правового регулювання є досить важливою запорукою для ефективного управління з приводу вирішення існуючих екологічних проблем та запобігання виникненню нових» [12, с. 203]. Також, на його думку, в механізмі забезпечення екологічних прав особливу роль повинні відігравати й інші складові, серед яких: покращення нормативно-правової системи управління; підвищення ефективності екологічного виробництва; участь громадськості в процесі екологічного управління; реформування економічної складової екологічних відносин в Україні, формування окремої екологічної світоглядної позиції, створення ефективного екологічного контролю [12, с. 207].

Порівнюючи наведені підходи деяких учених до розуміння механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, можна виявити такі його складові: норми конституційного та інших галузей законодавства, які закріплюють права і свободи громадян; норми, які їх га-

рантують; інституції, на які покладаються відповідні функції та повноваження щодо організації та здійснення забезпечення реалізації, охорони та захисту основних прав і свобод людини.

Отже, механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина включає дві складові: нормативно-правову та інституційну.

До нормативно-правової складової механізму забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля відносяться:

1. Конституція України.
2. Закони України, інші нормативні акти Верховної Ради України.
3. Укази Президента України.
4. Акти Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади.
5. Акти органів місцевого самоврядування України.

Саме правові норми фіксують мету, завдання, напрями діяльності, встановлюють сукупність повноважень відповідних органів у сфері забезпечення прав громадян. Певним чином можна говорити про напрацювання великого масиву нормативно-правових актів, де визначені основні повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері забезпечення права на безпечне довкілля.

Так, у ст. 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [13].

Конституція України визначає повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших інституцій у сфері забезпечення прав людини і громадянина (розділи IV, V, VI, VII, VIII, XI, XII).

Наприклад, у розділі VI Конституції України «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» містяться статус

і компетенція системи органів виконавчої влади.

Повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій щодо забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля закріплено в низці законодавчих актів, зокрема, законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 13-15, 17-21) [14]; «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (розділ III) [15]; «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (розділ IV) [16]; «Про безпечність та якість харчових продуктів» (ст. 3, 6, 7, 10) [17] та ін.

Важливе значення мають укази Президента України, наприклад, «Про Концепцію державної регіональної політики» [18].

Не менш вагоме значення мають акти Кабінету Міністрів України та інших органів центральної виконавчої влади: «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» [19] тощо.

Інституційними елементами механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина є:

1. Органи державної влади.
2. Органи місцевого самоврядування.
3. Неурядові організації.

Так, відповідно до Конституції України Верховна Рада України виключно законодавчо визначає права і свободи людини і громадянина, їх гарантії; здійснює законодавче регулювання і контроль за діяльністю органів державної влади щодо виконання ними функцій і завдань у сфері забезпечення прав і свобод людини; ухвалює засади внутрішньої та зовнішньої політики держави в цій сфері; затверджує державний бюджет, у якому передбачаються кошти на забезпечення екологічної безпеки України тощо. У розробленні та експертизі законодавчих актів у галузі екології беруть участь комітети Верховної Ради України, наприклад, Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та інші в межах своєї компетенції; науково-експертний і юридичний

відділи Секретаріату Верховної Ради України та інші уповноважені органи.

Президент України є гарантом Конституції України, зокрема її положень щодо забезпечення екологічної безпеки. Він має право ухвалювати укази про оголошення окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації та про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану в разі виникнення аварій, катастроф, стихійного лиха, що становлять загрозу для життя і здоров'я людей [20]. У свою чергу, Президент України спирається на підпорядковані йому спеціальні органи, серед яких насамперед слід відзначити Раду національної безпеки і оборони України, що здійснює свою діяльність відповідно до Закону України «Про Раду національної безпеки та оборони України» [21].

Кабінет Міністрів України та інші центральні органи виконавчої влади вживають заходів щодо забезпечення та додержання прав і свобод людини, а саме – здійснення державної екологічної політики, розроблення державних і міждержавних екологічних програм, забезпечення їх виконання.

Провідне місце серед центральних органів виконавчої влади посідають міністерства. Визначаючи компетенцію міністерств у сфері забезпечення права людини і громадянина на безпечне довкілля необхідно зазначити, що кожне з них має як загальні, так і спеціальні повноваження у вказаній сфері. Серед міністерств, які наділені саме спеціальними повноваженнями, необхідно виділити: Міністерство екології та природних ресурсів [22]; Міністерство охорони здоров'я України [23]; Міністерство аграрної політики та продовольства України [24].

Окремими повноваженнями наділені Державна служба України з надзвичайних ситуацій [25]; державні агентства: Державне агентство лісових ресурсів України [26], Державне агентство водних ресурсів України [27] тощо.

Відповідно до ст. 118 Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють

місцеві державні адміністрації. Стаття 119 Конституції України визначає основні повноваження місцевих державних адміністрацій, які на відповідній території забезпечують: «1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян; 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування; 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень» [13].

Стаття 3 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» визначає, що місцева державна адміністрація свою діяльність здійснює на засадах: відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність; верховенства права; законності; пріоритетності прав людини; гласності; поєднання державних і місцевих інтересів [28].

Згідно зі ст. 28 вказаного закону для реалізації наданих повноважень місцеві державні адміністрації мають право одержувати відповідну статистичну інформацію та інші дані від органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, політичних партій, громадських організацій, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності; звертатися до суду та здійснювати інші функції і повноваження у спосіб, передбачений Конституцією та законами України [28].

У розділі XI Конституції України регламентується діяльність місцевого самоврядування. Стаття 140 конституції визначає, що «місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

Існує певна проблема щодо нерозмежованості повноважень на законодавчому рівні між місцевими державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування, що й спричиняє протиріччя та конфлікти на регіональному рівні. Частину повноважень обласних державних адміністрацій варто передати органам місцевого самоврядування. Це цілком відповідає припису Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, згідно з якою «доступність та належна якість публічних послуг забезпечується шляхом оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципами субсидиарності та децентралізації» [29].

Органи правосуддя покликані здійснювати захист прав і свобод громадян.

Органи прокуратури здійснюють представництво інтересів громадян у суді, у випадках, передбачених законом.

Адвокатура забезпечує право на захист від обвинувачення та надає правову допомогу.

Функціями Конституційного Суду України є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конститу-

ції України (конституційний контроль) і офіційне тлумачення конституції та законів України.

Висновки

Розглянувши механізм забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля маємо звернути увагу на окремі моменти. По-перше, потребують точного і деталізованого визначення повноваження як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування, на які покладається забезпечення цього права. У діючому законодавстві вони часто окреслюються лише в загальному вигляді. По-друге, організаційний вплив повинен здійснюватися через систему заходів щодо матеріально-технічного, наукового, експертного, інформаційно-довідкового, фінансового, кадрового забезпечення належних умов для нормальної та плідної роботи компетентних органів, створення в їх структурах підрозділів по роботі з населенням, вивченню громадської думки тощо. По-третє, при фінансуванні природоохоронних заходів кошти необхідно спрямовувати перш за все на попередження правопорушень, а не відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Література

1. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии / Ю. С. Шемшученко. – К. : Наукова думка, 1989. – 231 с.
2. Анисимова А. В. Осуществление гражданами экологических прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / А. В. Анисимова. – Харьков, 1996. – 168 с.
3. Бредіхіна В. Л. Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / В. Л. Бредіхіна. – Харків, 2005. – 21 с.
4. Бондаренко В. В. Адміністративно-правова охорона екологічних прав громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право інформаційне право» / В. В. Бондаренко. – Дніпропетровськ, 2012. – 16 с.
5. Медведєв К. В. Екологічні права громадян України : гарантії їх судового захисту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право, аграрне право, екологічне право, природоресурсне право» / К. В. Медведєв. – К., 2012. – 17 с.
6. Гамалюк Б. М. Оптимізація державно-управлінської діяльності із забезпечення екологічних прав особи в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Б. М. Гамалюк. – Львів, 2014. – 20 с.
7. Стороженко С. В. Адміністративно-правове забезпечення екологічних прав громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право» / С. В. Стороженко. – К., 2011. – 21 с.
8. Заржицький О. С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики Украї-

ни (теоретичні аспекти) : монографія / О. С. Заржицький. – Д. : Національний гірничий університет, 2012. – 200 с.

9. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – С. 218.

10. Васьковська В. П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В. П. Васьковська. – К., 2006. – 22 с.

11. Марцеляк О. В. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Марцеляк. – Харків, 1997. – 218 с.

12. Гамалюк Б. М. Оптимізація державно-управлінської діяльності із забезпечення екологічних прав особи в Україні / Б. М. Гамалюк // Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 36 «Ефективність державного управління». – С. 200-208.

13. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141; 2005. – № 2. – С. 44.

14. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – С. 546.

15. Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – С. 218.

16. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – С. 19.

17. Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 19. – С. 98.

18. Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» від 25 травня 2001 р. № 341 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – С. 983.

19. Постанова Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» від 17 жовтня 2007 р. № 880-р // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua> Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – С. 176.

20. Закон України «Про Раду національної безпеки та оборони України» від 5 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 35. – С. 237.

21. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» від 13 квітня 2011 р. № 452/2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

22. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство охорони здоров'я України» від 13 квітня 2011 р. №467/2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

23. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України» від 13 квітня 2011 р. № 500/2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

24. Указ Президента України «Про затвердження Положення про державну службу України з надзвичайних ситуацій» від 16 січня 2013 р. № 20/2013 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

25. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державне агентство лісових ресурсів» від 8 жовтня 2014 р. № 521 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

26. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державне агентство водних ресурсів» від 20 серпня 2014 р. № 393 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

27. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20-21. – С. 190.

28. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 1 квітня 2014 р. № 333 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

Институты прямой демократии в процессе учреждения основного закона: достоинства формы сквозь призму недостатков на практике

А.Н. Пугачев

кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории государства и права, Полоцкий государственный университет, Республика Беларусь

Референдум розглядається як один із способів ухвалення конституції. Показано практику його використання в історії держав і країнознавчому аспекті. Вивчається феномен плебісцитарної демократії та бонапартизму в сучасних умовах. Проводиться думка про те, що абсолютизація інститутів прямого народовладдя є неприпустимою за рахунок витіснення парламентських установ та інших представницьких форм демократії. Обґрунтовується необхідність участі органів конституційної юстиції в проведенні референдумів з прийняття основного закону.

Ключові слова: конституція, референдум, плебісцит, плебісцитарна демократія, опитування народу, конституційний контроль, парламент, легітимація, електорат.

Референдум рассматривается как один из способов учреждения конституции. Показана практика его использования в истории государств и страноведческом аспекте. Изучается феномен плебисцитарной демократии и бонапартизма в современных условиях. Проводится мысль о том, что абсолютизация институтов прямого народовластия недопустима за счет вытеснения парламентских учреждений и иных представительных форм демократии. Обосновывается необходимость участия органов конституционной юстиции в проведении референдумов по принятию основного закона.

Ключевые слова: конституция, референдум, плебисцит, плебисцитарная демократия, опрос народа, конституционный контроль, парламент, легитимация, электорат.

The referendum is considered as one of the ways of Constitution establishment of the constitution. Practice of its use in the history of the states and regional geographic aspect is shown. It is suggested that the abuse of the direct democracy institutions are unacceptable due to the displacement of the parliamentary institutions and other forms of representative democracy. The necessity of participation of constitutional justice bodies in holding of the referendum on the adoption of the basic law is substantiated.

Keywords: constitution, referendum, plebiscite, people poll, constitutional control, parliament, legitimization, the electorate.

Постановка проблеми

Референдуми і плебісцити издавна вважаються найбільш демократичними способами прийняття рішень по важливим суспільним і державним питанням. Епоха конституціоналізму органічно сприйняла цей інститут неопосередкованої демократії в якості юридичного механізму утворення основного закону. Однак гіпертрофоване

всприйняття ідеї народовладдя породило на практиці такі явища як плебісцитарна демократія і бонапартизм, ведучі до спотворення принципів правового конституційного державства. При всіх своїх плюсах референдуми і плебісцити при певних умовах можуть являти зворотню сторону демократичних ідеалів, знаменувати відхід від конституційної практики. Тому використання рефе-

рендума для легализации и легитимации основного закона должно иметь достаточные основания и соответствовать иным демократическим процедурам. Важной представляется роль конституционного правосудия и необходимость сотрудничества с парламентом в процессе принятия конституции. Это особенно важно для стран с неустойчивыми демократическими традициями.

Анализ последних исследований и публикаций

Разработка проблемы осуществлялась с учетом новейших исследований в сфере конституционного права и политической науки. К их числу следует отнести работы В.В. Маклакова, Б.С. Эбзеева, А.Н. Медушевского, Г.Дж. Бермана, Х.Г. фон Крокова, В.Е. Чиркина, С.А. Авакьяна, Г.П. Шнайдера, Н.В. Витрука, В.А. Виноградова, С.Э. Несмеяновой, М.Ф. Чудакова.

Не решенные ранее части общей проблемы

Развитие идей демократии и реализация их на практике приводит к совершенно разным результатам в различные исторические эпохи применительно к каждому народу. Появление конституций обострило проблему выбора способа их учреждения. Октроирование и ведущая роль представительных учреждений (парламентов и учредительных собраний) отходят на второй план, а решающее значение обретают институты прямой демократии – референдумы и плебисциты, наиболее полно соответствующие воплощению идеи народовластия. Однако популистское и политически ангажированное использование этих форм зачастую приводит к извращению модели правового конституционного государства, утверждению недемократических режимов. Поэтому столь важно в процессе учреждения основного закона разумное сочетание институтов прямой демократии с развитыми парламентскими формами и независимой конституционной юстицией в условиях зрелого гражданского общества.

Формулирование целей статьи

Цель публикации – обратить внимание не только на очевидные достоинства принятия конституций через референдумы и плебисциты, но и указать, по каким причинам эти демократические формы могут переродиться в свои противоположности, легитимируя и консервируя популистские, авторитарные и даже тоталитарные режимы.

Изложение основного материала исследования

Принято считать, что наиболее демократичным способом принятия конституции является референдум. Термин происходит от латинского «*Referendum*» – «то, что должно быть сообщено» [1, с. 564]. В самом широком смысле он означает голосование избирателей, посредством которого принимается решение, имеющее большое значение для государства либо самоуправляющейся единицы (города, коммуны, кантона, штата, земли). Голосование избирателей может называться ещё и плебисцитом (от лат. «*Plebiscitum*» – «решение народа»). С юридической точки зрения принципиальных различий между референдумом и плебисцитом не существует, однако В.В. Маклаков [2, с. 385] уточняет, что плебисцитом называют референдум по вопросам, имеющим для страны или региона, как принято говорить, судьбоносный характер (о территории, форме правления, вхождении в иное образование, о доверии лидеру страны и т.п.). Например, Бразильская Конституция среди способов осуществления народного суверенитета называет и референдум, и плебисцит, однако предмет плебисцита определён, а референдума – нет. Следовательно, разница в данном случае всё же существует. В Беларуси предусмотрен только институт референдума.

Он имеет глубокие корни. Берет свое начало с плебисцитов Древнего Рима, и сюда же (с определенной натяжкой) можно отнести вечевые собрания Полоцка, Витебска, Новгорода, Пскова. Считается, что впервые референдум был проведён в 1439 г. в Кантоне Берг (Швейцария) для

обсуждения финансового состояния страны. С тех пор этот инструмент непосредственной демократии получил широкое распространение. Но не везде. Например, в США не было проведено ни одного общенационального референдума, да и законодательство о референдумах как таковое отсутствует. Лишь в отдельных штатах проводились референдумы, но характер их был в основном совещательный, а не обязательный. Исключения составляют референдумы, касающиеся пересмотра конституции: насколько известно, лишь штат Делавэр (Delaware) допускает частичный ее пересмотр без обращения к избирателям. Ещё дореволюционный юрист С.А. Котляревский [3, с. 85] обратил внимание, что из 13 штатов, вошедших первоначально в союз, конституция подверглась референдуму лишь в Массачусетсе и Нью-Гемпшире. Во многом это связано с тем, что, по мнению американцев, в данном случае происходит подмена представительных органов, а значит, с них снимается ответственность за принимаемые решения.

В настоящее время в мире сложилась несколько парадоксальная ситуация, поскольку референдумы проводятся либо в странах с устойчивыми и развитыми демократическими традициями (Швейцария, Италия, Польша, Франция), либо в странах, где процветает так называемая плебисцитарная демократия, о чём следует сказать подробно.

Модель власти, которая давала бы возможность совмещать демократическую легитимность и достаточно авторитарный стиль управления, как раз и усматривается в плебисцитарной демократии. По мнению А.Н. Медушевского [4, с. 304], такой режим допускает совмещение демократической легитимности системы и существование сильного национального лидера – президента, претендующего выражать волю народа через голову парламента и политических партий (именно в этом видели его отличительные признаки Макс Вебер и Мишель Дебре). Основным способом обеспечения подобного харизматического статуса президента станови-

лись плебисциты или их эквивалент в виде референдумов (напомним, теория легитимации главы государства разрабатывалась французскими учёными Карре де Мальбергом и Рене Капитаном). Именно через референдумы и плебисциты правители «продавливали» свои варианты конституций. Страноведческая география широка: Португалия, Аргентина, Чили, Франция, Россия, Беларусь, Казахстан, Туркменистан.

Об опасности подмены народовластия политическим и социальным популизмом предостерегает Б. С. Эбзеев: «Доминирующая роль популизма приводит к тому, что воля народа предстает как основа всех политических и социальных дискуссий, а сам народ выступает в этом случае не в качестве государственно организованной силы, обладающей соответствующими юридически определенными правами, устанавливающими конституционные пределы его суверенитета, а в качестве толпы, право которой заключается только в ее силе» [5, с. 305]. Отсюда понятно такое нагнетание недоверия к идее парламентаризма в большинстве постсоветских республик, ключевым институтам гражданского общества.

Режим плебисцитарной демократии (пожалуй, здесь уместны кавычки), историческим прототипом которого считается бонапартизм, получил более или менее либеральную трактовку в разных странах (от авторитарных режимов стран Южной Европы до голлизма и перонизма), «однако везде этот режим имел сходные исторические функции, позволяя осуществить демократическую легитимацию авторитарной модернизации» [4, с. 304]. Как показывает опыт, референдумная практика (в том числе и по учреждению новых конституций) используется с целью подтверждения своей власти при умышленном дистанцировании от политических партий и общественных организаций, независимых средств массовой информации и других институтов, присущих гражданскому обществу. Режим плебисцитарной демократии неизбежно ведёт к дестабилизации парламентаризма и сложившихся

форм правового государства, поскольку предоставляет массам, не обладающим политической культурой и твёрдой гражданской позицией, реальные возможности в принятии судьбоносных для страны решений. Именно отсюда произрастает, как полагает А.Н. Медушевский [4, с. 305], концепция рационализованного парламентаризма и сильной президентской власти, что знаменует переход к «демократическому цезаризму», т.е. авторитарно-патерналистской модели управления. По Ф.-А. фон Хайеку [6, с. 419], это не что иное, как «извращение демократических идеалов».

Теперь несколько слов о предшественнике современной плебисцитарной демократии – бонапартизме. Его следует рассматривать «как специфическую разновидность авторитаризма» [4, с. 498] Нового и Новейшего времени, возникшую на основе синтеза двух основных принципов революции: народного суверенитета (всеобщее избирательное право) и представительства (выражающегося в делегировании всех властных полномочий одному лицу). Так возник феномен двойной легитимности: народной, проистекающей из демократического принципа, провозглашённого революцией; и династической, имеющей тенденцию к обоснованию при помощи священного права. Бонапартизм в классической форме неоднократно реализовывался во Франции, а методы его утверждения у власти и элементы идеологии использовались многими авторитарными режимами.

В новейшее время влияние данной модели сказалось более всего на политической философии и практике голлизма с его концепцией «республиканской монархии». При таком правлении с использованием новых средств массовой информации избиратели идентифицируют себя не столько с политическими силами, сколько с конкретными персонами харизматического характера: «имидж кандидата становится целостным выражением политической программы, а электоральное поведение [...] во многом определяется психологической идентификацией с этим

имиджем» [4, с. 499]. Всё это оборачивается, как правило, тенденцией к реконституционализации и установлением имитационных форм демократии. За исключением прибалтийских государств, все бывшие советские республики прошли через такую фазу конституционного цикла.

Доктрину демократического цезаризма (ещё в дореволюционный период её критиковали Н.А. Бердяев, И.А. Ильин, М.М. Ковалевский, С.А. Котляревский) считает губительной Б.С. Эбзеев: «Нельзя преуменьшать опасность для народовластия политического и социального популизма. [...] это вызывает известное недоверие к самому принципу народного суверенитета, сопровождаемое при этом нагнетанием недоверия к парламенту и самой идее парламентаризма» [7, с. 23]. Излишне говорить, что принятая в условиях цезаризма через референдум конституция не рассматривается для самой власти неким самоограничителем, ведь всегда можно сослаться на эфемерную «волю народа». Но расплата за такие псевдоюридические штучки неизбежна. Одним из главных симптомов угрожающего состояния «является массовая утрата доверия к праву – не только со стороны его потребителей, но и со стороны законодателей и «распространителей» права» – резюмирует Гарольд Дж. Берман [8, с. 13]. Почему так происходит?

Характерной чертой плебисцитарных демократий является использование референдума как самостоятельного способа принятия конституции без участия в её разработке представительных органов (конвентов, учредительных собраний, парламентов). Сюда следует отнести конституции Франции 1958 г., России 1993 г., Казахстана 1995 г., Беларуси 1996 года. По наблюдениям Ю.А. Юдина и В.Е. Чиркина [9, с. 78], в развивающихся странах до конца 80-х гг. XX в. референдум широко использовался как самостоятельный способ принятия конституции, проект которой обычно разрабатывался военным или революционным советом (Алжир, Бенин, Мадагаскар, Эфиопия). Так, за 1989-2000 гг. на референдумах были приняты

конституции более чем в 20 странах Африки, но во всех случаях народное голосование являлось лишь окончательной стадией процесса разработки и принятия конституций. Понятно, что ни о каком «торжестве демократии» здесь речь не идёт, все результаты референдумов были легко прогнозируемы. Не случайно, констатирует Х.Г. фон Кроков [10, с. 451], за редким исключением для западных демократий плебисциты и референдумы повсеместно имеют маргинальное значение и проводятся в самом крайнем случае.

Должное внимание практике проведения референдумов уделяет Совет Европы. Например, Парламентская Ассамблея Совета Европы в своей Рекомендации №1704 (2005 г.) «Референдумы: на пути к выработке передовой практики в Европе», рекомендуя широко и часто «использовать референдумы, как средство укрепления демократической легитимности политических решений, усиления подотчетности представительных органов, повышения открытости и транспарентности процессов принятия решений и поощрения непосредственного участия электората в политическом процессе», в то же время отмечает, что «взаимодополняемость прямой и представительной формы демократии означает, что референдумы не должны рассматриваться в качестве альтернативы парламентской демократии и что ими не следует злоупотреблять для подрыва легитимности и примата парламентов как законодательных органов». Следует иметь в виду, что речь идёт о рекомендации и в преломлении на Беларусь необходимо учитывать её несостоявшееся членство в Совете Европы.

В период существования СССР институт референдума впервые получил закрепление в Сталинской конституции. Согласно ст. 49 Президиум Верховного Совета СССР «производит всенародный опрос (референдум) по своей инициативе или по требованию одной из союзных республик». О практике проведения референдумов не могло быть и речи, поскольку чаяния народа выражала Компартия во главе со Сталиным. Но акцентируем внимание

на ином: как видно из формулировки, референдум отождествлялся со всенародным опросом, что не может оцениваться однозначно.

Действительно, исторически референдумы возникли как форма обращения власти к народу с просьбой высказаться, сообщить своё мнение по возникшей проблеме. Это, как подчёркивает С.А. Авакьян [11, с. 370], был именно «опрос», результаты которого имели для власти консультативное значение, оформлялись её актом. Как правило, власть следовала результатам опроса, но строго формально не была ими связана. Но всё-таки в эпоху Нового времени референдум постепенно признаётся императивной формой народовластия, т.е. его стали считать не просто высказыванием народа по определенному вопросу, а и принятием решения народом по данному вопросу. Подобная трактовка референдума сейчас является доминантной, и получается, что термин наполнен смыслом, не совпадающим с происхождением слова («то, что должно быть сообщено»).

Конечно, опрос народа можно считать самостоятельным институтом в смысле непосредственной демократии, но при референдуме голосование имеет окончательное значение, а при опросе – консультативное. Во втором случае на основании результатов голосования власть вправе сформулировать окончательное решение через принятие своего документа. При этом орган власти, получивший поддержку большинства участников голосования при опросе, свободен в выборе формулировок, хотя и не вправе исказить смысл, поскольку это выглядело бы как пренебрежение к результатам опроса. По процедуре проведения референдум и опрос народа мало чем различаются (разве что по кворуму, охвату населения), но по итоговому результату очевидна принципиальная разница. Сказанное имеет отношение к новейшей истории Беларуси, когда в 1996 г. одним из камней преткновения между противоборствующими силами стоял вопрос об обязательности итогов референдума, назначенного по инициативе президента.

Наряду с опросом населения как видом консультативного, а не императивного референдума, сюда можно отнести и иные институты непосредственной демократии: народные правотворческие инициативы; указы избирателей; коллективные обращения граждан по вопросам общественного знания (петиции); публичные слушания как форму диалога государственных органов с населением; публичное обсуждение проектов правовых актов. По нашему мнению, все перечисленные формы могут (и должны) иметь место при решении такого важнейшего вопроса, как разработка и принятие конституции, способствовать реализации идеи народовластия.

Но не было её как по Сталинской, так и последующим советским конституциям, хотя институт референдума предусматривался Конституцией СССР 1977 г. и Конституцией БССР 1978 года. Референдум уже не приравнивался к опросу, но в императивном качестве он ни разу не проводился. Первый и последний референдум советской эпохи бы проведён 17 марта 1991 г. по вопросу о сохранении СССР (справедливости ради отметим, что из 15 союзных республик он проводился в девяти). Решение этого референдума не имело никаких политических последствий.

В Республике Беларусь было проведено 3 референдума: 14 мая 1995 г., 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. (два последних касались изменений и дополнений к конституции). Можно вспомнить и тот факт, что зимой 1991-1992 гг. Белорусский Народный Фронт выступил с инициативой проведения общенационального референдума о досрочных парламентских выборах осенью 1992 года. В поддержку референдума было собрано 442 тыс. подписей. Тем не менее, 1 октября 1992 г. Верховный Совет при поддержке Председателя Парламента С. Шушкевича предложение о референдуме отклонил без серьёзных на то оснований, хотя необходимое количество голосов было собрано.

В Конституции Беларуси референдум посвящена Глава 2 Раздела III, а детальная регламентация всех материальных, процессуальных и организационных вопро-

сов нашла отражение в Избирательном кодексе Республики Беларусь. Разделы I, II, IV, VIII конституции могут быть изменены только путем референдума. Все проведённые в Беларуси референдумы были инициированы и назначены президентом по собственной инициативе. Для граждан такая инициатива настолько усложнена, что на практике абсолютно нереализуема. Что уж говорить о конституции, если за всю историю Беларуси так и осталось «мертвым» право граждан по законодательной инициативе, хотя наряду с Основным Законом (ч. 1 ст. 99 Конституции Беларуси) с 2003 г. существует специальное законодательство (закон «О порядке реализации права законодательной инициативы гражданами Республики Беларусь» [12]). Ни разу в Беларуси не проводились местные референдумы, хотя гражданские инициативы были. Референдум, посредством которого решается вопрос о принятии или изменении основного закона, называется конституционным. В подавляющем большинстве случаев он носит обязательный и императивный характер. Порядок инициирования и назначения референдума ввиду особой важности вопроса обычно прописан в самой конституции. Предмет референдума может быть определён как в самом тексте основного закона (Дания, Италия, Испания, Швейцария), так и уточнён (по концепции ограниченного подхода) в специальном законодательстве (Беларусь). Решению конституционного референдума придаётся высшая юридическая сила (по крайней мере – среди актов национального законодательства). Конституции, принятые или утверждённые референдумом, согласно их собственному тексту нередко могут подлежать частичному пересмотру парламентским путём без обращения к избирателям. Такой порядок предусматривается Разделом VIII Основного Закона Беларуси.

Попробуем теперь всесторонне определить социальную ценность референдума, выявить его преимущества и недостатки как способа принятия конституции. Очень важно ответить на вопрос, является ли такой порядок принятия (изменения) кон-

ституцій найбільше демократичним і чем це можна аргументувати. Начне́м с характеристик, описуючих конституційний референдум як безумовно демократичний інститут. Слідуеть учитувати, що проблема використання референдуму при конституційних реформах порой стає предметом не стільки наукового, скіль ідеологічного спору. В будь-якому державстві навкруг таких акцій піднімається хвиля політичних страстей, і хороше, якщо обходиться без кровопролиття.

Достоїнством референдуму з політичної і конституційно – правової точок зору прийнято вважати, перше за все, те, що даний інститут є вищим неопосередкованим (прямим) вираженням волі народу, так сказати народова́стіє в чистому вигляді.

Проведення конституційного референдуму – явище особливої громадської і державної важливості, оскільки мова йде про прийняття правового акту, визначаючого весь спектр державно-політичних і соціально-економічних відносин в державі.

Масштаб такого заходу очевидний. Тут і повсякчасний охоплення виборчого корпусу, і, як свідчить досвід, досягається висока явка виборців (сам автор, крім іншого, вважає принциповим і послідовним протилежним загальному виборчому праву).

Інтересний момент відзначає С.А. Авакьян: «Політико-організаційне зміст кампанії – поєднання ретельної підготовки і різноманітних агітаційно-роз'яснювальних заходів – може дати дійсно колективне і значуще участь в здійсненні влади більшості дорослого населення» [11, с. 380]. Об іздержках поговоримо нижче.

Враховуючи те, що рішенням референдуму надається обов'язковий і імперативний характер, правові наслідки їх проведення дуже важливі, оскільки мова йде про прийняття акту вищої юридичної сили. Серед багатьох способів прийняття конституції цей має пріоритетне значення.

Яких-то інших важливих аргументів в

пользу референдумів, пов'язаних з прийняттям (зміненом) конституції, нами не виявлено. В той же час виявляється ряд очевидних изъянів, супроводжуваних заходами такого роду. Деякі ситуації також неможливо трактувати однозначно. Наприклад, одне справа, коли референдум проводиться для затвердження конституції, гласно і ретельно розробленою парламентом або установчим збором. Таке «освячення» основного закону через референдум (особливо якщо в процесі розробки конституції був активно залучений виборчий корпус) можна тільки привітати.

Друге справа, коли на референдум виставляється документ, незрозуміло ким і коли створений. Чітко, що в даному випадку воля народу – найчистіша вигадка, виборці використовуються лише як засіб легітимізації. Такий спосіб прийняття конституції абсолютно неприйнятним і демократичним процедурі не має ніякого відношення. Прав німецький державствознавець Г.-П. Шнайдер: «...проблематичним представляється конституційний документ, який розробляється власниками державної влади без участі громадян, а народу представляється лише для прийняття. Тут рішення народу легко перероджується в порожнє схвалення, в якому установча конституція «влада народу» викривається до незрозумілості» [13, с. 305].

Во другому випадку проблема заключається зовсім не в прийнятті конституції. Якщо хтось (президент, монарх, уряд) настає на народному голосуванні проекту конституції в обхід парламенту і інших представницьких установ, то, швидше за все, під виглядом конституційного референдуму буде проведено політичний плебісцит про довіру владі, яка отримує своєрідний карт-бланш для наступної розправи з своїми опонентами. Прикладів в історії – небагато. При цьому «робиться безоглядний ставок на те, що багатьом людям приємно: влада не просто звернулася до них за допомогою, а віддала прийняття рішення. Саме тому, в цьому і є «ідеологія» рефе-

рендума...» [11, с. 381]. Правда, не только власть, но и оппозиция через инициирование и проведение референдума может надеяться найти поддержку у народа (события в Беларуси зимы 1991-1992 гг.).

Политическая, а не правовая подоплёка превалирует в кампаниях такого свойства. Например, А.Н. Медушевский [4, с. 271] пишет о том, что вынесение конституционных проектов на народные референдумы диктовалось не столько логикой конституционного процесса, сколько расстановкой политических сил, преследующих свои цели, главной из которых является

удержание власти. В одних случаях это вело к попыткам немедленного принятия новой конституции, в других – к сознательному оттягиванию этого акта, в третьих – к отказу от самой идеи принятия новой конституции. Поэтому в большинстве случаев новые конституции имели ограниченный объем легитимности, оспаривались значительной частью политических сил и воспринимались населением скорее как инструмент в борьбе за власть, нежели как закрепление национального выбора. Особенно это характерно для постсоциалистических стран и бывших республик СССР.

Литература

1. Словарь иностранных слов ; под ред. И. Лехин, Ф. Петрова. – Государственное Издательство Иностранных Национальных Словарей, 1949. – 808 с.
2. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. [для юридич. вузов] : в 2 томах. / [Андреева Г. Н., Андреев И. А., Будагова А. Ш. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1996. Тома 1-2. – 778 с.
3. Конституционное право. Учеб. пособие для юридич. вузов. Хрестоматия / [Блюнчли И. К., Гачек Ю., Гессен В. М. и др.] ; под ред. Н. А. Богдановой. – М. : Юридический колледж МГУ, 1994. – 284 с.
4. Медушевский А. Н. Теория конституционных циклов / А. Н. Медушевский. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 574 с.
5. Эбзеев Б. С. Введение в Конституцию России : монография / Б. С. Эбзеев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – 560 с.
6. Хайек Ф.-А. фон. Право, законодательство и свобода : Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
7. Эбзеев Б. С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации / Б. С. Эбзеев. – М. : Юридическая литература, 2005. – 576 с.
8. Берман Г. Дж. Вера и закон : примирение права и религии / Г. Дж. Берман ; пер. с англ. Д. Шабельникова и М. Тименчика под ред. Н. Малыхиной. – М. : Библиотека Московской школы политических исследований, 1999. – 432 с.
9. Сравнительное конституционное право : Учебное пособие ; отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 448 с.
10. Паліталёгія. Асноўны курс. – Мінск : Выдавецтва «Энцыклапедыкс», 2002. – 680 с.
11. Авакьян С. А. Конституционное право России : Учебный курс. – В 2 т. Т. 1 – М. : Юристь, 2005. – 719 с.
12. Закон Республики Беларусь «О порядке реализации права законодательной инициативы гражданами Республики Беларусь» от 26 ноября 2003 г. № 248-3 // Национальный Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2014. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=H10300248> – Дата доступа : 20.06.2014.
13. Государственное право Германии. Том 2 : Сокращен. пер. с немецкого семитомного изд. / Г. Арним, Р. Бартльшпергер, Г. Бетге и др. ; Пер. с нем. С. А. Реутовой и др. ; Редкол. : Б. Н. Топорнин (Отв. ред.) и др. ; РАН. Ин-т государства и права. – 1994. – 320 с.

Бікамералізм: поняття, сутність, ключові ознаки

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних
наук, докторант,
Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького
НАН України

У статті розглянуто основні поняття, сутність, ключові ознаки бікамералізму.

Ключові слова: бікамералізм, сутність, ключові ознаки.

В статье рассмотрены основные понятия, сущность, ключевые признаки бикамерализма.

Ключевые слова: бикамерализм сущность, ключевые признаки.

In the article the basic concepts, essence and key features of bica-meralism are considered.

Keywords: bikameralizm entity, key features.

Постановка проблеми

Однією з найважливіших проблем функціонування сучасних демократичних держав світу є проблема оптимального вибору вдалої, демократичної, максимально ефективної конфігурації політичних інститутів, розвитку дієвих форм державного устрою, які значною мірою сприяли б розвитку відкритого, стабільного, процвітаючого демократичного громадянського суспільства, ефективному функціонуванню парламенту держави. Однією з ключових проблем суспільства і влади є вибір інституціональної структури парламенту: бікамерального чи унікамерального.

Резонансні дебати, що виникають протягом усього періоду незалежності України, нерозв'язаність проблем у роботі парламенту та житті суспільства породжує негативні наслідки в цілому для держави та її громадян, демонструючи вузькість теоретичного осмислення в сучасній вітчизняній юридичній науці.

Дослідження з цієї проблеми не покривають усієї широти її проявів, аспектів, сторін. Поверховість адекватного дослідницького інструментарію, розмаїття думок законодавців, політиків, громадян породжують однобоку дискусію з проблем бікамералізму, відкриваючи значні прогалини проблеми. Інтерес до бікамералізму повинен концентруватися в межах

комплексного конституційно-юридичного напряму дослідження парламентських структур, аргументацій цих блоків з питань перспектив упровадження бікамерального типу парламентаризму, сформованого аналітичними матеріалами і коментарями провідних учених, політиків, спеціалістів, експертів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання бікамералізму в українській науці поки що є недостатньо дослідженим. Мають місце поодинокі наукові дослідження, в яких фрагментарно опосередковано торкаються певної проблематики. У пострадянських дослідженнях можна виділити окремі праці О. Автомонова, В. Байдіна, О. Булакова, А. Георгіци, В. Журавського, О. Скрипнюка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка. Проблеми української дискусії бікамералізму основних позицій, аргументів, питань упровадження бікамерального типу парламентаризму в Україні сформовані аналітичними матеріалами та коментарями таких провідних експертів і спеціалістів як М. Азнар, Б. Андресюк, О. Валевський, В. Горбач, В. Журавський, В. Карасьов, Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Ковальчук, С. Конончук, І. Рябов, В. Тацій, О. Сушинський, В. Ющенко, О. Юрчук, О. Ярош та інші.

Класичні теоретичні аспекти виник-

нення, розвитку й інституціонального моделювання бікамеральних парламентів у свій час висвітлювали (Дж. Адамс, І. Бентам, О. Гамільтон, М. Макіавеллі, Дж. Ст. Міль, Д. Сарторі, Ш. Монтеск'є та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Рівень розробленості проблематики бікамералізму в сучасній юридичній, науковій літературі є недостатнім. Загальним уразливим моментом практичних публікацій і досліджень є фрагментарність, заповнізованість і односторонність методологічних засад його вивчення, що перешкоджає узагальнюючому охопленню цього інституціонального об'єкта в різноманітті та глибинності його осмислення, структуруванні та функціонуванні. Це особливо відчутно в дискусіях, публікаціях і дослідженнях.

Віддаючи належне кожній із вищезгаданих проблем і підходів, необхідно акцентувати увагу не тільки на можливість їхнього інтегрування, а й очевидній необхідності більш цілісного вивчення поняття, сутності та ключових ознак бікамералізму.

Формулювання цілей статті

Рівень наукового і практичного осмислення поняття «бікамералізм», його сутності, ключових ознак, суспільної проблеми парламентаризму, виклики часу, порушують низку питань, на які повинні дати відповідь вчені, зокрема фахівці з конституційного права.

Державно-правові теорії спрямовані на вдосконалення і розвиток конституційного і поточного законодавства, з метою його адаптації до умов соціальних, економічних, політичних відносин, що перебувають у постійному процесі, змінюються, удосконалюються, демократизуються тощо.

Ідеї верховенства права принципи представницької демократії, народного суверенітету, паритету прав людини, впровадженні в практику діяльності держави, від чого залежить ступінь демократизації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Резонансні дебати з приводу бікамералізму, що час від часу виникають в Україні, яскраво демонструють вузькість теоретичного і практичного усвідомлення й освоєння у вітчизняній конституційній науці, слабкість узагальнюючої перспективи обговорення на належному ефективному рівні цього важливого питання.

Однією з найважливіших проблем успішного функціонування сучасних держав світу є питання вибору найбільш оптимальної, ефективної, демократичної конфігурації парламенту, який значною мірою був би адаптований у сприянні побудови і розвитку відкритого, стабільного і процвітаючого демократичного суспільства. У спектрі ключових ознак цього непростого питання є вибір інституціональної структури парламенту: однопалатного (унікамерального) чи двопалатного (бікамерального).

Інтерес до проблем дослідження бікамералізму є принципово актуальним і сконцентрованим у межах конституційно-юридичного напрямку дослідження парламентських структур. У пострадянських дослідженнях доктрина мислення проглядається у фрагментарному баченні, а також володінні міжнародною практикою і часто помилковим заїдеологізованим уявленням про інтереси держави і суспільства.

Аналіз питань правової природи, сутності та юридичного статусу бікамералізму, процеси формування двопалатних парламентів в історичній ретроспективі дають у багатьох питаннях відповідь щодо сутності, поняття, ключових ознак бікамералізму.

У багатьох країнах світу, реальну природу цієї системи можемо спостерігати і розуміти на основі аналізу сукупності соціально-економічних, політичних факторів, загального напрямку в провадженні демократичних інститутів у тій чи іншій державі.

В науці конституційного права, питання бікамералізму, його сутності, з якої кількості палат повинен складатися парламент,

є одним із складних дискусійних питань. З теорії конституціоналізму актуальність і значимість цього питання постійно перебуває в динаміці, градус дискусії не зменшується і, як свідчать тенденція і практика розвитку парламентаризму в сучасному світі, тенденція зростання двопалатних парламентів у демократичних державах має стійку, позитивну тенденцію до збільшення їх кількості, не тільки у федеративних, а й в унітарних державах.

Як показує багаторічна практика парламентаризму в Україні, проблема ідеї створення і втілення в практичну площину двопалатного (бікамерального) парламенту виникла не раз і перспективи та реалії сьогодення дають підстави вважати, що ці питання будуть і далі виникати на шляху до побудови європейської, демократичної, правової держави.

Чимало вчених і політичних діячів вважають, що питання структурної перебудови парламенту повинно бути предметом поглибленого дослідження. А тому розроблення цієї проблематики є актуальною для вітчизняної конституційної науки [1, с. 13-32]

Необхідно зазначити, що має місце й інша позиція. Так, відомий учений В. Шаповал (колишній Голова Центральної виборчої комісії України) у своєму інтерв'ю тижневику «Дзеркало тижня» від 27 січня 2012 року відмітив: «Єдина прийнятна гіпотеза, єдиний об'єктивний шлях – європеїзація, як кажуть розумники. В який спосіб? Тільки шляхом створення реального дієздатного парламенту. До речі, тільки однопалатного. Тому що в пострадянських країнах трансформація однопалатного парламенту у двопалатний неминуче посилює статус президента» [2].

Практика європейських парламентів їх ефективність і демократичність, стійкі тенденції, які зберігаються у світовій практиці конструкції парламентаризму, дають можливість неупереджено відмічати, що кількісний показник чітко відображає тенденцію до їх збільшення. Численні наукові розвідки, дослідження показують, що, наприклад, у 2000 р. у світі нараховувалося 67 бікамеральних парламентів,

реалії сьогодення констатують уже цифру 81. Бікамеральні парламенти діють майже в усіх великих за кількістю населення країнах, крім Індонезії, Китаю, Пакистану, Південної Кореї, Туреччини (структура парламенту змінювалася декілька разів). Характерно, що Україна за кількістю населення, території також відноситься до великих країн світу. Цікавим позитивним фактом, який привертає до себе увагу дослідників, є так званий індекс стабільності економічно розвинених держав світу, що відзначаються найвищими показниками внутрішнього валового продукту, із 15 держав світу, де цей показник є найвищим і які мають бікамеральні парламенти, тільки Китай та Південна Корея – монокамеральні. Реалії ХХІ ст. дають підставу стверджувати, що бікамеральні конструкції парламенту успішно функціонують як у «нових», так і в «старих» демократіях. Всебічне поширення теорії та практики бікамералізму слід визнати як одну з найвиразніших перспективних тенденцій сутності сучасного демократичного конституціоналізму. Як показують дослідження в конституційній теорії та практиці, двопалатні парламенти поступово й успішно стверджуються в Європейському Союзі та навіть в унітарних державах (Австрія, Іспанія, Ірландія, Італія, Польща, Словенія, Румунія, Чехія та інші), а також на інших континентах світу.

Відомий український юрист, політик М. Оніщук зазначає: «Але було б неправильно вважати, що бікамералізм у ХХІ ст. став виключним привілеєм для політико-правових систем економічно розвинених держав світу. Для багатьох зарубіжних країн, які у своєму сучасному розвитку утверджують ідеї демократії та верховенства права, бікамералізм стає засобом апробації відповідних ідей та теорій. Створення двопалатного парламенту розглядається як шлях виходу з політичної кризи у таких різних за своїм розвитком державах. Сучасний бікамералізм, як і раніше, не втрачає індивідуальних національних особливостей, тому важко знайти хоча б два абсолютно ідентичні двопалатні парламенти в різних країнах» [3].

Цікаві аргументи висловлює відомий учений В. Шаповал: «В федеративній державі двопалатна побудова парламенту рахується майже обов'язковою і пояснюється необхідністю забезпечення представництва від суб'єктів федерації. Однак двопалатна побудова Конгресу США виглядає історичною випадковістю: автори Основного закону цієї держави спочатку виходили з необхідності створення однопалатного законодавчого органу, але не змогли погодити кількість представників від різних штатів... Сьогодні двопалатність уже не має значення типової характеристики парламентаризму. Більше того, у світі чисельно переважають однопалатні парламенти. У будь-якому разі не існує юридичних аргументів, які підтверджували б або заперечували прийнятність для конкретної країни побудови однопалатного чи двопалатного парламенту» [4, с. 259-260].

Вищезгадані теоретичні виклади багатьох дослідників не поділяють. Наприклад, відомий науковець Ш. Зіллер вважає однопалатні парламенти відхиленням від європейської традиції. Заперечує випадковість у прийнятті двопалатної структури США відомий російський дослідник А. Мішин: «Чималу роль у політичному виборі американців відіграли елементарні побоювання щодо доступності Палати представників для народу. Тому вважалося за необхідне ввести для Конгресу аристократичний елемент, який служив би «стримуванням і противагою» демократичній нижній палаті» [5, с. 86-87].

Саме те, що демократична система повинна базуватися на засадах стримувань і противаг постановили батьки-засновники Конституції США на конституційному конвенті у Філадельфії 1787 року. Сам державний устрій Сполучених Штатів віддзеркалював перехід до держави модерного типу, де повноцінним інститутом влади постає Сенат, який представляв штати. Палата представників репрезентувала всю націю. Ці моделі конструкцій склалися в процесі історичного становлення: антична, станова, модерна, плюральна, – і відповідно формувалися на основі власних понять, сутності теорій і концепцій.

Як зазначав один із творців Конституції США Джеймс Медісон, максимально необхідного рівня поділу влади не буде досягнуто, доки органи державної влади не матимуть права конституційного контролю над іншими [6, с. 15-44]. Щодо двопалатної організації представницького органу США серед засновників панувало взаєморозуміння і згода [6, с. 15-44]. На підтримку нової конституції А. Гамільтоном, Д. Джеєм, Д. Медісоном у збірці під загальною назвою «Федераліст» зазначалося, що існування другої палати дасть можливість більш ефективно протидіяти спробам узурпації влади одним із інститутів влади, а також створить законодавчий процес більш виваженим і вільним від особистих інтересів. Право ініціювати імпічмент президента повинен належати нижній палаті, що безпосередньо є виразником волі народу, верхня палата повинна виконувати судову функцію, ухвалюючи остаточне рішення про імпічмент не менш ніж 2/3 голосами.

Бікамеральна конструкція США засвідчила низку фундаментальних переваг, стала своєрідним визнаним зразком для багатьох країн із федеративним устроєм, і, зрозуміло, ці конструкції враховувалися державами і з унітарним устроєм. До переваг відносились і зміцнення республіки, підвищення відповідальності представницьких органів перед виборцями, забезпечення від прийняття непродуманих і потенційно небезпечних політичних рішень, компенсація правової та законотворчої некомпетентності депутатського конгресу палати представників, забезпечення правонаступності в роботі парламенту за умов відносно частой зміни складу нижньої палати [7].

У теоретичних і практичних розробках батьків-засновників Конституції США, як засвідчує аналіз досліджень, використовувались ідеї доктрини демократичного конституціоналізму Шарля Луї де Монтеск'є, який беручи до уваги англійський досвід у своїй праці «Про дух законів» 1748 р., основу теорії двопалатної системи побудував на двох конструктивних ідеях, представництва меншин (аристократич-

ного елемента) та ідеї рівноваги влад. Законодавчий орган повинен складатися з двох частин, що контролюють одна одну, і не давати можливості для узурпації влади однією з них. Поміж законодавчою і виконавчою владою повинна бути представлена поміркована та регулююча влада, зокрема – верхня палата. Конструкція функціональної влади з таким вбудованим механізмом («що забезпечує волю») викладається так: «Законодавчі збори складаються тут із двох частин, що взаємно стримують одна одну приналежними їм правом скасування, при чому обидві вони зв'язуються з виконавчою владою, що у свою чергу пов'язана з законодавчою владою» [8].

Отже, ключовим елементом бікамералізму є механізм розподілу влади, яка мала б здатність застосовувати дієві механізми стримувань і противаг, гарантії урівноваженості суспільства і становила основу демократії, щоб виключити будь-які зловживання владою. Влада повинна поділятися на три гілки – законодавчу, виконавчу, судову. Забезпечення поділу влади як одного з найбільш важливих інституціональних механізмів, у ліберальній традиції конституційної теорії, дає можливість розуміння бікамералізму.

На пострадянському просторі досвід бікамералізму, визнаний світовим співтовариством, упроваджений у Росії, яка має федеративний устрій, а ряд інших пострадянських держав, які мають бікамеральні парламенти, є унітарними, Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан. Традиції радянського права, підхід, усвідомлення проблем демократії, рудимента радянської теорії та науки, ідеологічні успадкування накладають свій відбиток. Інститут бікамералізму запроваджувався і усвідомлювався лише як елемент парламентського права в умовах федеративної або децентралізованої унітарної держави.

На теренах пострадянського простору в конституційній практиці прийнято виділяти три напрями розвитку бікамералізму: ранній, «монархатичний», «дуалістичний». Отже, очевидну диференціацію пострадянських держав буде відображати

розвиток бікамералізму на пострадянському просторі та можливості перспективи їх запровадження. Там, де рецепція європейського права має дещо обмежений характер, можливе формування виборчих верхніх палат, які відіграють роль посередника між президентом і нижньою палатою, пошук різноманітних гібридних форм тощо.

Відомий російський учений О. Булаков досліджуючи бікамералізм, відмічав, що бікамералізм має властивість краще обстоювати інтереси суспільних груп: «Ідея двопалатної структури парламенту базується на визнанні того, що суспільство неоднорідне за своїм складом і включає велику кількість груп з різними інтересами. Сучасні види демократії намагаються враховувати цю обставину шляхом створення різних форм ухвалення політичних рішень, але неможливо одночасно врахувати інтереси всіх груп і окремих осіб. Не просто визначити, які з численних інтересів повинні бути інституційно представлені та в якій формі. Спроби вирішити цю проблему зроблені на рівні законодавчих органів у рамках двопалатного парламенту» [9, с. 23-31].

Висновки

Аналіз процесів бікамералізму, сутності, становлення, ключових ознак засвідчує значний рівень його адаптованості до різних умов і викликів сьогодення, стану політичного середовища, що постійно перебуває в транзиті змін, якісно нових викликів системи.

На сьогодні не існує бездоганної теорії бікамералізму. Не можна заперечувати соціальну значимість бікамералізму в процесах посилення національної державності, економічної інтеграції та безпеки, забезпеченні політичної стабільності в суспільстві і послідовності, спадкоємності політичних еліт. Перевага двопалатної структури прослідковується перш за все у тому, що верхня палата є засобом стримувань різних демократичних аномалій, поспішних, емоційно-політичних, непродуманих рішень, засобом стримувань і противаг, на відмінну від нижньої, що формується з громадян часто без фахового досвіду.

Практика сьогодення яскраво про це свідчить. В умовах бікамеральної структури палати виступають одна відносно другої як експертні установи. Двопалатний парламент виконує свої повноваження якісніше й ефективніше, ніж однопалатна представницька установа, він, як правило, впроваджує себе в умовах розвиненого парламентаризму.

Бікамеральний парламент унеможливує концентрацію парламентської влади в руках однієї людини або певної політичної сили, а також узурпацію влади щодо кадрових питань.

Аналіз досліджень бікамералізму в багатьох успішних країнах світу показує, що він залежить не від традиції монархізму, федералізму чи унітаризму, а перш за все від реального прагмативізму уявлень, від розрахунку і перш за все користі для суспільства і держави такого важливого інституту влади. Якби бікамеральний парламент шкодив демократичним французам і полякам у їхній унітарній державі, чи американцям і німцям у їхній федеративній державі, чи іншим демократичним країнам, де він успішно функціонує, то вони відмовились би від нього.

Література

1. Булаков О. Н. К вопросу о бикамеральной системе парламентов / О. Н. Булаков // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2003/4. – С. 23-31.
2. Шаповал В. «У деяких суддів конституційного суду, якщо вони не отримують інструкцій, в очах з'являється собача туга за палкою» / С. Рахманін // «Дзеркало тижня. Україна». – 2012. – 27 січня. – № 3 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/golova_tsvk_volodimir_shapoval_u_deyakh_suddiv_konstitutsiynogo_sudu_yakscho_voni_ne_otrimuyut_ins-96395.html – Назва з екрана.
3. Оніщук М. Бікамералізм: тренди для України / М. Оніщук // Дзеркало тижня. – 2008. – 28 червня – 4 липня. – № 24. – С. 4.
4. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / В. Н. Шаповал. – К. : Княгиня Ольга. – 2007. – 416 с.
5. Мишин А. А. Государственное право США / А. А. Мишин. – М. : Наука. – 1976. – 207 с.
6. Tsebelis G., Money J. Bicameralism (Political Economy of Institutions and Decisions) / George Tsebelis, Jeannette Money. – Cambridge, UK: Cambridge University Press. – 1997. – 250 p.
7. Гамильтон А., Мэдисон Дж., Джейс Дж. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джейса : Пер. с англ. / Под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. – М. : Прогресс. – 1993. – 568 с.
8. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье. – М. : Гос. узд. полит. лит. – 1995. – 799 с.
9. Булаков О. Н. К вопросу о бикамеральной системе парламентов / О. Н. Булаков // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2003/4. – С. 23-31.

Поняття юридичної відповідальності держави перед особою

В.Ю. Горєлова

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджуються особливості юридичної відповідальності держави перед особою. Запропоновано авторське визначення поняття «юридична відповідальність держави перед особою».

Ключові слова: юридична відповідальність, правова держава, особа, державні органи.

В статье исследованы особенности юридической ответственности государства перед личностью. Предложено авторское определение понятия «юридическая ответственность государства перед личностью».

Ключевые слова: юридическая ответственность, правовое государство, лицо, государственные органы.

Are characterized in the article of the legal the peculiarities responsibility state before the individual. The author determination of the legal responsibility states before the individual is offered.

Key words: legal responsibility, the rule of law, individual government agencies.

Постановка проблеми

У ст. 3 Конституції України [1] людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю. Гарантування її прав і свобод визначає зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за дії своїх органів і службових осіб. Відтак, актуальність проблем, пов'язаних із відповідальністю держави перед особою у кримінальному судочинстві, де найчастіше ймовірні порушення прав і свобод людини, не викликає сумніву. На жаль, у наукових джерелах із загальної теорії права та кримінального процесу не достатньо опрацьовано питання взаємин держави і особи, держави як суб'єкта правовідносин та практично відсутні дослідження соціально-правової природи відповідальності держави перед особою у сфері кримінального процесу. Як наслідок, чинне законодавство України не повною мірою відповідає вимогам Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, не охоплює повного переліку незаконних дій і рішень державних органів, якими завдається шкода громадянам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження є праці філософів: Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та інших; вітчизняних і зарубіжних науковців: С.І. Архипова, І.Л. Петрухіна, Б.Л. Назарова, А.Ф. Черданцева, С.С. Алексєєва, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшина, С.П. Погребняка, П.В. Кравченка, Б.І. Мороза, М.В. Костицького.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри велику кількість наукових розробок із порушеної проблеми, досі існує низка теоретичних питань, пов'язаних із визначенням змісту відповідальності держави перед особою в площині прав людини і громадянина. На сьогодні немає жодного законодавчого закріплення такого базисного поняття в системі прав людини як «відповідальність держави перед особою».

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба дослідження поняття та змісту юридичної відповідаль-

ності держави перед особою в контексті соціального усвідомлення верховенства права людини і громадянина через призму історичних і філософських надбань, актуалізація уваги саме на правовій державі, як необхідному ґрунті для реального існування такої відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Феномен держави розглядали у всі часи по-різному: як вищу і найдосконалішу форму суспільного життя, акцентуючи увагу на її моральній спрямованості (Г. Гегель) і, навпаки, зображуючи її «чудовиськом, що загуляє сонце» (Т. Гоббс) [2, с. 28]. Держава також сприймалась як організація, що має завдання всебічного розвитку культури і боротьби з безкультурністю (Колер) та як «союз між государем і народом» (К. Кірхман), ціллю якого є захист правопорядку (Г. Гумплович) [3, с. 18]. Держава визначалась як «машина влади» разом із чиновниками та збройними силами, що її обслуговують (Б. Баді). Однак здебільшого державу характеризували як похідне від права явище (Г. Кельзен, І. Кант, Г. Єлінек) [4, с. 36]; ототожнювали з владою, вказуючи, що «державна наділена владою згідно з власним правом» та встановленням монополії державних органів на здійснення примусу [5, с. 25-26]. Водночас, наголошуючи на примусовому характері держави, М. Коркунов справедливо вказує, що примус повинен дисциплінуватися правом, пронизуватися змістом етичних принципів, служити не грубому застосуванню сили, а високим моральним засадам [6, с. 31].

Сучасні науковці визначають державу як один із засобів територіально-політичної організації суспільства. Держава – це соціальний інститут, що складається внаслідок виникнення і діяльності публічної влади, вона здійснює керівництво основними сферами громадського життя, використовуючи, в разі необхідності, апарат примусу [7, с. 51]. Державу розглядають також як організацію політичної влади, що існує на певній соціальній основі і виступає як офіційний представник усього суспільства

[8, с. 36]. Для забезпечення цілісності та безпеки суспільства держава здійснює над ним керівництво та управляє загально-суспільними справами [9, с. 21].

Саме існування визначення «юридична відповідальність держави перед особою» впливає з того, що це повинна бути «правова держава». Тільки у правовій державі є сенс досліджувати інститут відповідальності перед особою, оскільки сам процес формування правової держави – це процес реакції на деспотичне правління, унаслідок чого держава підпорядковується праву, її органи і службові особи діють на засадах законності та підконтрольні незалежним судам. У недемократичному суспільстві визнається лише відповідальність особи перед державою, а в правовому увага акцентується на відповідальності держави, її органів та посадовців перед особою за їхні незаконні дії, що порушують права та свободи людини.

Отже, правова держава – це загальнолюдський ідеал співіснування, за якого максимальною мірою забезпечено права людини.

Ідеї правової держави простежуються в працях Платона, Аристотеля, а принципи верховенства права та взаємної відповідальності держави і особи лягли в основу вчень Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона та інших. Руссо у своїй праці «Суспільний договір» писав: «Якщо закон стане народним волевиявленням, тобто всіх осіб, що становлять народ, а влада буде підпорядкована цьому закону, то права і свободи особистості повинні бути цілком забезпечені» [10, с. 483]. Відповідно до його теорії, свобода особи можлива лише в конституційній, вільній державі, де верховенство влади належить її народу, який і встановлює закон. Жан-Жак Руссо вважає, що у правовій державі, суспільство уповноважує та направляє діяльність державних органів, що виконують «волю народу». Завданням такої держави, на думку французького мислителя, є «здійснення такого порядку, в якому залежність від людей була б замінена залежністю від законів, а закони були б настільки справедливи-

ми, як справедливі закони природи» [11, с. 101].

Немає сумнівів у тому, що ця коротка «формула держави» має великий гуманний зміст, є взірцем побудови відносин «держава – особа». Отже, ціллю держави в процесі законотворення є досягнення найбільш безпечного існування людини.

У 1809 р. М.М. Сперанський у своєму «Плані державного утворення» справедливо писав: «Якщо права державної влади були необмежені, а всі сили держави зібрані в одній державній владі, не залишаючи жодних прав підданим, тоді така держава опинилася б у рабстві» [12, с. 6].

Суверенність народу як результат його волевиявлення, на думку О.І. Єлістратова, нікому і за жодних обставин не може бути передано. За його словами, у правовій державі головного значення набуває право; головні закони мають статус державної конституції – верховного елементу, що пов'язує установи та громадян. Завдяки цьому «громадянин підпорядковується лише закону, а не рішенням чи свавілля окремих владних осіб» [3, с. 3-5].

Водночас суверенітет народу також не може бути безмежним, його межі визначаються правами та законами моралі. Стосовно закону, що не окреслює рамки дозволеного для державної влади та не визнає відповідальності її органів, влучно висловився В.П. Безобразов (XIX ст.): «... Замість царства закону отримуємо царство свавілля» [11, с. 2].

Отже, можливим є існування двох влад: грубої сили, що спустошує та спричиняє шкоду, – незаконної, та волевиявлення народу, що міститься в праві, – законної.

Правова держава керується такими основними принципами, які зокрема закріплені в Конституції України: принцип верховенства права (ст. 8), що означає верховенство закону над політичною і фізичною силою, на практиці дія цього принципу повинна відображати визнання державою та її органами пріоритету прав людини і підпорядковувати останньому свою діяльність; принцип розподілу влади (яка належить народу) на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6); принцип взаємної відпові-

дальності та поваги між державою та особою (ст. 3) [1]. Похідними цих принципів є: виборність головних органів держави та посадових осіб, їх відповідальність перед виборцями; підконтрольність і відповідальність державних органів та посадових осіб; гласність; демократія тощо. Водночас основним із похідних принципів має бути загальна рівність, тобто ступінь загальної та однакової для всіх свободи – для держави, її органів, колективів, окремої особи.

Ідею про невід'ємність народного суверенітету науковці запозичили з французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Одні справедливо стверджували, що закон повинен бути виправданим індивідом для того, щоб стати законом, тоді волевиявлення держави стає загальним волевиявленням народу [3, с. 6, 25]. Дехто наполягав на недостатності лише закріплення прав людини на папері, вказуючи на те, що «декларацію прав було давно прийнято, але державно-правове життя йшло власним шляхом: іноді навіть здавалося, що безправність не зменшилась, незважаючи на наголошенні прав цією декларацією» [13, с. 286].

Концепцію правової держави розвивали вчені-юристи ліберальної школи в Росії та Україні на початку XX ст. (С.А. Котляревський, Б.Н. Чичерін). Власне термін «правова держава» міцно утвердився ще в працях німецьких учених початку XIX ст. (К.Т. Вальнер, Р. фон Моль).

Досліджуючи принципи правової держави, науковці XX ст. дійшли висновку: «В правовій державі влада зазнає певних обмежень, яких вона не може порушити навіть за допомогою права» [14, с.175]; «Обмеження влади в правовій державі здійснюється задля визнання невід'ємних, непорушних, недоторканих прав особи» [15, с. 213]. Так, ще Конституцією Пилипа Орлика 1710 р. декларується ідея відновлення «всіх природних прав та рівності» [16, с. 27]. Правознавці визнавали, що головною ознакою правової держави є народ [17, с. 35]. Тобто права людини, її свобода, добробут повинні бути пріоритетними цінностями.

Із другої половини XX ст. в західному

суспільстві формується стійке переконання, що правова держава повинна відповідати певним моральним принципам: справедливість, свобода, гуманізм [18, с. 44]. Ці засади знаходять відображення в конституціях і міжнародних актах, на яких ґрунтується право як загальнообов'язковий соціальний регулятор, що свідчить про визнання понять «правова визначеність», «пропорційність» і «добросовісність». На думку науковців, перші два є об'єктивними умовами існування верховенства права. Добросовісність є суб'єктивною умовою реального функціонування верховенства права [19, с. 38].

Більш влучною характеристикою правової держави є вислів О.С. Алексєєва, за яким «влада закону замінює особисту владу». Далі він наголошує: «... Там, де існує закон, проте відсутній суд, що відновлює порушений закон, то такий закон – пустий звук і справжньої сили він не має: закон отримує справжню силу лише там, де для свого здійснення він має вирок суду» [20, с. 9-10]. У свою чергу, С.І. Архипов зазначає, що «сама правова держава є істинною альтернативою анархізму» [15, с. 412].

Юридичний аспект проблеми взаємодії прав людини та держави вперше досліджував Г. Єлінек, який розглядав людину як носія прав лише в якості члена держави. Він дійшов висновку, що людина – особистість обмежена, отже, такою ж обмеженою правом повинна бути держава. Підтримуючи цю думку, Б.А. Кістяковський пише: «Діяльність держави здійснюється в інтересах підпорядкованих» [10, с. 528]. Це означає, що відповідальність держави перед особою набуває реального характеру лише за наявності відповідних нормативно-правових актів, що узаконюють процедуру притягнення до відповідальності слідчих і прокурорів, винних у порушенні прав та свобод людини.

Що ж стосується України, то головним положенням, закріпленим на конституційному рівні, є те, що її визнано демократичною правовою державою, яка стверджує пріоритет людини як найвищу соціальну цінність. Згідно зі ст. 3 конституції [1], держава взяла на себе відповідальність пе-

ред людиною за свою діяльність, а також визнала свій обов'язок щодо дотримання і захисту прав та свобод громадян. У зв'язку з цим питання відповідальності держави перед особою має загально-правове значення, що дає змогу визначити не тільки компенсаційні, і юридичні, соціальні, гуманістичні, моральні цілі відповідальності держави. Потреба в розширенні меж державної відповідальності пов'язана, передусім, з періодом розвитку гуманістичного відродження демократії та суспільної справедливості.

У правовій літературі немає єдиної думки стосовно визначення поняття «юридична відповідальність держави перед особою», унаслідок чого існує безліч підходів стосовно уявлення про функції, цілі, соціальне призначення інституту. У дослідженнях, присвячених таким видам відповідальності, як державно-правова відповідальність, відповідальність державних органів та її посадових осіб, фактично йдеться про юридичну відповідальність державних органів та їх посадових осіб, що не є тотожним юридичній відповідальності держави [21, с. 94].

Сутність і природа юридичної відповідальності почали досліджуватися науковцями в загальнотеоретичному плані з кінця 50-х років XIX ст. [22, с. 19]. Напрацьована концепція того часу характеризувалася відсутністю єдиного визначення поняття «юридична відповідальність», що стало наслідком різних точок зору стосовно основних цілей, функцій і соціального призначення інституту. Так, більшість науковців визначає юридичну відповідальність як обов'язок відповідати за протиправні діяння (В.С. Прохоров, І.Л. Петрухін, Б.Л. Назаров, А.Ф. Черданцев, С.Н. Кожевников), інші – як обов'язок потерпати від певних позбавлень (С.С. Алексєєв, М.Г. Александров, Ю.А. Дмитрієв), при цьому акцентуючи увагу на його примусовому характері (О.С. Йофе, О.Ф. Скакун, Г. Прокопович).

У науковій літературі також тлумачать юридичну відповідальність як реалізацію санкції (І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, Л.Г. Єфімов), однак таке визначення влас-

тиве лише майновій відповідальності правопорушника.

Варто зазначити, що розмаїття точок зору стосовно поняття та змісту юридичної відповідальності стосувалося публічно-правової відповідальності людини перед державою і не може розглядатися в контексті відповідальності держави перед особою.

Тривалий час усталеним був підхід, згідно з яким юридична відповідальність покладалася виключно на громадян і виключала відповідальність держави. Тому сучасні науковці пропонують у системі юридичної відповідальності виокремлювати публічно-правову відповідальність особи перед державою та юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом [21, с. 115]. З цим варто погодитися, оскільки різним є зміст вказаних видів відповідальності.

Існування інституту відповідальності неодмінно пов'язане з поняттям справедливості. Будь-якій людині завжди притаманне почуття справедливості та одвічний потяг до неї. Саме уявлення про справедливість створює одну з головних засад права, є вирішальним у визнанні його як регулятора суспільних відносин і зумовлено історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Згідно з цим, зміст будь-якого правового акта повинен відповідати принципів справедливості, яка обумовлює наявність певних гарантій процесуальних прав особи і, насамперед, гарантій щодо захисту будь-якого порушеного в суді права.

На думку вчених (С.П. Погребняк, П.В. Кравченко, Б.І. Мороз, М.В. Костицький), необхідною умовою справедливості є правова рівність. Категорія соціальної справедливості фіксує у загальному вигляді принципи взаємовідносин, вимагає відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у суспільстві, між правами та обов'язками, працею і винагородою, заслугами та їх визнанням [23, с. 21].

Якщо розглядати державу з позиції господарюючого суб'єкта, то рівність між нею та особою передбачена цивільним за-

конодавством, у якому держава діє на рівних правах з усіма учасниками (ст. 167 ЦК України) – громадянами та юридичними особами.

Своєрідність держави як суб'єкта відносин полягає в тому, що в українському законодавстві держава не є юридичною особою, вона вповноважена створювати юридичні особи публічного та приватного права.

У реальному житті роль держави, її вплив значно перевищують роль людини чи юридичної особи. Про державу частіше говорять як про «юридичну особу де-факто» публічного права [24, с. 131], оскільки вона виступає не лише в ролі владного суб'єкта, а має власне майно, кошти, що набагато перевищує розмір майна будь-якого іншого суб'єкта права.

Становлення інституту відповідальності держави за незаконні дії органів досудового розслідування, прокуратури та суду повинно реалізувати рівність учасників правовідносин, поважати гідність особистості, перетворюючи громадян із об'єктів впливу на суб'єктів права, без чого неможливо побудувати фундамент гуманістичного спрямування суспільного і державного життя. Тобто особа може вважатися індивідом, коли досягає самостійності у своїй діяльності та в соціальній організації та, перебуваючи під дією законів, підпадає під двосторонню сукупність прав та обов'язків, визначених структурою «держава – особа». Таким чином, юридична відповідальність держави перед особою стає частиною механізму забезпечення прав і свобод людини.

Держава як суб'єкт відповідальності повинна протистояти антисоціальним, руйнівним силам, отже – бути організованою силою, мати власні, уповноважені апарати управління та примусу. Будучи особливою організацією політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві, держава розкриває власну сутність через свої функції – основні напрями діяльності. Оскільки вся державна діяльність потребує організації та впорядкування, головним напрямом її управління є правоохоронна діяльність.

Основним моментом визначення держави як суб'єкта відповідальності є відносини між нею та її органами. Якщо відносини між державою та особою повинні спиратися на «суб'єкт – суб'єктні» зв'язки, то у відносинах між державою та заснованими нею органами допускаються відносини «суб'єкт – об'єктивні», оскільки стосовно держави кожна посадова особа є залежною та підлеглою.

Держава уповноважує органи досудового слідства та прокуратури виконувати в установленому законом порядку функції або завдання із захисту права, забезпечення стану законності. Державні органи є механізмом, завдяки якому повинні забезпечуватися досягнення загальної волі народу. Вони виступають представниками держави з правом застосовувати примус, стають захисниками прав потерпілих. Саме завдяки такому інституту представництва «відхиляється питання, чому держава може вчиняти примус поза волею окремих громадян, чому вона має право нав'язувати їм свою власну волю, примушуючи до того, в чому вони не зацікавлені» [15, с. 416].

З наведеного вище можна констатувати, що конструкція «держава – воля народу – закон» має право на життя. Виконуючи волю народу в інтересах суспільства, держава як суб'єкт відповідальності усуває протиріччя та негативні ситуації, що виникають. Роль уповноваженого виконувати волю держави та народу відводиться її органам і посадовцям, що підпорядковані, підзвітні державі та суспільству та відносно самостійні у своїй діяльності. Держава згідно з волею народу та задля суспільного порядку формує власні органи, ставить їх на службу собі та суспільству виключно на основі права, контролює їх діяльність. Завдяки цьому забезпечується право людини на захищеність від свавілля та насильства.

Юридична відповідальність, що настає за порушення норм права, – це різновид соціальної відповідальності. Тобто юридична відповідальність – це соціальна відповідальність, регламентована правовими нормами [25, с. 323].

Соціальне призначення сучасної пра-

вової держави полягає в широкій сфері діяльності, спрямованій на гідне, безконфліктне існування суспільства, де основним завданням її правоохоронних органів є певний соціальний контроль за дотриманням законів, принципів, правил. У соціально-правовій державі право зв'язує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека є змістом свободи, що заснована на законах, які приймаються та змінюються виключно законодавчим шляхом [22, с. 99]. Звідси випливає, що задля нормального існування суспільства потрібні впорядкованість, безпека, стабільність, гармонія у відносинах між його членами, що і є головною метою права.

Сутність соціальної відповідальності держави полягає в обов'язку виконувати вимоги, що висувуються їй суспільством. Таким чином, соціальна відповідальність держави – це врегулювання і роз'яснення соціальних проблем задля досягнення соціальної справедливості. Низка правових вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості, а це, поза всяким сумнівом, означає, що відносини особи та держави повинні будуватися на основі їх взаємопов'язаності правами, обов'язками і відповідальністю. Взаємна відповідальність держави і особи підтримує ефективне функціонування правової системи, перешкоджає перетворенню правопорядку на безправ'я.

Автор дослідження цілком погоджується з думкою В. Речинського про те, що вчинена від імені держави несправедливість значно сильніше збуджує людей, ніж несправедливість з боку окремої особи. Слушним є також зауваження С.П. Погребняка стосовно того, що несправедливий вирок спричиняє більше лиха, ніж злочини, скоєні приватними особами [23, с. 48].

На думку В.В. Сухоноса, соціально-правова держава – це політична організація суспільства, де право зв'язує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека є змістом свободи, заснованої на законах, які приймаються та змінюються виключно за-

конодавчим шляхом [26, с. 141]. Держава як суб'єкт відповідальності перед особою повинна забезпечити людині свободу, що означає надання їй можливості захистити власні права та зупинити стосовно неї свавілля з боку уповноважених органів.

Дослідник О.Ф. Скакун акцентує увагу на примусовому характері відповідальності, основною ознакою якої виділяє примус у формі каральних і правовідновлюваних способів [27, с. 431].

Взаємна відповідальність «особа – держава» є фактором рівноваги, що обґрунтовує використання правового поля примусу не тільки до особи, а й до держави. Зрозуміло, що в деяких випадках примус щодо вищих органів держави, наприклад, Верховного Суду України, взагалі ні юридично, ні фактично не може бути застосовано. Тому відповідальність цих суб'єктів може бути забезпечена лише завдяки їх усвідомленню, переконанню, що вчинення певних дій є обов'язковими, оскільки цього вимагає право.

Обов'язок держави захистити особу від незаконного кримінального переслідування реалізується через процесуальні гарантії, головні з яких – конституційні гарантії: право на свободу та особисту недоторканність, право на захист, презумпція невинуватості, поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі. Крім того, окреслення меж державної влади відбувається шляхом урівноваження позитивних та негативних зобов'язань з боку держави, де негативні зобов'язання спрямовані на обмеження втручання влади у сферу індивідуальної свободи особи, а позитивні охоплюють дії, що запобігають порушенням.

Отже, суттю позитивної відповідальності держави перед особою треба вважати усвідомлення нею свого обов'язку перед суспільством, виконання своїх обов'язків.

Позитивна юридична відповідальність держави повинна реалізуватися в такий спосіб: 1) інформаційна діяльність (роз'яснення громадянам прав і способів їх реалізації); 2) виховна (вплив на свідомість громадян шляхом повідомлення про усунення негативних факторів); 3) понов-

лювана (компенсація, відшкодування завданих збитків).

В основу позитивної відповідальності покладено моральну оцінку, що полягає в сумлінному, відповідальному виконанні державою всіх правових актів, тобто це відповідальність у формі зобов'язань.

На думку автора, державна відповідальність негативної форми можлива лише в разі відшкодування збитків особі за заподіяну шкоду органами влади. Змістом цієї відповідальності є вжиття спеціальних заходів поновлення майнового та морального стану фізичної чи юридичної особи. Тобто суть негативної відповідальності держави полягає в тому, що вона зобов'язана нести тягар виправлення негативних наслідків незаконної діяльності її органів.

Отже, принципи взаємодії «правова держава – особа» ґрунтуються на взаємній відповідальності, поєднанні інтересів, наявності взаємних обов'язків, непорушності та рівності основних прав, перебуванні відносин у межах закону.

Робота органів досудового слідства, прокуратури чи суду є діяльністю держави, що здійснюється від її імені та в межах компетенції, наданих нею цим органам. Підпорядковуючи праву власні органи, держава сама підлегла закону. Справедливим вважається, що у правовій державі закон пов'язує її так само, як мораль окрему людину, оскільки потреби моралі неможливо нав'язати – їх породжує власна свідомість людини [3, с. 24].

Держава виступає суб'єктом відповідальності за дії «інших», якими є органи досудового розслідування, прокуратури чи суду. Відповідальність держави в такому разі настає за принципом «без вини винуватий».

Тут необхідно зробити важливе уточнення стосовно того, що в ході провадження у кримінальній справі дізнавачі, слідчі та прокурори діють не з власних бажань, а виконують волю держави в ім'я забезпечення правопорядку на всій її території. Тому держава відшкодовує шкоду не за «чужі дії», а за власні правові акти, оскільки не забезпечила належне функціонування своїх органів [28, с. 39, 44]. Наділяючи

органи владними повноваженнями, держава тим самим гарантує їх достатню спеціальну підготовку для виконання службових обов'язків та високі морально-етичні риси і як гарант повинна відповідати за недостатню роботу, усунути недоліки, незалежно від їх причин.

Автор погоджується з М.С. Строговичем у тому, що судова помилка – це завжди порушення законності [29, с. 88], так само як помилка іншого правоохоронного органу на будь-якому етапі кримінально процесуального процесу. Таким чином, держава виступає страхувальником допущених помилок або недостатньої підготовки дізнавачів, слідчих і прокурорів.

Отже, можна дійти висновку, що виникнення зобов'язань у держави відшкодувати шкоду може бути результатом як правомірної, так і неправомірної поведінки її органів. Визначальним є сам факт завдання шкоди особі незаконними діями органів досудового розслідування, прокуратури, суду. При цьому винність зазначених органів є обставиною факультативною, тобто може мати, а може й не мати юридичного значення.

На думку М.М. Оніщенка, достатність доведення факту порушення прав і свобод людини державними органами є основоположним принципом презумпції винуватості держави [21, с. 117]. Так, у більшості демократичних країн порушення прав людини службовою особою органів досудового слідства, прокуратури, суду визнається як протиправне діяння держави, позов про відшкодування шкоди пред'являється не посадовій особі, а державі. Що стосується органів досудового розслідування, прокуратури, суду, то відповідальність останніх настає перед державою, а не перед особою, права якої порушено.

Дійсно, порівняно з іншими суб'єктами правовідносин держава має специфічні особливості. Передусім, вона є владним суб'єктом публічних відносин, що накладає певний відбиток на специфіку її участі у правових відносинах. Однак таке привілейоване становище держави не повинно позначатися на її участі як суб'єкта відповідальності.

Рівність у правах держави з іншими суб'єктами правовідносин викладено у ст. 167 Цивільного кодексу України. При цьому держава, як і інший суб'єкт, на думку науковців, може діяти лише в межах, передбачених законом. Варто зазначити, що правоздатність держави має цільовий характер, оскільки виконує функцію носія публічної влади, яку здійснює задля інтересів усіх громадян.

У юридичній літературі простежується твердження про вигідність державної відповідальності для потерпілої особи, оскільки немає необхідності встановлювати конкретну посадову особу органу досудового розслідування, прокуратури чи суду шляхом доказування причинного зв'язку між поведінкою суб'єкта і заподіянням шкоди – зробити це інколи непросто [28, с. 43]. Такий стан речей значно спрощує процедуру відшкодування шкоди невинно постраждалим через низку трудностей у доказуванні вини зазначених органів.

Отже, пряма державна відповідальність перед потерпілою особою внаслідок незаконних дій органів досудового слідства, прокуратури і суду – безсумнівне соціальне благо, що гарантує певні засоби захисту від свавілля зазначених органів, спрямовані на розв'язання правових конфліктів.

Юридичну відповідальність у її негативній формі держава також може нести за невиконання зобов'язань в охоронній сфері. Категорія «захист» зазвичай розглядається в сукупності з правовими охоронними засобами як реакція держави на порушення прав громадянина, або як на належне виконання юридичних обов'язків з боку її органів.

Таким чином, категорія «відповідальність» застосовується за наявності правопорушення, а «захист» – під час заподіяння шкоди внаслідок дії об'єктивних чинників.

За такого підходу фактично стирається межа між юридичною відповідальністю і засобами захисту. Як стверджують М.С. Малєїна та Т.С. Ківалова, будь-яка відповідальність виконує виховно-запобіжну,

репресивну (каральну) і компенсаційну функцію [30, с. 196]. Згідно з цим, функції державної відповідальності забезпечують: відшкодування шкоди особі через незаконні дії дізнавачів, слідчих, прокурорів; покарання винних осіб; запобіжно-виховний вплив (зادля запобігання правопорушенням у майбутньому).

Таким чином, юридична відповідальність держави:

– полягає у відновленні порушених прав особи, у добровільній і повній компенсації завданої шкоди її представниками – органами дізнання, досудового слідства та прокуратури. Тобто, держава діє в особі відповідних органів чи їх посадових осіб та несе відповідальність усім своїм майном;

– супроводжується осудом винної особи та полягає в реалізації санкції правової норми на підставі правопорушення;

– передбачає заохочувальні дії в разі сумлінного виконання обов'язків, покладених на дізнавачів, слідчих і прокурорів.

Порівнюючи державу з корпорацією, С.І. Архіпов вказує на принципову відмінність держави від усіх суб'єктів права в тому, що «цей суб'єкт створюється в ім'я служіння праву, що право є змістом його сутності як корпорації, визначає його зовнішні цілі, функції та внутрішню організацію» [13, с. 366-367]. На думку вченого, у державі як правовій корпорації людина не повинна бачити свого опонента або володаря, а тільки власну уособлену правову сутність. «Держава буде тим більш досконалою, чим вищим і сильнішим буде рівень правосвідомості» [13, с. 369].

Проблема відповідальності держави є також проблемою майнових відносин, де держава виступає не суб'єктом особливої значущості, а відповідальною стороною,

що має ряд переваг перед особою, у тому числі майнових.

Висновки

Держава несе відповідальність і не може її уникнути. Механізм державної відповідальності починає діяти з моменту, коли держава взяла на себе відповідні міжнародні зобов'язання і неодмінно повинна не тільки внести відповідні поправки у своє внутрішнє законодавство, а й забезпечити їх фактичне виконання. Відповідальність держави, на думку автора дослідження, поширюється також на невиконання взятих зобов'язань за міжнародними договорами перед людиною, чиїх законних прав та інтересів вони стосуються.

З урахуванням викладеного, спробуємо дати власне визначення відповідальності держави перед особою за незаконні дії органів досудового слідства, прокуратури і суду. Отже, у широкому значенні, така відповідальність – це проголошення захисту особи від протиправних дій і бездіяльності та зобов'язання відшкодувати в повному обсязі шкоду, завдану внаслідок неправомірних дій посадових осіб з метою охорони правопорядку та виховання поваги до права. У більш вузькому значенні, відповідальність держави за незаконні дії її органів – це вдосконалення професійної підготовки посадових осіб органів досудового слідства, прокуратури і суду, поліпшення умов праці та належного матеріального забезпечення службовців, які повинні сумлінно виконувати свої обов'язки, завдання та певні вимоги з боку держави. До обов'язку держави входить також оцінка наслідків дій її органів, запобігання здійсненню нових правопорушень, вправлення та перевиховання порушників та звітування суспільству про результати такої роботи.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Гоббс Т. О свободе и необходимости / Т. О. Гоббс // Опис. Соч. в 2-х т.: Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – С. 574-612.
3. Елистратов А. И. Очерк государственного права (Конституционное право) / А. И. Елистратов / Изд. второе, переработанное. – М., 1915. – 166 с. (§ 28 Парламент и суд – С. 142-145).

4. *Кокошкин Ф.* Лекции по общему государству и праву (изд. 2-е) / Ф. Кокошкин. – М. : Изд. Братьев Башмаковых, типография тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. – 306 с.
5. *Ленк Г.* Проблемы ответственности в этике, экономике и технологи / Г. Ленк // Вопросы философии. – 1996. – № 11. – С. 20-28.
6. *Коркунов. Н. М.* Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. – 623 с.
7. *Суботін В. М.* Теорія держави і права : Навч. посіб. / В. М. Суботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова, І. Я. Тодоров. – К. : Знання, 2005. – 327 с.
8. Загальна теорія держави і права [За ред. проф. В. М. Цвіка]. – Харків : Право, 2002. – 427 с.
9. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави (Видання 5-те, зі змінами) [Навчальний посібник] / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
10. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
11. *Безобразов В. П.* Государство и общество : управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб., 1882. – 761 с.
12. *Сперанский М. М.* План государственного преобразования (1809) / М. М. Сперанский ; [Сост. и общая ред. Г. Г. Демиценко]. – Харьков, 1999. – 1078 с.
13. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа [Перев. Г. Черданцева, Ю. Юмашева]. – М. : Стелс, 1995. – 304 с.
14. *Дзодзиев В.* Проблемы становления демократического государства в России / В. Дзодзиев. – М. : Ad marginem, 1996. – 303 с.
15. *Архипов С. И.* Субъект права. Теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юрид. Центр Пресс, 2004. – 477 с.
16. *Антонович М.* Україна в міжнародній системі захисту прав людини / М. Антонович. – К. : КМ АCADEMIA, 2000. – 261 с.
17. *Васильева Е. Г.* Проблемы ограничения неприкосновенности личности в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. Г. Васильева. – Башкирский государственный университет. – Уфа, 2002. – 193 с.
18. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и сознание долга / С. Н. Братусь // Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы теории государства и права. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – С. 42-58.
19. Конституційне право України / [за ред. В. Ф. Погорілко]. – К. : Наук. думка, 2002. – 737 с.
20. *Алексеев С. С.* Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1994. – 220 с.
21. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах : Монографія / [Кол. авторів ; за ред. Н. М. Оніщенко.] – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.
22. *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права : [підручник] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
23. *Погребняк С. П.* основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Харків : Право. – 240 с.
24. *Чичерин Б. Н.* Собственность и государство / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии, 2005. – 824 с.
25. *Ильютченко Н. В.* Возмещение ущерба, причиненного личности в уголовном процессе незаконными действиями органов дознания, предварительного следствия, прокуратуры и суда : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н. В. Ильютченко. – М., 1995. – 190 с.
26. *Солодко Е.* Моральный вред. Понятие и порядок возмещения / Е. Солодко // Бизнес. – 1994. – № 8. – С. 14-17.
27. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
28. *Шумило М. С.* Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія / М. С. Шумило. – Харків : Арсіс, 2001. – 320 с.
29. *Строгович М. С.* Проверка законности и обоснованности судебных приговоров / М. С. Строгович. – М. : Изд. Академии наук СССР, 1956. – 320 с.
30. *Ківалова Т. С.* Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : [Монографія] / Т. С. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2008. – 360 с.

Парламентаризм – протидія політичній корупції: аналіз основних аспектів в Україні та Білорусі

Л.І. Баликіна

асистент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, Університет економіки та права «КРОК»

У статті подано характеристику та компаративістський аналіз такого негативного явища як політична корупція в Україні та Білорусі. Запропоновано способи боротьби та протидії корупції через призму інституту парламентаризму.

Ключові слова: парламентаризм, корупція, політична корупція, Верховна Рада України, Національні збори Республіки Білорусь.

В статті представлена характеристика і компаративістський аналіз такого негативного явлення як політична корупція в Україні та Білорусі. Предложені способи боротьби і противодействія корупції через призму інституту парламентаризму.

Ключевые слова: парламентаризм, коррупция, политическая коррупция, Верховная Рада Украины, Национальное собрание Республики Беларусь.

The article characterizes and makes comparative analysis of such negative phenomena as political corruption in Ukraine and Belarus. Anti-corruption ways in terms of parliamentarism are suggested.

Key words: parliamentarism, corruption, political corruption, the Verkhovna Rada of Ukraine, the National Assembly of the Republic of Belarus.

Постановка проблеми

Таке негативне явище як корупція існує у державних і приватних структурах із давніх часів історії розвитку людської цивілізації. Однак реалії буття яскраво засвідчують, що деякі держави є більш корумпованими. Водночас, світовий досвід показує, що корупція процвітає саме в країнах, які зазнають серйозних труднощів у економічному, політичному, державотворчому процесах чи є у перехідній стадії розвитку. В Україні та Білорусі, які перебувають на транзитному етапі розвитку, як і всі пострадянські суб'єкти, питання корупції – досить болісне й актуальне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Автор статті розглядає проблематику запобігання корупції в Україні та Білорусі у зв'язку з актуальністю проблем спільного характеру відповідно до останніх досліджень вітчизняних учених і науковців із Білорусі, а саме: А. Мельникова, Є. Нев-

мержицького, С. Нестерцової, А. Фергюсона та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Небезпека корупції для демократії полягає в тому, що вона ушкоджує не лише державну владу та її механізми, а й суспільство. Досить влучно зазначає А. Фергюсон, у своїй праці «Досвід історії громадянського суспільства», що корупція спотворює не лише можновладців, а й звичайних людей, які стають більш жорсткими, підлими, готовими в будь-яку мить знехтувати правами інших осіб, поставити свої власні інтереси над суспільними, прагнути реалізувати їх за будь-яких умов та будь-якою ціною [1, с. 338]. Сучасні процеси глобалізації та шляхи вирішення проблеми зумовлюють нові дослідження цієї проблеми. Розглядається проблема політичної корупції у порівнянні України та Білорусі.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розглянути проблематику

запобігання та протидії політичній корупції в Україні та Білорусі через призму інституту парламентаризму.

Виклад основного матеріалу дослідження

Документальне підтвердження процвітання корупції ми знаходимо в руських літописах XIII ст., де зустрічається термін «хабарництво» (з рос. «мздоимство»), що визначалося як отримання хабара за вчинення певних дій. Перше законодавче обмеження корупційної діяльності на території колишньої Русі було здійснено під час правління Івана III, а його онук Іван IV (Грозний) уперше закріпив покарання за «надмірність у хабарах» у формі смертної кари [2]. У XX ст. Декретом Ради народних комісарів РРФСР «Про хабарництво» від 8 травня 1918 р. було закріплено кримінальну відповідальність за хабарництво [3]. У подальшому відповідальність встановлювалася Кримінальним кодексом РРФСР від 1922, 1926, 1960 років. У зазначених нормативних актах передбачалася відповідальність не лише за отримання хабара, а й за дачу, посередництво та провакацію хабара.

Влучно характеризує це негативне явище білоруський науковець А. Мельник, вказуючи, що корупція подібно іржі роз'їдає довіру народу до влади, створює виправдувальну філософію «підкупу», що сприяє лобіюванню нормативних актів і потуранню подальшому зростанню зловживань [4, с. 3].

Вищевказане засвідчує, що важливим способом протидії корупції є, у першу чергу, забезпечення належної законодавчої бази в країні. Попри те, що в Україні прийнято понад 150 нормативно-правових актів, а в Білорусії – близько 20 з обмеження та локалізації цього негативного явища, на жаль, у силу різних факторів, – це зло досі має благодатний ґрунт і прогресує. Необхідно зазначити, що відповідно до міжнародних даних (Transparency International): Україна за рейтингом – 144, а Білорусь – 123, а Індекс сприйняття корупції зі 100 балів у Білорусі становить 29, а в Україні – 25 [5]. Зазначені дані є незмін-

ними другий рік поспіль. Отже, серед 177 країн цього рейтингу Білорусь розміщується вище України.

Аналізуючи антикорупційне законодавство обох країн, виокремимо основні закони. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» прийнятий Верховною Радою 7 квітня 2011 р., «визначає основні засади запобігання і протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень збитків, шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [6]. У Білорусі – це Закон Республіки Білорусь «Про боротьбу з корупцією», прийнятий 20 липня 2006 р., що «встановлює правові основи державної політики у сфері боротьби з корупцією, спрямований на захист прав і свобод громадян, громадських інтересів від загроз, що випливають із проявів корупції, забезпечення ефективної діяльності державних органів, інших організацій, державних посадових і приватних до них осіб шляхом попередження, виявлення, припинення правопорушень, що створюють умови для корупції, та корупційних правопорушень, усунення їх наслідків» [7]. Це вже третій антикорупційний закон з моменту утворення суверенної білоруської держави (перші два були прийняті відповідно в 1993 і 1997 рр.). Закон розвинув положення попереднього антикорупційного законодавства, чітко визначив орієнтири попередження явищ корупції, створив правову основу для здійснення єдиної політики держави в боротьбі з нею. У ньому розширено перелік суб'єктів корупційних правопорушень, чітко визначено коло цих правопорушень, встановлено єдину систему державних органів, які здійснюють боротьбу з корупцією, закріплено обмеження для членів сім'ї державних посадових осіб, визначено склад правопорушень, що створюють умови для корупції.

У кримінальних кодексах і кодексах про адміністративні правопорушення закріплено обов'язки та відповідальність керівників органів державної влади та

інших посадових осіб за невиконання завдань по боротьбі з корупцією. В Україні Верховною Радою протягом останніх кількох років було прийнято закони «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28 листопада 2002 р., «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р., Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р., «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. (набуває чинності 1 січня 2015 р.). У Білорусі важливе значення, крім основного закону, для попередження корупції у сфері державної служби має закон «Про державну службу в Республіці Білорусь» від 14 червня 2003 року. Відповідно в Україні та Білорусі створено необхідні правові механізми для попередження, припинення та виявлення корупційних проявів. На нашу думку, запобігання протидії корупції починається з належного правового поля, тобто прийняття та реалізації законів, які закріплюють ефективний механізм протидії корупції.

Відповідно до аналізу проблематики доцільно звернути увагу на політичну корупцію. Законодавчо не закріплено термін «політична корупція», тому, на нашу думку, важливо зупинитися на його визначенні та тлумаченні. Попри широке застосування цього поняття науковці тлумачать його по-різному. Наприклад, вітчизняний учений Є. Невмержицький зазначає, що «це корумповані форми політичної боротьби кланів, політичних еліт, партій, груп і окремих осіб за владу» [8, с. 124]. Нагомість, дослідник С. Нестерцова вказує, що «політична корупція – це діяння посадової особи держави, яка незаконно й неправомірно використовує свій державний статус для отримання переваг (соціальних, політичних, економічних тощо) для себе або інших осіб у корисливих цілях. Для політичної корупції характерне прагнення її суб'єктів до нарощування свого владного потенціалу, часто без явної матеріальної вигоди» [9]. Досить неординарне, на наш погляд, визначення політичної корупції на парламентських слуханнях

Міжпарламентського союзу 14 листопада 2006 р. дав голова Постійної комісії Ради Республіки Білорусь із міжнародних справ і національної безпеки М.І. Чергінець. Виступаючи в рамках дискусії про боротьбу з корупцією, він виокремив її політичну форму, зазначивши, що це є форма соціального зла, за якої на користь деяких країн посадові особи міжнародних організацій здійснюють дії, що завдають збитку політичним та економічним інтересам держав, які є членами тих самих міжнародних організацій. [10] Отже, однозначного законодавчо закріпленого визначення поняття «політична корупція» ні в Україні, ні в Білорусії наукою не подано. Водночас зазначимо, що політична корупція підкреслює наявність незаконного збагачення саме в державно-політичних колах, а влада та корупція завжди були супутниками. Загальновідомо, що під час попередніх виборів до Верховної Ради України за прохідне місце у парламент сума була до 10 млн. доларів. Про ці факти відкрито дискутували у Верховній Раді, засобах масової інформації, але не більше. Відомі й інші негативні факти, коли «куплявся» перехід із фракції у фракцію. Характерно, що таких негативних фактів політичної корупції в діяльності Національних зборів Республіки Білорусь не зафіксовано.

У будь-якій державі влада породжує політичну корупцію, без можновладців такого загального явища як корупція не існувало б, але, одночасно, політична корупція як соціальна корозія нещадно нищить державні структури, що зумовлює зворотний зв'язок із державною владою, яка весь час прагне знищити її. Саме цей зв'язок виокремив особливий вид корупції – політичної. В Україні під час кримінального правління В. Януковича владні структури використовували корупційні схеми, про які після відомих лютневих подій 2014 р. досить одіозна, znana своєю діяльністю кримінального спрямування особа (колишній голова Федерації роботодавців України), а саме Д. Фірташ, сповідуючи подвійні стандарти, що підтримувалися політично-корупційною владою, наголошував, як добре обізнаний у корупційних

схемах, про шість головних корупційних напрямів: державні закупівлі, податкова служба, митниця, зерно, реєстрація оренди земельних ділянок, надкористування. Наприклад, державні закупівлі, за даними Держстату, заплановані у 2013 р., становили 274,2 млрд. гривень. Відкати у цій сфері в середньому були на рівні 15-50%. Таким чином, «корупційна складова в закупівлях за державні кошти становить від 50 до 137 млрд. грн.» [11]. Як зазначив його заступник Дмитро Олійник: «Ми розуміємо, що саме підприємці часто є об'єктом вимагання хабарів з боку чиновників, але коли бізнесмени відмовляться задовольняти неправомірні вимоги представників влади і вступати з ними в корупційний зговір, корупція як соціальне зло в бізнесі і у державі загалом буде переможена» [11]. Із кримінальної статистики можна зробити висновок, що в Білорусії масштаби таких корупційних схем державно-політичної спрямованості є значно меншими, ніж в Україні. За даними Федерації роботодавців України, «за останні чотири роки, обсяг корупції у національній економіці перевищив 500 млрд. грн., а отже, суспільство й національна економіка були позбавлені необхідних ресурсів для розвитку» [12].

Одним із основних проявів політичної корупції є її вплив на формування владних структур, що позначається на функціонуванні державних органів, зокрема, підготовці та реалізації законодавчої бази, виконанні інших державних рішень. Одним із елементів корупції є таке явище як непотизм, що виявляється в процесі формування владних структур. Непотизм сягає корінням у XV-XVI ст., його тлумачать як «службове заступництво родичами та своїми людьми; кумівство» [13, с. 408]. Так, вітчизняні ЗМІ вказують, що після оголошення результатів виборів до Верховної Ради України 2012 р., склад новоствореного парламенту може увійти до світової історії як «найбільша політична родина» [14]. Звичайно, явище непотизму є і в інших демократичних країнах. Як зазначив доктор історичних наук, професор М. Кірсенко, «це завжди було і завжди буде, в прихованому чи відкритому вигляді. Зга-

даємо, що президент Джордж Буш молодший виграв завдяки тому, що перераховано було вручну голоси в штаті, де губернатором був його брат. В наші часи найближчий приклад це Польща, де прем'єр-міністром був Ярослав Качинський, брат-близнюк президента Леха Качинського. Тобто це трапляється, якщо не зловживати» [15]. У згаданому антикорупційному законі України, є ст. 9 «Обмеження щодо роботи близьких осіб», яка нібито виключає непотизм як один із аспектів політичної корупції. Однак, у цій же статті визначено список виключення осіб, на яких положення цієї норми не поширюються, зокрема це: народні засідателі і присяжні; близькі особи, які безпосередньо підпорядковані один одному у зв'язку з перебуванням кожного з них на виборній посаді; особи, які працюють у сільській місцевості, гірських населених пунктах; особи, які працюють у галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту; інші особи, визначені законом. [6] Отже, за логікою українських парламентарів, які прийняли цей закон, «виборні посади», до яких власне вони й належать, є виключенням, оскільки обираються народом. У такому разі саме електорат має певні причини та мету щодо вибору конкретного кандидата. Однак народні депутати обираються за змішаною виборчою системою, а це означає, що список політичної сили, яка проходить до парламенту, формує вона сама. Виборці списки партій інколи навіть не знають, тому що вони не оприлюднюються. Тому під питанням є ефективність роботи такої Верховної Ради, до речі, це негативне явище існує і в інших державних органах влади.

Порівнюючи вказані аспекти з Білоруссю, зазначимо, що після проведення виборів 2012 р. до Палати представників Національних зборів оновився майже весь її склад, із попереднього скликання залишився лише 21 депутат (усього їх – 110) [16].

Такі химерні форми непотизму в найвищих органах влади, ще й у такому обсязі спостерігаються в країнах із перехідними політичними процесами. Політичну ко-

рупцію в парламенті в період новітньої історії України: незалежної, демократичної, соціальної та правової, – можна частково сприйняти як рудименти часів Радянського Союзу. Однак істинні причини є значно глибшими та потребують більш широких досліджень і пояснень. Зазначивши про ситуацію в Республіці Білорусь, вбачаємо, що історичний радянський спадок і витoki сучасної політики не є виправданням для владних структур.

Постає запитання про те, якими засобами запобігати та протидіяти політичній корупції.

На сьогодні, на нашу думку, на теренах України корупція розповсюджується та увійшла до політичної сфери надто глибоко. Однак цю тенденцію можна докорінно змінити, і основним важелем у протидії політичній корупції повинна стати Верховна Рада.

Наведемо окремі дані про дію антикорупційного законодавства на практиці. Відповідно до «Звіту про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції у 2013 році» Міністерства юстиції України наголосимо на певних статистичних даних про кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності по Україні: «зокрема, за закінченими провадженнями викрито 104 злочини, пов'язані з прийняттям пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Загалом органами внутрішніх справ зареєстровано 9770 кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності, з них 1594 факти одержання неправомірної вигоди, учинені службовими особами органів влади та управління (821) й контролюючих органів (630). Загальна сума одержаної неправомірної вигоди склала 89,1 млн. грн., середня – 75, 8 тис. грн., при цьому найбільший минулорічний факт одержання неправомірної вигоди серед високопосадовців задокументовано в Одеській області» [17].

Натомість у Республіці Білорусь зміни і доповнення, внесені у квітні 2012 р. в закон «Про боротьбу з корупцією», закріпили, що до категорії державних посадовців

віднесено також осіб, що обіймають посади в недержавних організаціях, у статутному фонді яких частка державної власності становить не менше 50%. Водночас зазначеним законом введено правовий інститут «конфлікт інтересів», врегульовано порядок його попередження і дозволу. Однак правоохоронні органами повсюдно встановлюють факти недотримання цього порядку. Як зазначає Генеральна прокуратура Республіки Білорусь, нерідко на місцях до планів роботи з протидії корупції включають шаблонні заходи, які мають загальний, поверхневий характер, що не дає змоги досягти позитивних результатів у антикорупційній діяльності [18].

Корупція підриває демократичні засади і правопорядок, обмежує конституційні права та інтереси громадян, дискредитує діяльність державного апарату, перекидає принципи законності. Тому з нею повинна вестися безкомпромісна боротьба. Як зазначав О.Г. Лукашенко, «якщо дивитися на подібний розвиток подій крізь пальці або обмежуватися тільки моральми, то люди взагалі перестануть вірити владі. І та стабільність, яку ми з величезними зусиллями вибудовували в найскладніших умовах і якою так пишаємося, може відразу впасти» [19, с. 2].

За підсумками проведення в I кварталі 2013 р. у Білорусі 158 перевірок виконання антикорупційного законодавства прокурорами порушено 41 кримінальну справу, відповідним керівникам внесено 124 подання про усунення порушень норм законодавства про боротьбу з корупцією, винесено 104 приписи та 51 протест. Посадовцям оголошено 225 офіційних попереджень, до адміністративної та дисциплінарної відповідальності притягнуто відповідно 64 і 207 посадовців, у тому числі 5 із них звільнено із займаних посад. На вимогу прокурорів відшкодований збиток становить понад 316 млн. рублів [18].

Таким чином, на нашу думку, поширеність у державних органах та інших організаціях корупційних проявів обумовлена в цілому неякісним виконанням покладених на них функцій по боротьбі з корупцією, неефективним керівництвом у

цій сфері, відсутністю належної системи контролю за діяльністю підпорядкованих посадовців, істотними недоліками в організаційному та кадровому забезпеченні роботи підвідомчих організацій. Одним із засобів урегулювання зазначених проблем, на нашу думку, є належне правове забезпечення.

Висновки

Отже, перед Україною та Білоруссю ще довгий шлях до становлення демократичних принципів, однак наближення до поставлених цілей відбувається впевненими кроками.

З огляду на останні події Євромайдану, анексію Росією Криму, антитерористичну операцію було зроблено крок назад. Україна наразі знаходиться в перехідному стані: відбувається не просто модернізація, а корінний перелом суспільних, державних і економічних засад. Цей процес супроводжується розкладанням моральних цінностей, що сприяє корупції. Натомість у Білорусії є певна стабільність, що зумовлює впевнений процес розвитку та руху вперед. На нашу думку, демократичні принципи та парламентаризм нині мають більш сприятливі умови для становлення в Республіці Білорусь.

Література

1. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон, И. И. Мюрберг, М. А. Абрамов. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
2. Борьба с коррупцией в Беларуси (Материал в помощь докладчикам) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://schuchin.grodno-region.by/dfiles/000346_795625_janvar.doc
3. Декрет Совета народных комиссаров РСФСР от 08.05.1918 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.alppp.ru/law/ugolovnoe-pravo--ispolnenie-nakazaniy/17/dekret-snk-rsfsr-ot-08-05-14>. Мельников А. П. О борьбе с коррупцией в Республике Беларусь на современном этапе / А. П. Мельников // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789.pdf>. – Назва з екрана. – 6 с.
5. Transparency International. Ukraine // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ti-ukraine.org>
6. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 40. – С. 1750.
7. Закон Республики Беларусь «О борьбе с коррупцией» от 20 июля 2006 г. № 164-3 // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2006. – № 122. – С. 91-101.
8. Невмержицкий С. Политична корупція : сутність, зміст, механізми протидії / С. Невмержицкий // Право України. Юридичний журнал. – № 7. – 2008. – С. 123-130.
9. Нестерцова С. М. Политична корупція / С. М. Нестерцова // Нововоронцовське районне управління юстиції Херсонської області // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://povovoronzovka.just.ks.ua/>
10. Парламентарии обсудили проблему борьбы с коррупцией // Национальное собрание Республики Беларусь. Совет Республики : официальный сайт // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sovrep.gov.by/index.php/478.2700...0.0.0.html>
11. У Фірташа розповіли про масштаби корупції при Януковичі // Українська правда: економічна правда від 26 лютого 2014 р. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.erpravda.com.ua/news/2014/02/26/422453/>. – Назва з екрана.
12. Самаєва Ю. Борьба з корупцією : на догоду МВФ? / Ю. Самаєва // ZN,UA «Дзеркало тижня. Україна» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/borotba-z-korupciyeu-na-dogodu-mvf-.html>
13. Современный словарь иностранных слов : Ок. 20 000 слов. – М. : Рус. яз., 1992. – 740 с.
14. Підсумки виборів-2012 : Родинні зв'язки депутатів ВР VII скликання // РБК-Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ua/ukr/vyboru-articles/show/itogi-vyborov-2012-rodstvennyye-svyazi-v-vr-vii-sozyva-21112012174900>
15. У Верховній Раді п'ята частина новообраних депутатів – брати, свати та родичі // UBR [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ubr.ua/uk/tv/novyny/u-verhovni-rad-piata-chastina-novoobranih-deputatv-brati-svati-ta-rodich-178636>

16. Среди депутатов нового парламента больше всего представителей власти // Интернет-портал naviny.by [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://naviny.by/rubrics/elections/2012/09/24/ic_news_623_402133/

17. Звіт про результати проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції у 2013 році // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/section/421>

18. Генеральная прокуратура предлагает активизировать борьбу с коррупцией // Генеральная прокуратура Республики Беларусь : официальный сайт // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prokuratura.gov.by/main.aspx?guid=95851>

19. Лукашенко А. Г. Антикоррупционная атмосфера. Заключительное слово Президента на совещании, посвященном вопросам борьбы с коррупцией / А. Г. Лукашенко // Советская Белоруссия. – 2008. – 14 ноября. – С. 1-3.

Становлення медичного страхування в умовах розвитку непу на території України

А.М. Терованесов
аспірант кафедри
конституційного і
міжнародного права,
Донецький
національний
університет

У статті досліджуються історико-правові проблеми становлення медичного страхування населення у 1920-ті роки ХХ ст. на території УРСР. Встановлено, що вивчення цієї тематики в історичному контексті є необхідним для розвитку медичного страхування в сучасних реаліях.

Ключові слова: медичне страхування, законодавство, соціальне забезпечення, історико-правовий аспект.

В статье исследуются историко-правовые проблемы становления медицинского страхования населения в 1920-е годы ХХ в. на территории УССР. Установлено, что изучение данной тематики в историческом контексте необходимо для развития медицинского страхования в современных реалиях.

Ключевые слова: медицинское страхование, законодательство, социальное обеспечение, историко-правовой аспект.

The historical and legal problems of becoming medical insurance in the 20's of the twentieth century on the territory of USSR were explored in this article. The necessity of historical problems study for the development of medical insurance in modern realities was pointed.

Keywords: medical insurance, legislation, social welfare, historical and legal aspects.

Постановка проблеми

Унаслідок зміни суспільного ладу в лютому 1917 р. система медичної допомоги населенню опинилася в кризовому стані. Це обумовлено занепадом Російської імперії, яка, з одного боку, програвала в Першій світовій війні, а з іншого – мала численні соціальні проблеми, що спричинили громадянську війну. Представники різних політичних рухів почали видавати акти про медичне страхування населення, які конкурували між собою, не були забезпечені силою державного примусу і не знаходили практичного втілення. Саме тому система соціального забезпечення в контексті медичного страхування у 1917-1920 рр. практично не розвивалася і мала декларативний характер.

Новий етап становлення системи соціального страхування припав на початок 1920-х років ХХ ст., коли на теренах УСРР (із 1937 р. УРСР) остаточно закріпилася радянська влада та було запроваджено

нову економічну політику (НЕП). Дослідження цього періоду є важливим для розвитку основ надання медичної допомоги, оскільки в перше десятиріччя існування радянської влади були запропоновані зміни, що ґрунтувалися на капіталістичній системі господарювання та передбачали наявність приватного сектору. Це є актуальним для функціонування системи охорони здоров'я, оскільки вивчення історико-правового досвіду дасть змогу визначити сприятливий шлях розвитку системи медичного страхування, що позитивно вплине на сучасний процес реформування цієї сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам становлення системи медичного страхування на початку 1920-х років приділяли увагу багато вітчизняних та іноземних науковців. Так, В. Собченко аналізує питання розвитку соціального захисту в історичному аспекті [1]; В. Гох-

ман досліджує питання дії непу на території СРСР [2]; Л. Рейтман вивчає умови функціонування особистого страхування в державі [3]; О. Мельничук звертає увагу на особливості існування соціального страхування в умовах розвитку соціалізму [4]; О. Латишева висвітлює особливості становлення основ добровільного страхування в Радянському Союзі [5]; О. Мовчан вивчає питання медичного обслуговування робітників у 1920-ті роки ХХ ст. [7].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Велика кількість наукових робіт свідчить про актуальність зазначеної проблеми. Разом із тим, у публікаціях майже відсутній аналіз становлення системи медичного страхування у 1920-ті роки ХХ століття. Зокрема, не з'ясовано її розвиток у контексті запровадження реформи соціального забезпечення. До того ж, вивчення страхування відбувається в сукупності з реформуванням основ соціального забезпечення 1930-х років, що не дає змоги окремо дослідити умови функціонування нової економічної політики та визначити її вплив на особливості надання медичної допомоги населенню. Нез'ясованість цих питань вказує на необхідність додаткового вивчення вказаної сфери.

Формулювання цілей статті

Метою роботи є дослідження особливостей розвитку системи соціального законодавства в контексті медичного страхування на українських землях, що входили до складу СРСР у період впровадження нової економічної політики у 1921-1929 роках.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як відомо, на початку 1920-х років ХХ ст. відбулися зміни в суспільному ладі країни, спрямовані на реформування всіх сфер суспільного життя, включаючи медичне страхування. Як вказує В. Собченко, система соціального забезпечення всіх трудящих не могла повністю за рахунок державного бюджету впоратися зі своїми завданнями. Поставали нові проблеми,

яким більше відповідало соціальне страхування працівників за трудовими договорами [1, с. 222]. Тимчасова відмова від планової моделі розвитку економіки була пов'язана з нестачею коштів у державному бюджеті, що не давало змоги гарантувати соціальний захист громадянам. Як зазначає В. Гохман, можливість існування разом із плановим господарством приватного сектору давало змогу збільшити матеріальні ресурси, унаслідок чого створювалися сприятливі умови для відродження страхової справи [2, с. 40].

Тому на початку 1920-х років ХХ ст. спостерігається запровадження соціалістичної моделі при існуванні капіталістичної основи, яка мала на меті за допомогою приватного сектору сприяти поширенню сектору послуг для збільшення фінансової стабільності країни.

Унаслідок цього уряд у листопаді 1921 р. прийняв декрет, що вводив соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею, та розповсюджувався на підприємства. Контроль за сплатою внесків здійснював Народний Комісаріат Соціального забезпечення. Цей нормативний акт став початковим базисним документом, який дав змогу будувати систему соціального страхування в період непу, сприяючи налагодженню виробничого процесу.

Як вказував Л. Рейтман, страхування від нещасних випадків розвивалося швидкими темпами. За три роки (із 1926 по 1929 рр.) кількість застрахованих перевищувала 100 тис. осіб [3, с. 43]. Це було пов'язано, по-перше, зі зростаючими темпами виробництва, що впливали на збільшення благополуччя населення, по-друге, під кінець 1920-х років ХХ ст. СРСР змінив політику військового часу на принципи мирного життя, тому громадяни почали використовувати блага, гарантовані державою. Як зазначає О. Мельничук, безоплатною медичною допомогою мали право користуватися особи, що працювали за наймом, та члени їх сімей, безробітні, які отримували допомогу в порядку соціального страхування, та члени їх сімей, інваліди праці [4, с. 143]. Закріплення подібних норм сприяло основному завданню

нової влади, яке полягало в гарантуванні соціального забезпечення всіх верств населення. Збільшення кількості застрахованих давало владі змогу виконувати взяті на себе зобов'язання із соціального забезпечення та підіймало авторитет державних органів серед громадян. Як вказує О. Латишева, переважна більшість постанов, декретів, інструкцій, ухвалених протягом непу, відтворювали принципи становлення та функціонування класичної страхової справи, запозиченої з дореволюційної доби [5, с. 32]. Такі кроки виражали прагнення суспільства повернути стабільну систему страхування, яка була порушена за часів громадянської війни.

Слід зазначити, що у період непу науковці вперше порушили питання про місце медичного страхування в системі соціального захисту. Це було пов'язано з усвідомленням неможливості запровадження безоплатної медичної допомоги, яка передбачала значні витрати з державного бюджету, що для новоствореної країни було фінансово несприятливо. Тому з'явилася необхідність зобов'язати страхові каси здійснювати контроль за лікувальним процесом на підприємствах. Було створено систему надання лікарської допомоги застрахованим, основною ланкою яких стали відділи робітничої медицини, які мали скорочену назву «робмед». Концентруючи в цих органах фінансові інструменти управління, влада здійснювала нагляд за медичним забезпеченням через подібні структури. Така політика давала можливість долучити до програм страхування робітників, що вплинуло на збільшення обсягів відповідних фондів, які могли витрачати кошти на забезпечення лікарською допомогою населення. Як зазначає О. Мельничук, посилаючись на народного комісара охорони здоров'я УСРР І. Єфімова, застраховані обслуговувалися мережею лікувально-профілактичних установ, яка утримувалася повністю за рахунок страхового медичного фонду і складалася зі 109 поліклінік, 754 медпунктів та амбулаторій на підприємствах, 37 тубдиспансерів, 123 лікарень тощо. Також було вказано на необхідність подальшої

розбудови сфери медичного страхування [6, с. 208]. Слід зазначити, що завдяки впровадженій реформі, з'явилися можливості перерозподілу коштів на відбудову нових лікувальних центрів, збільшення системи санаторних закладів, закупівлі сучасного медичного обладнання. Стало можливим надання медичної допомоги на дому. Як зазначає О. Мовчан, із 1926-1927 рр. по 1927-1928 рр. кількість відвідувань хворих на дому зросла майже на третину (29%) при збільшенні чисельності застрахованих на 4,4%. У зв'язку з тим, що медичні працівники не могли задовольнити всі виклики до дому, застраховані почали звертатися за допомогою на дому до загальногромадянських медичних закладів [7, с. 23].

Отже, завдяки реформуванню сфери соціального забезпечення відбулося запровадження основ медичного страхування у новоствореній радянській Україні. Це дало змогу з одного боку гарантувати надання лікарської допомоги населенню, з іншого – вплинуло на стабілізацію фінансової системи, тим самим створивши умови для перерозподілу коштів на потреби закладів охорони здоров'я, що було важливим кроком для країни, яка відновлювала свій розвиток після масштабного збройного конфлікту.

Становлення нової економічної політики в державі мало позитивні наслідки для функціонування системи соціального захисту, але на стадії практичного втілення законодавчих нововведень мали місце певні недоліки. Можливість здійснювати консультації на дому обумовила зростання прогулів у зв'язку з відвертою симуляцією робітників, що шкодило трудовій дисципліні на підприємстві. Було створено низку делегацій від страхових кас. Їх завданням стало здійснення перевірок медичного забезпечення пацієнтів на дому та виявлення таких симулянтів. Крім того, існували товариські судові інстанції, які на своїх зборах від імені робітників підприємства морально засуджували таких працівників, вимагаючи від них не ганьбити своїми діями колектив і керівництво відповідного підприємства. Цей

контроль мав позитивний характер, адже працівники берегли своє робоче місце та намагалися не зловживати наданими правами. Варто зазначити, що такий нагляд з боку страхових органів за пацієнтами мав негативні наслідки, оскільки лікувальні заклади часто не сприяли призначенню соціальних виплат по втраті працездатності, що було вигідно підприємствам, які намагалися уникнути зайвих витрат. Така практика фактично ставила під сумнів існування медичного страхування, оскільки розчаровані пацієнти не бачили сенсу в існуванні системи забезпечення. Крім того, як зазначає О. Мовчан, враховуючи велику кількість закладів робітничої медицини наприкінці 1920-х років ХХ ст., слід відзначити, що рівень медичного обслуговування погіршився. Це було обумовлено дефіцитом фонду фінансування закладів страхової медицини при збільшенні чисельності застрахованих, які користувалися їхніми послугами [8, с. 146]. По-друге, у 1920-ті роки ХХ ст. наявною була недостатність кадрів, оскільки революційні процеси вплинули на еміграцію спеціалістів усіх галузей за кордон. По-третє, неналежає фармацевтичне забезпечення республіки негативно впливало на процеси лікування, обумовлюючи появу непорозумінь між робітниками та представниками страхових кас.

Отже, при практичному застосуванні положень щодо надання медичної допомоги населенню було виявлено недоліки, які шкодили впровадженню основ страхування у новоствореній республіці. Це негативно позначилося як на роботі лікувальних закладів, так і на фактичному статусі пацієнтів, що не могли реалізувати власне право на охорону здоров'я. Слід зазначити, що за наявності певної самостійності у проведенні внутрішньої політики республіканські відомства повинні були координувати свої дії із загальносоюзними, що заважало функціонуванню основних структур медичного страхування на теренах України.

Варто зазначити, що радянська країна 1920-х років минулого століття певною мірою нагадувала державу з ринковими

механізмами, що забезпечило зростання промислового виробництва і прибутку громадян, поповнення державного бюджету. Це вплинуло на стабілізацію економіки та соціальної сфери.

На початку 1930-х років ХХ ст. розпочалась індустріалізація і нову економічну політику було згорнуто. Профспілки тепер повинні були здійснювати управління соціальним страхуванням при скасуванні органів фабричної медицини. Правлячими структурами було встановлено, що наявність приватного підприємства в країні суперечить марксистським цінностям побудови комуністичної держави, і серед громадськості знайшлися послідовники цієї тези, які підтримували політику щодо встановлення нових основ функціонування медичної допомоги. Упровадивши жорстку централізацію управління соціальною сферою, медичне страхування втратило сенс, оскільки державним і місцевим бюджетам було передано обов'язки з місцевого розподілення коштів, тому функції страхових кас було нівельовано.

Це позбавляло робітників від обов'язку участі в діяльності таких органів, оскільки держава взяла на себе завдання повного соціального забезпечення, враховуючи гарантії надання медичної допомоги.

Попри всі недоліки, нова економічна політика сприяла розвитку медичного страхування, що позитивно позначилося як на соціальному становищі населення, так і на фінансовому становищі держави.

Висновки

Перше десятиріччя становлення радянської влади характеризується введенням в дію ринкових механізмів у економіці та їхнім позитивним впливом на соціальне законодавство. Завдяки поширенню непу на територію України з'явилися можливості для розбудови системи медичного страхування, підкріплені відповідними законодавчими актами. Було запроваджено спеціальні відділи робітничої медицини, що контролювали порядок надання медичної допомоги робітникам. Відбулася фінансова стабілізація соціальної галузі, що дало змогу направити кошти на медичне забез-

печення та відбудову лікувальних установ. Намагання страхових органів відійти від законодавчих положень щодо здійснення виплат у разі настання нещасного випадку призводило до порушення умов надання медичної допомоги. Збільшення чисельності застрахованих при дефіциті коштів не дало змоги розвинути програми медичного страхування, що негативно позначилося на суспільних настроях.

Згорання нової економічної політики

відбулося внаслідок відмови від капіталістичної економічної моделі та повернення до марксистських принципів управління народним господарством, що передбачали повну централізацію всіх сфер суспільного життя.

Вивчення цієї тематики потребує подальших досліджень соціального законодавства в контексті медичного страхування на території УРСР у 1930-х роках ХХ століття.

Література

1. Собченко В. В. Історико-національні етапи розвитку соціального захисту населення / В. В. Собченко // Теорія та практика державного управління. – 2011. – № 4. – С. 216-229.
2. Гохман В. С. Очерки по страхованию жизни / В. С. Гохман. – М. : Изд-е Главн. Правления государственного страхования, 1924. – 62 с.
3. Рейтман Л. И. Личное страхование в СССР / Л. И. Рейтман. – М. : Финансы, 1969. – 135 с.
4. Мельничук О. А. Організаційно-правові основи медичної допомоги застрахованим у 20-ті рр. ХХ ст. / О. А. Мельничук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політич. наук. зб. ; Серія : Історія. – Вип. 8. – С. 139-150.
5. Латшьева О. В. Радянська система добровільного страхування в 30-х роках / О. В. Латшьева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского ; Серия «Исторические науки». – 2010 г. – Том 23 (62). – № 1. – Спецвып. «История Украины». – С. 114-124.
6. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця : Едельвейс і К. – 2009. – 372 с.
7. Мовчан О. М. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 15. – С. 19-65.
8. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько- процесуальне право

Міжнародні акти з прав і свобод людини та громадянина

М.М. Мацькевич
заслужений юрист
України, доктор
юридичних наук, доцент,
професор кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
Івано-Франківський
університет права
імені Короля Данила
Галицького

У статті досліджено міжнародні акти з прав і свобод людини і громадянина. Проаналізовано окремі положення міжнародних актів стосовно конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: права, свободи, людина, громадянин, міжнародні стандарти прав людини.

В статье исследованы международные акты по правам и свободам человека и гражданина. Проанализированы отдельные положения международных актов по конституционным правам и свободам человека и гражданина.

Ключевые слова: права, свободы, человек, гражданин, международные стандарты прав человека.

The article researches international human and citizens rights and freedoms acts. The main provisions of international acts on constitutional human and citizen rights and freedoms are analyzed.

Keywords: rights, freedoms, human, citizen, international standards of human rights.

Постановка проблеми

Як одне з першочергових завдань правотворчої діяльності Української держави необхідно розглядати формування, наповнення змістом і забезпечення належних умов реалізації системи прав і свобод людини та громадянина. Без успішного вирішення цього завдання є неможливими побудова правової держави, формування

громадянського суспільства та прагнення України зайняти гідне місце в міжнародному співтоваристві.

Невід'ємною частиною системи конституційних прав і свобод людини та громадянина є культурні права і свободи. Їх особливість полягає в тому, що права та свободи, які входять до цієї групи, за винятком права на освіту, потрапили до

предмета конституційного права України лише у другій половині 70-х років минулого століття. Ця обставина та низка інших причин обумовили відсутність як належного правового регулювання їх змісту й умов реалізації, так і адекватного їх значенню теоретичного дослідження.

У цьому контексті варто наголосити на суттєвій увазі, яка приділяється цій групі суб'єктивних прав і свобод людини та громадянина в міжнародно-правових актах, що переконливо свідчить про визнання міжнародним співтовариством їх істотної соціальної та особистісної цінності [1, с. 56].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам міжнародних актів у сфері прав і свобод людини та громадянина присвячені роботи іноземних і вітчизняних науковців. Серед вітчизняних слід відзначити Н.І. Карпачову, А.М. Колодія, С.Л. Лисенкова, О.О. Майданник, А.Ю. Олійника, В.Ф. Погорілка, О.В. Пушкіну, П.М. Рабіновича, Т.В. Шаповал, Ю.С. Шемшученка та інших. Аналіз наукових робіт зазначених авторів свідчить про відсутність комплексного підходу до аналізу змісту цих актів у площині конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Міжнародне співробітництво держав у галузі прав людини відбувається у формі нормативного закріплення універсальних міжнародно-правових стандартів, що визнають як основні права людини. Ці стандарти відображено в низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські показники прав людини, до досягнення яких заохочують або ж зобов'язують держави.

З-поміж напрацьованих світовим співтовариством актів, у яких сформульовано найбільш принципові положення стосовно головних напрямів, змісту й умов реалізації прав і свобод людини, особи та громадянина, можна виокремити значну за обсягом групу міжнародно-правових

актів, у яких безпосередню увагу приділено конституційним правам і свободам. Проте у конституційно-правовій теорії міжнародно-правовому регулюванню конституційних прав і свобод людини та громадянина майже не приділяється увага, на відміну від теорії держави і права, яка системно, комплексно й ґрунтовно займається їх аналізом.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження міжнародно-правових актів, що становлять правову основу регулювання прав і свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу дослідження

У загальному плані В.Ф. Погорілко, В.В. Головченко та М.І. Сірий зазначають, що важко знайти інший інститут сучасного міжнародного права, у якому існувала б така кількість договорів, пактів, угод, конвенцій як щодо прав і свобод людини. Десятки міжнародних договорів із гуманітарних питань – переконливий показник нормативної забезпеченості в галузі прав людини. Та й механізми реалізації, які використовуються в цій сфері, більше розвинуті, ніж в інших галузях і інститутах міжнародного права [2, с. 4]. При цьому вчені констатують, що права і свободи людини певною мірою позанаціональні та позатериторіальні; як загальнолюдська цінність, незалежна від націй, ідеологій, релігій, вони стали об'єктом міжнародно-правового регулювання [2, с. 6].

Розвинуті держави і народи, світове співтовариство розглядають права людини та їх захист як універсальний ідеал, основу прогресивного розвитку і процвітання, фактор стійкості та стабільності. Увесь сучасний світ рухається цим магістральним шляхом. Права особистості не є належністю окремих класів, націй, релігій, ідеологій, а являють собою загальноісторичне та загальнокультурне завоювання. Це моральний фундамент будь-якого суспільства [3, с. 187-188]. Права людини представляють собою цінність, що належить усьому міжнародному співтова-

риству. Їхня повага, захист є обов'язком кожної держави. Там, де ці права порушуються, виникають серйозні конфлікти, вогнища напруженості, що створюють загрозу миру і потребують нерідко (з санкції ООН) стороннього втручання [3, с. 9].

У міжнародних документах виокремлюються два варіанти розуміння прав людини. Перший – права людини є основою волі, справедливості та загального миру; інший – права людини трактуються як сукупність умов, за яких кожний може користуватися своїми економічними, соціальними та культурними правами, так само як і громадянськими та політичними правами [4, с. 9].

Відповідно до позиції Т.В. Шаповал, важливим є й те, що конституційно закріплені права людини та громадянина виступають змістовими аналогами тих, що зафіксовані в універсальних міжнародних актах про права людини. Така аналогія не є випадковою, адже сучасне міжнародне право справляє значний вплив на розвиток конституційного регулювання в багатьох державах світу, включаючи й Україну [5, с. 159].

У свою чергу А.М. Колодій та А.Ю. Олійник зазначають, що в цілому комплекс прав, свобод і обов'язків людини та громадянина України відповідає положенням Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права й Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ратифіковані Україною. Цей комплекс узгоджується з Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини та Протоколами №2, 3, 8 і 11 до цієї Конвенції, що також ратифіковані Україною [6, с. 208].

Згідно з міркуваннями О.О. Майданник, проблемам прав і свобод людини та громадянина притаманний дещо специфічний аспект. Суть останнього проявляється в актуальності проблеми прав людини як для будь-якого окремого суспільства і держави, так і для світового співтовариства в цілому. Ідеться про можливості систематичного й ефективного міжнародного

спілкування і співпраці людей у гуманітарній, технічній та інших сферах. Міжнародна співпраця держав у сфері прав людини знаходить свій прояв у виробленні та прийнятті певних стандартів щодо визначення правового статусу особи. Визначаючи загальні стандарти прав людини, держави беруть на себе зобов'язання дотримуватися їх у своєму внутрішньому законодавстві та діяльності. Додержання державами взятих на себе зобов'язань є однією з вирішальних умов визнання країни світовим співтовариством. Саме поняття «міжнародні стандарти» охоплює широкий комплекс досить різнорідних норм. Сюди, наприклад, входять: правила міжнародних договорів, резолюції міжнародних організацій, такі як Гельсінський заключний акт, документи Віденської та Копенгагенської зустрічей, міжнародні звичаї тощо [7, с. 142].

У сучасному світі права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства. Міжнародне співробітництво держав у галузі прав людини відбувається у формі прийняття універсальних міжнародно-правових стандартів, які визнаються як основні права людини. Ці стандарти відображені в низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські показники прав людини, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави. Ідеться про своєрідні взірці (зразки, еталони), на які покликані орієнтуватися у своїй діяльності різні держави та інші учасники суспільного життя [8, с. 19].

Перший із цих документів – Загальна декларація прав людини – був прийнятий і проголошений резолюцією 217 А (111) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. Саме цей день щорічно відзначається в усьому світі як Міжнародний день прав людини. Показово, що у преамбулі Загальної декларації прав людини, яка зазвичай визнається найголовнішим джерелом таких стандартів, зазначено, що ця Декларація прийнята як «взірець, відповідати якому мають прагнути всі народи та держави» [8, с. 19].

Як слушно зазначає В.Ф. Погорілко, Загальна декларація прав людини є продуктом повоєнних роздумів, надій і сподівань людства. Ігнорування та пряме порушення прав людини в низці країн на національному, а потім і світовому рівнях напередодні та під час Другої світової війни об'єктивно спонукали людство створити відповідні міжнародні загальновизнані стандарти з прав людини шляхом прийняття міжнародно-правових актів, які визначали б і гарантували певне коло найважливіших прав і свобод. Загальна декларація – це акт самозбереження людства, реакція на фашизм, тоталітаризм, диктатуру і подібні негативні явища, згубні для людини та людства, і водночас – це якісно новий людський вимір, нова міра гідності людини, новий рівень людської свідомості і буття, нижче якого людина не повинна сходити, оскільки там може бути інший світ – нелюдський з погляду сучасної людини.

Правова сутність цього акта, як вказує В.Ф. Погорілко, є багатоплановою, однак вона має насамперед три найважливіші аспекти:

– найменші порушення будь-яких видів основних прав і свобод щодо будь-якої людини ведуть або можуть вести до порушення всієї системи прав і свобод і зрештою до трагічних акцій щодо всього людства. Тому повинен бути надійний механізм захисту кожного з основних видів прав людини, повинен діяти принцип «Усі права людини – для кожного»;

– поряд із національними засобами забезпечення і гарантування прав, передусім національними конституціями, законами і судами (як основними гарантами прав), повинні діяти міжнародно-правові способи і засоби гарантування прав як фактори недопущення, відвернення внутрішньо національних конфліктів, згубних для націй;

– визнаючи людину найвищою соціальною цінністю і поважаючи її права, народи світу (Об'єднані Нації) завдяки Декларації повинні сприяти не лише збереженню людини і людства, а й соціальному прогресові, поліпшенню умов життя при більшій свободі [9, с. 7].

Загальна декларація прав людини й нині

є документом унікальним. Це перший міжнародний акт, у якому викладені громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права людини. Принциповою засадою Загальної декларації є рівність правового статусу людей. «Усі люди, – зазначається у ст. 1 Декларації, – народжуються вільними і рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства». Положення цієї статті визначають, що рівність і свобода – це невід'ємне право людини, а ідея братерства проявляється в цивілізованих взаємовідносинах між людьми [10, с. 17].

Оскільки Загальна декларація прав людини проголошена у формі резолюції Генеральної Асамблеї ООН, вона має рекомендаційний характер і не може визнаватися юридично обов'язковою. Проте її не можна розглядати як звичайний каталог, тобто як перелік прав і свобод людини. Адже Загальна декларація відображає загальну домовленість народів світу та відіграє важливу роль у ствердженні прав людини. Нині цей документ є одним із основних джерел права, слугує моделлю, що широко використовується багатьма суб'єктами правотворчості. Положення Загальної декларації втілені в більшості конституцій двох останніх поколінь і в законах країн усіх п'яти континентів. Це досить наочно проглядається, зокрема, в конституціях країн Східної Європи та держав 3-поміж колишніх республік СРСР.

Положення Загальної декларації набули подальшого розвитку в низці міжнародних і регіональних правових актів. Насамперед, у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Факультативному протоколі до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, які були ухвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI) 16 грудня 1966 року. Ці міжнародні документи разом із Загальною декларацією прав людини часто називають Міжнародною хартією (або Міжнародним біллем) прав людини [10, с. 18].

Розвиваючи положення Загальної де-

кларації прав людини, обидва пакти покладають на держави обов'язок забезпечити закріплення у своїх конституціях та інших законах прав усіма необхідними засобами, у тому числі правовими.

За Міжнародним пактом про громадянські та політичні права кожна держава-учасниця зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, які знаходяться в межах її території та під її юрисдикцією, визнані в ньому права незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану чи інших обставин (п. 1 ст. 2). Відповідно до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права кожна держава, яка бере в ньому участь, зобов'язується в індивідуальному порядку та в порядку міжнародної допомоги і співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому пакті прав (ст. 2).

Серед міжнародних документів регіонального характеру про права людини важливе місце посідає Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини, прийнята в Римі 4 листопада 1950 р. (Римська конвенція) та 12 протоколів до неї. У цих міжнародно-правових актах детально визначено права і свободи, які повинні забезпечувати держави-члени Ради Європи, а також міжнародний механізм їх захисту, який включає міжнародні організації та установи, що безпосередньо займаються розглядом питань, пов'язаних із порушенням прав і свобод людини. Так, з часу вступу України до Ради Європи і ухвалення Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини» від 17 липня 1997 р. у громадян України з'явилася можливість після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини [10, с. 19].

Визнання міжнародних стандартів прав людини в науковій літературі розгляда-

ється як історичне надбання суспільного розвитку, а також як процес накопичення позитивного досвіду в галузі прав людини, що потребує глибокого вивчення, усвідомлення, пропагування і, нарешті, практичного використання в правотворчій діяльності всіх держав світу, особливо посткомуністичних. Розв'язання зазначених проблем стосується всіх держав-членів міжнародного співтовариства. І одним із головних завдань цього процесу повинно стати закріплення в масовій правосвідомості поняття прав людини як пріоритетного порівняно з іншими соціальними цінностями [10, с. 20].

Згідно з міркуваннями Дж. Донеллі, після завершення Другої світової війни проблематика систематизації та забезпечення прав і свобод людини та громадянина на міжнародному рівні стала одним із основних завдань низки міжнародних організацій. Причому міжнародна політика у сфері прав людини поступово стала задавати високі стандарти для розвитку систем національного законодавства тих чи інших країн, тоді як міжнародна система захисту прав людини перетворилася на реальний фактор впливу на ті країни, у яких засвідчуємо факти систематичного порушення прав людини та норм міжнародного права, що їх фіксують [11, с. 699].

На думку С.Л. Лисенкова, значення міжнародних актів, присвячених правам і свободам людини, у тому числі й культурним, полягає в тому, що вони, по-перше, закріплюють міжнародні стандарти у сфері прав людини і тим самим справляють значний вплив на формування змісту національного законодавства в цій сфері; по-друге, створюють міжнародно-правове забезпечення змісту та гарантій реалізації прав і свобод людини [12, с. 92].

Висновки

До міжнародних актів у сфері прав і свобод людини та громадянина належать Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські

та політичні права, прийняті на XXI сесії Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 р.; Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, прийнята на XI сесії Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури 14 грудня 1960 р.; Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 21 грудня 1965 р.; Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р.; Декларація прав дитини, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р., і Конвенція про права дитини, схвалена на XXXIV сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року.

Змістовний аналіз зазначених документів свідчить, що найбільш розповсюдженими стандартами в системі міжнародно-правового регулювання в контексті досліджуваної проблеми є положення, що безпосередньо стосуються ідеалів свободи, рівності, справедливості, вибору форм і шляхів реалізації конституційних прав і свобод. Одне з найважливіших положень, що прямо походить зі змісту міжнародно-правових документів, це те, що без визнання та дотримання конституційних культурних прав і свобод, здійснення права на культурну ідентичність, освіту, інформацію не можна гарантувати людську гідність, а також цілком реалізувати інші права та свободи людини.

Література

1. Лисенков С. Л. Міжнародно-правова регламентація культурних прав і свобод особи та національне законодавство / С. Л. Лисенков // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах : зб. наук. статей. – Вип. 1. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. – С. 56-66.
2. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Голубченко, М. І. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – 52 с. – (Б-ка «Нова Конституція України»).
3. Матузов Н. И. Теория государства и права : учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М. : Дело, 2009. – 528 с.
4. Белякович Н. Н. Права человека и политика : философско-правовые основы / Н. Н. Белякович. – Минск : Амалфея, 2009. – 412 с.
5. Шаповал Т. В. Права людини і громадянина : концептуальні підходи до визначення / Т. В. Шаповал // Держава і право : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 40. – С. 154-159.
6. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – 350 с.
7. Майданник О. О. Конституційне право України : навч. посіб. / О. О. Майданник. – К. : Алерта, 2011. – 380 с.
8. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
9. Погорілко В. Ф. Загальна декларація прав людини – одна з найважливіших загальнолюдських цінностей XX століття / В. Ф. Погорілко // Право України. – 1999. – № 4. – С. 7-9.
10. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. І. Карпачова, Т. А. Костецька та ін.] ; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 252 с.
11. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні : теоретичні і практичні аспекти забезпечення : [монографія] / О. В. Пушкіна. – К. : Логос, 2006. – 416 с.
12. Лисенков С. Л. Основи міжнародно-правової регламентації змісту і реалізації культурних прав і свобод / С. Л. Лисенков // Законодавство України : науково-практичні коментарі. – 2005. – № 12. – С. 92-102.

Сутність медіації при вирішенні господарських спорів та її переваги

С.О. Баран

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, секції цивільно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено поняття, переваги медіації (посередництва) як альтернативного способу вирішення господарських спорів; її сутність та можливості застосування в Україні.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, спір, посередник.

В статті досліджено поняття, переваги медіації (посередництва) як альтернативного способу рішення господарських спорів; ее сущность и возможность применения в Украине.

Ключевые слова: медиация, альтернативное разрешение споров, спор, посредник.

The article analyzes question of notion, the advantages of mediation as an alternative way to solve commercial disputes. The essence and possibility of using this method of solving disputes in Ukraine is carried out.

Keywords: mediation, alternative settlement of disputes, dispute, mediator.

Постановка проблеми

В умовах сьогодення господарюючі суб'єкти дедалі частіше стикаються із ситуаціями, які негативно впливають на формування та розвиток підприємництва. Сторони, що не можуть домовитися, шукають допомоги у вирішенні конфлікту, звертаючись до відповідних арбітрів. Однак такий спосіб урегулювання суперечок не завжди є найбільш правильним. Так, судові процеси, як правило, супроводжуються значними затратами коштів і часу, і в результаті такі суперечки завершуються на користь однієї зі сторін, тобто внаслідок прийнятого арбітром рішення інтереси одного завжди залишаються незадоволеними. На окрему увагу заслуговує альтернативне вирішення господарських спорів, яке дає змогу використати додаткові, більш гнучкі способи вирішення правових конфліктів і, що найважливіше, зберегти партнерські відносини.

Такі способи захисту прав суб'єктів господарювання є додатковою гарантією реалізації конституційного права на вибір найбільш адекватного, законного варіанта вирішення спору. Одним з цих способів є формування правового механізму регу-

лювання інститутів альтернативного вирішення господарсько-правових спорів, що забезпечуватиме об'єктивне та компетентне вирішення суперечок, які виникають у динаміці господарсько-правових відносин.

Дослідження проблематики, пов'язаної з поняттям «медіація», її сутності, переваг має теоретичне та практичне значення, адже проблема ефективного вирішення конфліктів завжди гостро стояла перед сучасною системою державного правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Ця проблематика цікавить багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, практичних діячів, серед яких слід виділити роботи В.М. Баранової, Р.Г. Ковалю, С.Ф. Здорожньої, С.С. Алексєєва, В.П. Грибанова, Н.С. Кузнецова, Г.В. Срьоменка, С.Д. Могилевського, А.Я. Пилипенка, Л.Л. Нескородженої, О.С. Янкова, Н.П. Осіпової та інших.

Зацікавленість цим питанням відповідає прагненню України до гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого розроблення потребує визначення правових дефініцій медіації та диференціація її переваг. Важливим є внесення пропозицій на основі дослідження до чинних нормативно-правових актів, що регулюють господарсько-правові право-відносини.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення сутності та значення процесу медіації (посередництва), дослідження головних переваг медіації як альтернативного способу вирішення господарських спорів порівняно з судовими процедурами, визначення правових дефініцій медіації як одного з найбільш ефективних методів сучасного вирішення юридичних конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Захист прав і законних інтересів може здійснюватися різними способами, які особа може вільно обирати. Однак разом із першочерговим правом кожної людини та громадянина на судовий захист, необхідною умовою створення ефективної системи захисту порушених прав є розвиток правового механізму регулювання інститутів альтернативного вирішення господарських спорів. Сучасна концепція системи врегулювання спорів зокрема й шляхом медіації заохочує сторони до самостійного пошуку взаємоприйнятних рішень, адже змагальні методи врегулювання спорів у судах часто є економічно високовитратними як для держави, так і для суб'єктів господарської діяльності.

Такий спосіб вирішення спорів як медіація з'явився вперше наприкінці 70-х років у США. У Європі впровадження медіації розпочалося у 80-х роках. На сучасному етапі програми примирення успішно діють у Норвегії, Фінляндії, Великій Британії, Австрії, Німеччині, Франції, Бельгії та закріплені на рівні національного законодавства. Зокрема, в Австрії у 2004 р. було прийнято спеціальний закон про цивільно-правову медіацію, який об'єднав

у собі норми, що регулюють процедуру медіації, зосереджені в різних нормативних актах. У США прийнято Єдиний закон про медіацію, який об'єднав понад 2500 існуючих до цього в Америці законів, що регулювали посередницьку діяльність у різних штатах [1, с. 4]. РФ першою з країн колишнього СРСР 27 липня 2010 р. прийняла Федеральний закон «Про альтернативну процедуру врегулювання спорів за участю посередника (процедуру медіації)», яким чітко встановлено правові умови для вирішення конфліктних ситуацій за допомогою медіації.

На відміну від багатьох інших країн, де медіація досягла вже цілком суттєвого розвитку, у нас вона є в процесі розвинення. В Україні створюються спеціальні служби з мирного розв'язання найрізноманітніших конфліктів. Зокрема, функціонують Український центр медіації (УЦМ) при Києво-Могилянській бізнес-школі, Український Центр Порозуміння, а також у багатьох обласних центрах України функціонують служби медіації.

Варто зазначити, що 3 липня 2013 р. в Україні було зареєстровано законопроект про медіацію, метою якого є введення на законодавчому рівні інституту медіації в Україні, створення правових умов для застосування відповідної процедури. Документ визначає правові основи запровадження проведення позасудової процедури врегулювання конфліктів за взаємною згодою сторін медіації та за участю посередника (медіатора), визначає її принципи і порядок проведення, а також правовий статус медіатора.

Відповідно до законопроекту під поняттям «медіація» слід розуміти процедуру альтернативного, добровільного врегулювання спорів, вирішення конфліктів шляхом ведення переговорів між сторонами конфлікту (спору) за допомогою одного або декількох медіаторів (посередників) з метою досягнення сторонами взаємоприйняттого рішення про врегулювання конфлікту (спору) або усунення спричиненої конфліктом (спором) шкоди [2]. Тобто це особливий процес переговорів, коли до вирішення спірного питання залучається

нейтральна третя сторона (медіатор), яка володіє методологією роботи з інтересами у переговорах.

Слово «медіація» походить від латинського «mediatio» – посередництво; аналогічне значення мають слова «mediation» (англ.), «médiation» (фр). У соціальній психології вчені розглядають медіацію як специфічну форму регулювання спірних питань, конфліктів, узгодження інтересів. Так, Х. Бесмер визначив медіацію як технологію вирішення конфлікту за участю нейтральної третьої сторони. Більшість учених визначають медіацію – як певний підхід до розв'язання конфлікту, у якому нейтральна третя сторона забезпечує структурований процес, аби допомогти конфліктуючим сторонам прийти до взаємно прийнятного вирішення спірних питань [3, с. 61].

Як визначає С.Ф. Задорожня, медіацією є метод мирного вирішення спорів за допомогою незалежної третьої особи або установи, що використовується сторонами [4, с. 35].

На думку Г.В. Єршовенко, медіація – це процес переговорів, коли до вирішення спірного питання залучається нейтральна третя сторона – медіатор (посередник), яка веде цей переговорний процес, вислуховує аргументацію сторін щодо суті спору, активно допомагає сторонам зрозуміти свої інтереси, оцінити можливість компромісів і самостійно прийняти рішення, що задовольнить усіх учасників переговорів [5]. Тобто, медіація – це один із так званих альтернативних (позасудових) способів урегулювання спорів, ефективність якого є дуже високою.

Іноді медіація – це єдина можливість досягти домовленостей у разі, якщо сторони не бажають зустрічатися і вести переговори особисто. Від інших способів позасудового вирішення спорів вона вирізняється тим, що посередник не визначає, хто зі сторін конфлікту правий, а хто ні, не виносить для сторін обов'язкового рішення та не примушує їх до досягнення угоди [6, с. 63].

Медіація визначається як переговори за участю нейтрального посередника (ме-

діатора), добровільний і конфіденційний процес, у якому нейтральна третя сторона (медіатор) допомагає конфліктуючим сторонам досягти взаємоприйнятої угоди, як метод, за яким сторони управляють і володіють самим процесом і його результатами – угодою, тобто нічого не вирішується без згоди сторін [7]. Медіація – це діяльність професійних посередників, які спрямовують учасників юридичного спору до компромісу й урегулювання спору самостійно самими сторонами [8].

Під поняттям «медіація» (посередництво) ми розуміємо добровільний, конфіденційний, неформальний спосіб вирішення господарських та інших спорів за допомогою нейтрального посередника (медіатора), який допомагає конфліктуючим сторонам досягти взаємного компромісу.

Можна виділити основні ознаки медіації як альтернативного вирішення спорів: урахування інтересів сторін спору; автономія волі сторін у виборі посередника, обговоренні доказів один до одного, відпрацюванні взаємовигідного рішення; медіатор створює конструктивні обставини на переговорах, спрямовує та пом'якшує дискусію; медіатором може бути тільки нейтральна особа, яка не є учасником господарського спору; посередництво передбачає пошук взаємовигідного рішення, тому не тільки медіатор, а й сторони спору повинні пропонувати свій вихід із конфліктної ситуації; процедура медіації може бути припинена, сторони завжди можуть відмовитися від посередництва і звернутися до державного або третейського суду для вирішення господарського спору.

Сутність медіації полягає в тому, що сторони спору мають можливість за допомогою посередника провести переговори та досягти згоди, не звертаючись до суду; сторони активно беруть участь у її процесі на основі діалогу, а не конфронтації як при судовому вирішенні спору. Отже, медіація від самого початку не передбачає домінування однієї сторони над іншою і забезпечує перемогу обом сторонам.

Важливо, щоб сторони особисто брали участь у медіації, бажано – за сприяння

юристів, які, урахувавши усі досягнуті домовленості, допоможуть правильно скласти остаточну угоду в разі врегулювання спору. За взаємною згодою сторін можуть залучатися інші особи, наприклад, спеціалісти, чия присутність допоможе краще зрозуміти ситуацію. Нейтральна третя сторона у процедурі медіації має фундаментальне значення, адже вона сприяє проведенню переговорів між сторонами таким чином, щоб ті могли самостійно віднайти рішення у спорі. Медіатор організує процес переговорів таким чином, щоб допомогти виявити та проаналізувати справжні інтереси сторін, що іноді мають набагато більше значення, ніж правові позиції. Через те що сторони не завжди готові говорити одна з одною про власні пріоритети, без такої допомоги їм часто не обійтися [4].

Процедуру медіації можна поділити на кілька стадій: попередня (вступна стадія, що передбачає роботу з двома важливими компонентами: налагодження контактів зі сторонами та організація простору для проведення медіації); відкриваюча (збір інформації, медіатор знайомить учасників із процедурою медіації та її принципами, обговорює зі сторонами відповідні правила); середня (спільний пошук шляхів вирішення спору, визначення та віднайдіння варіанта, який задовольнить обидві сторони конфлікту); заключна (укладення угоди, яка офіційно закріплює досягнуте порозуміння, підбиття підсумків). На думку М. Кузьміної, вважати медіацію завершеною можна лише в разі, коли її умови будуть не лише погоджені, а й фактично виконані сторонами в добровільному чи примусовому порядку [9, с. 60].

Медіація проводиться за взаємною згодою сторін на підставі принципів конфіденційності, добровільної участі, рівності сторін, їх самовизначення та співробітництва, незалежності, нейтральності та толерантності медіатора. Її метою є досягнення консенсусу, прийнятного для обох сторін.

Розкривши зміст медіації, слід визначити основні переваги цього способу альтернативного вирішення господарських спорів.

До переваг медіації, порівняно з іншими способами вирішення господарських спорів, можна віднести такі:

- економія грошових витрат (вартість медіації менша, ніж розміри судових витрат);

- економія часу (строки вирішення господарських конфліктів за допомогою медіації коротші, ніж при судовій процедурі);

- оперативність, мобільність, гнучкість у вирішенні спорів (дає змогу сторонам прийняти компромісне рішення, на відміну від рішення суду, яке є обов'язковим до виконання);

- спрощена процедура розгляду спору, універсальність, ефективність;

- конфіденційність діяльності медіатора (інформація, отримана медіатором під час проведення медіації не може бути розголошена ним без попередньої згоди сторін);

- можливість участі у вирішенні конфлікту не тільки юристів, а й інших спеціалістів у галузі економіки та ринкових відносин (сприяє пошукові компромісного рішення, що задовольнить інтереси кожної зі сторін);

- досягнення виключно сторонами взаємоприйнятого рішення;

- мінімум формальних чинників;

- можливість відмовитися від медіації та звернутися до суду;

- психологічний комфорт учасників спору;

- збереження дружніх і стабільних майбутніх партнерських відносин (позитивне вирішення конфлікту при медіації передбачає задоволення вимог кожної сторони).

Перевагою медіації є також те, що замість рішення ззовні сторони знаходять своє взаємовигідне рішення. Замість боротьби за правоту відбувається конструктивна робота над вирішенням конфлікту. При цьому медіація не обмежується предметом спору, вона повинна враховувати також і приховані причини виникнення конфліктної ситуації, до переговорного процесу можуть залучатися треті особи, які до цього часу не брали участі в судовому провадженні. Якщо вирішення конфлікту розробляється сторонами самостійно, то це сприймається учасниками більш

схвально та збільшує шанси на збереження міцних відносин у майбутньому [3].

Ефективність медіації визнана європейським співтовариством, що рекомендує її впровадження як основного методу альтернативного вирішення спорів на досудовому етапі або під час судового розгляду.

Прийняття спеціального Закону України «Про медіацію» є на сьогодні нагальною потребою у зв'язку з тим, що завдяки перевагам медіації, а саме: суттєва економія часу та коштів, мінімум формальних чинників, досягнення виключно сторонами взаємоприйняттого рішення, добровільність і неупередженість процедури, в Україні є можливим сформулювати правову основу для швидкого та ефективного врегулювання конфліктів (спорів).

Відповідно пропонуємо внести доповнення до Господарського процесуального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 6, с. 56): статтю 65 доповнити: «пунктом 2) роз'яснює сторонам право на проведення медіації та її наслідки» і далі по тексту.

На рівні організацій (компаній) медіація дає змогу досить вдало вирішувати трудові спори, а також будь-які конфлікти, пов'язані з відносинами між власниками, керівниками, підлеглими, а також при закладженні конфліктів із клієнтами. Медіація довела свою ефективність при вирішенні спорів, пов'язаних із захистом прав споживачів.

Отже, медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів, має чимало переваг. Однак є певні обмеження в її застосуванні:

- якщо у спорі бере участь три і більше сторін, то не бажано застосовувати медіацію (адже три сторони примирити важко);
- якщо одна зі сторін спору з початку його виникнення не налаштована на компроміс і не бажає робити спроби вирішити конфлікт мирним шляхом;

- якщо потрібно публічно оголосити про конфлікт між сторонами спору;

- якщо тільки одна сторона вступає у процес добровільно.

Багато правознавців вважають, що медіація можлива лише в державах із роз-

винутою економікою, де люди керуються ринковими відносинами, з метою отримання прибутку, а більшості українського населення це не властиво. Однак у нас є величезні можливості для розвитку національної медіації попри те, що є супротив усьому новому, невідомому [10].

Варто зазначити, що незважаючи на існування великої кількості публікацій із цієї проблематики, є певний інформаційний вакуум, оскільки більшість джерел мають загальний характер без необхідної конкретики. Тому досить важко чітко зрозуміти сутність, процедуру застосування медіації, що зумовлює певні складнощі застосування такого способу позасудового вирішення спорів.

Доцільно зазначити, що чинне законодавство не виключає можливості застосування інституту медіації в Україні (укладення мирової угоди, відмови від позову, визнання позову тощо). Вітчизняне законодавство передбачає можливість укладення мирової угоди, яка на перший погляд дуже подібна до медіаційної. Однак мирова угода затверджується судом, тобто наявна участь держави у врегулюванні спору та відповідні наслідки у зв'язку з її невиконанням. Укладання медіаційної угоди не вимагає участі держави у врегулюванні спору та породжує інші наслідки в разі її невиконання.

На нашу думку, прийняття закону про медіацію може відіграти велику роль у розвиткові медіації в Україні. Адже це певним чином вплинуло б на готовність самих сторін спірних відносин прийняти процедуру примирення як ефективний легалізований шлях подолання конфлікту. Це також дало б змогу зробити медіацію більш доступною для лідерів бізнесу та ринку, показати пріоритет альтернативного вирішення господарських спорів.

Висновки

Запровадження медіації на законодавчому рівні сприятиме ефективному розв'язанню конфліктів, забезпечить реальне впровадження в життя досягнутих рішень і, що найважливіше, збереже нормальні взаємовідносини між сторонами.

Медіація має більше переваг ніж недоліків. Її суть полягає в тому, що сторони спору беруть участь у відповідному процесі на основі діалогу, а не конфронтації, як при судовому вирішенні спору. Отже, медіація не передбачає домінування однієї сторони над іншою і забезпечує вигравш обом сторонам.

Література

1. Паладій М. Не хочете вирішувати конфлікт у суді – звертайтеся до медіатора / М. Паладій, Т. Шевелева // Інтелектуальна власність. – 2006. – № 12. – С. 4-7.
2. Проект закону «Про медіацію» (реєстр. № 10301-1 від 19 квітня 2012 р.), внесений на розгляд Верховної Ради України народними депутатами С. В. Ківаловим і В. А. Бондиком // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG1VDA0I.html
3. Матеріали курсу підготовки медіаторів із кола посадовців, які займають керівні посади в органах виконавчої, законодавчої та судової влади: спільна програма Європейської Комісії та Ради Європи «Прозорість та ефективність судової системи України». – К. : Український центр порозуміння, 2010. – 40 с.
4. Боброва О. М. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації : європейський досвід / О. М. Боброва, А. О. Горова, В. В. Землянська, Н. М. Прокопенко. – К. : Наш час, 2006. – С. 164.
5. Єрмоєнко Г. Медіація як спосіб вирішення спорів / Г. Єрмоєнко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://innovations.com.ua>
6. Носырева Е. Н. Нотариат и альтернативные процедуры урегулирования споров / Е. Н. Носырева // Материалы Всероссийской научно-практической конференции (15-16 февраля 2007 г., г. Москва). – М. : ФРИК, 2007. – С. 63-45.
7. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 29. – С. 367.
8. Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nau.kiev.ua>
9. Кузьмина М. Юридический конфликт : теория и практика разрешения / М. Кузьмина. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 256.
10. Козирева В. П. Медіація як альтернативний спосіб вирішення господарських спорів / В. П. Козирева, А. П. Гаврилішин // Малий і середній бізнес (право, держава, економіка). – 2011. – № 1/2. – С. 122-128.

Проблематика правової кваліфікації заворушень усередині держави та ситуацій внутрішньої напруженості

Доді Коріна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державного управління, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено питання правової кваліфікації заворушень усередині держави та ситуацій внутрішньої напруженості, а також діяльність МКЧХ стосовно цих ситуацій.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, неміжнародний збройний конфлікт, заворушення, ст. 3, спільна для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., внутрішня напруженість.

В статье исследованы вопросы правовой квалификации беспорядков внутри страны и ситуаций внутренней напряженности, а также деятельность МКЧХ касательно ситуаций такого рода.

Ключевые слова: международное гуманитарное право, немеждународный вооруженный конфликт, беспорядки, ст. 3, общая для четырех Женевских конвенций от 12 августа 1949 г., внутренняя напряженность.

The article is dedicated to researching the issues concerning legal qualification of internal disturbances and situations of internal tensions and the activity of the ICRC on these subjects.

Keywords: international humanitarian law, non-international armed conflicts, internal disturbances, internal tensions, common art. 3 to four Geneva Conventions from 12 of August 1949.

Постановка проблеми

Насиліє присуще будь-якому людському суспільству. Форми, які приймає насиліє, як у взаємодіях між окремими особами, так і цілими групами людей, дуже різноманітні: від злочинності, яку держава намагається контролювати за допомогою діяльності поліції, до повномасштабних конфліктів між організованими озброєними групами. Не існує єдиної, загальної для всіх ситуацій, характерної риси: насиліє завжди породжує страждання [1, с. 243].

Багато держав у ході своєї історії стикалися з ситуаціями внутрішньої напруженості і боротьби, які іноді були досить серйозними, що загрожувало фундаментальним інтересам держав. Ці ситуації, які характеризуються актами повстань і насилія, здійсненими більш або менш організованими групами, воюючими або с

властями, або між собою, відрізняються від міжнародних озброєних конфліктів, в яких насиліє є більш інтенсивним. Для того щоб завершити такі внутрішні конфронтації і відновити порядок, влади часто вдаються до масованої допомоги поліції або навіть озброєних сил. Неизбежним результатом цього є ослаблення принципу верховенства права, відомі серйозні, широкомасштабні порушення прав людини, причиною яких є повсюдні страждання населення [2, с. 455].

Прикладами напруженості і беспорядків є мітінги, в тому числі демонстрації без узгодженого плану з самого початку; окремі спорадичні акти насилія в протилежність військовим операціям, які проводяться озброєними силами або озброєними групами; і інші акти подібного роду, включаючи, в тому числі, широкомасштабні арешти

людей за их деятельность или мнения [3, с. 54]. В качестве практического примера ситуации беспорядков внутри страны можно привести события, произошедшие в Молдове 7 апреля 2009 г. после объявления результатов президентских выборов. В ходе данных беспорядков были арестованы более 1 тыс. людей, которых пытали и содержали в негуманных условиях [4]. Также здесь можно упомянуть и украинские беспорядки в конце 2013 – начале 2014 г., вследствие которых пострадало огромное количество мирных людей.

Анализ последних исследований и публикаций

Проблемам касательно беспорядков внутри страны и ситуаций внутренней напряженности посвящены работы многих иностранных и отечественных ученых. Среди последних следует отметить В.Г. Буткевича, О.В. Буткевича, В.Н. Денисова, Л.Д. Тимченко, В. Гамураю, О.Н. Толочко, М.М. Гнатовського, О.В. Касинюк, Д.И. Кулебу, В.М. Репецкого, Н.В. Дремину, В.П. Базова, Т.Р. Короткого, В.М. Лисику и других.

Формулирование целей статьи

Целью статьи является осуществление юридического анализа международно-правовых актов, которые прямо или косвенно имеют отношение к ситуациям напряженности и беспорядков внутри страны, а также рассмотрение деятельности МККК в подобных ситуациях.

Изложение основного материала исследования

Первоначально, в 1864 г., международное гуманитарное право охватывало своей защитой только лиц, пострадавших в войнах между государствами. До Первой мировой войны МККК практически не проводил различия между гражданской войной и внутренними беспорядками. Первый раз МККК предпринял действия по оказанию помощи значительному числу гражданских лиц, пострадавших в ходе таких беспорядков, когда отправил припасы в Черногорию, чтобы помочь беженцам, покинувшим Герцеговину в 1875

году. Между Первой и Второй мировыми войнами делегаты МККК проводили посещения лиц, заключенных в тюрьму в связи с внутренними беспорядками или напряженностью в следующих странах: Ирландия (1923 г.), Польша (1924 г.), Черногория (1924 г.), Италия (1931 г.), Австрия (1934 г.), Германия (1935 и 1938 гг.) и Литва (1937 г.) [5, с. 14].

В своей XIV Резолюции 10-я Международная конференция Красного Креста (Женева, 1921 г.) заявила, что, Красный Крест признает, что все жертвы гражданской войны или подобных беспорядков имеют право, без всякого исключения, на помощь в соответствии с главными принципами Красного Креста.

В этом же направлении работали и последующие международные комиссии экспертов:

- Комиссия экспертов по вопросу помощи политическим заключенным, Женева, 1953 г.;

- Комиссия экспертов по вопросу о применении гуманитарных принципов в случае внутренних беспорядков (1955 г.).

Главным вопросом, который МККК поставил перед экспертами, был вопрос о том, возможно ли уточнить понятие «вооруженный конфликт» таким образом, чтобы возможно было определить момент, когда ст. 3 становится применимой с правовой точки зрения в случае внутренних беспорядков и, как следствие, возможна ли в этих ситуациях деятельность МККК в том виде, в каком она предусматривается ст. 3.

Комиссия сочла, что ситуации внутренних беспорядков с трудом вписывались в рамки защиты, предусмотренной ст. 3. Однако, ввиду того, что подобные ситуации становятся все более частыми, необходимо, чтобы у МККК была возможность действовать в них, будучи уверенным, что его гуманитарные акции не будут расценены как «вмешательство в сферу поддержания внутреннего порядка» [6, с. 112].

Для осуществления гуманитарной деятельности МККК необходимо было искать правовую базу, которая содержится в международно-правовых документах, но не в ст. 3.

По мнению Комиссии, эта база содержится в нескольких источниках:

- XIV Резолюция X Международной Конференции Красного Креста (1921 г.);

- Преамбула Гаагских конвенций 1899 и 1907 гг., которая ссылается на «принципы международного права, поскольку они вытекают из установившихся между образованными народами обычаев, из законов человечности и требований общественно-го сознания»;

- Всеобщая декларация прав человека (1948 г.), которая позволяет обосновывать деятельность Красного Креста соблюдением гуманитарных принципов при любых обстоятельствах, независимо от применимости юридических норм, содержащихся в Конвенциях;

- Уставы Международного Движения Красного Креста и Международного Комитета Красного Креста.

Статья VII Устава Международного Движения Красного Креста (1928 г.) предусматривала: «МККК будет продолжать являться нейтральным посредником, чье вмешательство признано как необходимое, особенно во время войны, гражданской войны или гражданской борьбы». Такие же положения существуют и в статье VI пересмотренного Устава Международного Движения Красного Креста (1952 г.), и в новом Уставе 1986 г. [5, с. 16-17].

Хотя Комиссия и не дала более точного определения условий применения ст. 3, которое позволяло бы распространить ее на внутренние беспорядки, но она без колебаний подтвердила необходимость деятельности МККК при любых обстоятельствах для обеспечения соблюдения основополагающих гуманитарных принципов [6, с. 114];

- Комиссия экспертов по вопросу о помощи жертвам внутренних конфликтов (1962 г.).

Данная Комиссия не сочла необходимым выработать определение «внутренних беспорядков», но высказала мнение, что совершение действий, запрещенных ст. 3, делает оправданным действия МККК, призванные положить им конец, в любое время и в любом месте. Мини-

мальные нормы, сформулированные в ст. 3, «должны соблюдаться в любом случае обеими сторонами» [6, с. 116].

Характеристика внутренних беспорядков была дана на первой сессии Конференции правительственных экспертов по вопросу о подтверждении и развитии международного гуманитарного права, применяемого в период вооруженных конфликтов, которая состоялась в Женеве в 1971 году.

Эти конференции правительственных экспертов дали следующее описание внутренних беспорядков [7, с. 14]: «К ним относятся ситуации, которые не являются немеждународными вооруженными конфликтами как таковыми, но в которых существует противостояние внутри страны, характеризующееся определенной степенью серьезности или продолжительности и актами насилия. Эти последние могут принимать различные формы, от спонтанного зарождения акций протеста до борьбы между более или менее организованными группами и властями. В таких ситуациях, которые не обязательно перерастают в открытую борьбу, власти прибегают к использованию многочисленных сил полиции или даже вооруженных сил, чтобы восстановить порядок внутри страны. Большое количество жертв обусловило необходимость применить минимум гуманитарных норм».

Что касается термина «внутренняя напряженность», то он обычно имеет отношение к:

а) ситуациям серьезной напряженности (политической, религиозной, расовой, социальной, экономической и т.д.) или

б) последствиям вооруженного конфликта или внутренних беспорядков [5, с. 12].

В обстановке внутренней напряженности использование силы государственной властью является превентивной мерой [8, с. 51].

Эти ситуации представляют одну из следующих характеристик (а возможно даже все из них): массовые аресты; большое количество лиц, задержанных по причинам безопасности; административное

задержание, особенно долгосрочное; возможное дурное обращение, пытки, материальные или психологические условия содержания под арестом, вероятно являющиеся очень пагубными для физической, умственной или моральной неприкосновенности заключенных; содержание заключенных в тюрьме без права переписки на протяжении длительного времени; репрессивные меры против членов семей лиц, находящихся в близком родстве с теми, кто был лишен свободы и упомянут выше; приостановка основных судебных гарантий либо посредством официального объявления чрезвычайной ситуации, либо через ситуацию де-факто; широко-масштабные меры, ограничивающие личную свободу, такие как высылка, ссылка, домашний арест, перемещения; заявления о насильственных исчезновениях; увеличение числа актов насилия, которые подвергают опасности беззащитных лиц или распространяют страх среди гражданского населения [5, с. 12-13].

В ходе данного Совещания МККК предложил вынести на рассмотрение экспертов вопрос о принятии «Декларации основных прав личности в период внутренних беспорядков или общественной опасности», которая бы закрепила основополагающие принципы защиты личности, которые должны будут соблюдаться в любое время и при любых обстоятельствах. В ней воспроизводились в общем виде основополагающие принципы защиты, сформулированные в ст. 3, и добавлены несколько положений, касающихся обращения с лицами, лишеными свободы, как они определены в «Минимальных правилах», установленных ООН.

Проект декларации содержал запрещение коллективных наказаний и репрессалий, а также предусматривал посещения заключенных представителями гуманитарных организаций. В нем учитывались также положения Международного пакта о гражданских и политических правах [6, с. 149-150].

Некоторые эксперты считали, что вопрос, касающийся внутренних беспорядков и напряженности внутри страны, вы-

ходит за рамки Совещания, поскольку он не относится к вооруженным конфликтам. Разработка вышеуказанной декларации тоже подверглась критике, и в конечном итоге, все предложения МККК были отвергнуты.

На XXIV Международной Конференции Красного Креста (Манила, 1981 г.) была принята новая резолюция (Резолюция №VI), которая вновь вернулась к вопросу о внутренних беспорядках и напряженности внутри страны.

В 1990 г. на встрече группы экспертов, организованной Институтом прав человека университета «Або Академи» в Турку/Або, Финляндия, была принята «Декларация о минимальных гуманитарных стандартах».

Преамбула данной декларации прямо указывает, что нормы международного права, касающиеся прав человека, и гуманитарные нормы, применяемые во время вооруженных конфликтов, не обеспечивают достаточной защиты людям в обстановке насилия внутри страны, во время беспорядков, напряженности и чрезвычайного положения в государстве. Она также напоминает, что любые отступления от выполнения обязательств, касающихся прав человека, во время чрезвычайного положения в государстве должны оставаться строго в рамках, предусмотренных международным правом.

Провозглашенные минимальные гуманитарные стандарты должны уважаться всеми лицами, группами лиц и органами власти независимо от их юридического статуса и без каких-либо различий неблагоприятного характера.

Эти минимальные стандарты являются прорывом в регулировании данной области, но, к сожалению, такие важные акты, как общая ст. 3 к Женевским конвенциям и II Дополнительный протокол 1977 г., не содержат ни определения внутренних беспорядков и напряженности внутри страны, ни даже каких-то характеризующих черт.

Комментарий к Дополнительному протоколу II иллюстрирует внутренние беспорядки и обстановку внутренней напряженности на примерах подобных

ситуаций: «Это такие нарушения общественного порядка, как демонстрации без заранее согласованного плана; отдельные и спорадические акты насилия, в отличие от военных действий, ведущихся вооруженными силами или вооруженными группами; другие действия подобного рода, включая, в частности, массовые аресты людей за их деятельность или взгляды» [21, с. 67].

В настоящей статье определение нарушений внутреннего порядка базируется на определении, данном в 1971 году. С одной стороны, нарушения внутреннего порядка, прежде квалифицируемые как «столкновения, имеющие в некотором роде значительный и продолжительный характер», могут быть непродолжительными или хроническими и порождать гуманитарные проблемы продолжительного характера. С другой стороны, могут иметь место нарушения внутреннего порядка, когда государство не вмешивается с целью восстановления порядка. Нарушения порядка принимают иногда форму столкновений между группировками, когда государство непосредственно не участвует в этих нарушениях [1, с. 16].

Суммируя вышесказанное, можем сделать вывод, что внутренние беспорядки существуют, когда, в отсутствие вооруженного конфликта, государства используют вооруженные силы для поддержания порядка; внутренняя напряженность существует, когда при отсутствии внутренних беспорядков сила применяется как превентивная мера для поддержки уважения закона и порядка [9, с. 247]. Эти ситуации предусмотрены главным образом в национальном законодательстве государств [10, с. 385].

Статья 3, общая для четырех Женевских конвенций 1949 г., как и Протокол II 1977 г. прямо предусматривают, что их нормы не применяются к беспорядкам внутри страны и ситуациям внутренней напряженности. Однако эти установления все же предоставляют дискреционное полномочие правительствам отличить вооруженные конфликты от внутренних беспорядков при отсутствии независимого междуна-

родного органа, который может решить эту проблему [11, с. 122].

В комментарии ко II Дополнительному протоколу указывается, что «эти случаи подпадают под действие международных и региональных документов по правам человека» [21, с. 69]. Среди них можно выделить следующие международные и региональные документы: Всеобщая декларация прав человека, Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Международный пакт о гражданских и политических правах, Конвенция о пресечении преступления апартеида и наказании за него, Американская конвенция о правах человека, Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод и т.д.

Большинство инструментов по правам человека перечисляют нормы, от которых запрещено отступать при любых обстоятельствах, даже в период кризиса [2, с. 457]. Это, как правило, нормы, подчинение которым в случае внутреннего насилия предлагает наилучшую защиту против наиболее серьезных нарушений прав человека. Нормами, к которым наиболее часто обращались, являются право на жизнь, запрещение рабства, запрещение бесчеловечного, жестокого или унижающего обращения, особенно пыток, и принцип отсутствия обратной силы уголовных законов [12, с. 43].

Международный Суд несколько раз напомнил международному сообществу о важности этих норм, которые он характеризует в качестве «элементарных соображений гуманности» [13, с. 22], и «норм, касающихся основных прав человека и которые являются неотъемлемой частью общего международного права» [14, с. 72].

Для урегулирования вопросов, связанных с произвольными задержаниями и внесудебным содержанием под стражей, а также для улучшения защиты задержанных были составлены «Стандартные минимальные правила поведения с заключенными», принятые 30 августа 1955 г. Первым конгрессом ООН по предупреждению преступлений и обращению с правонару-

шителями. Эти правила применяются без всяких различий по признакам расы, цвета кожи, пола, языка, религии, социального происхождения или политических убеждений задержанного [15, с. 326].

Как Международный пакт о гражданских и политических правах, так и региональные соглашения о защите прав человека содержат положения, гарантирующие основные права задержанных лиц и подсудимых как во время содержания под арестом, так и в судебном процессе [2, с. 458-460].

Следует обратить внимание и на ситуации, в которых правительство ничего не делает для предотвращения – и даже поощряет – осуществления насилия одними гражданскими группировками против других гражданских группировок. Это один из видов позволяемого государствами терроризма, который встречается в некоторых странах сегодня и который был широко распространен на ранних этапах эволюции фашизма в Европе.

Характерной чертой беспорядков и напряженности является то, что взаимоотношения сторон не очень ясны. В большинстве случаев не существует целой, хорошо организованной группы, которую можно назвать «диссидентской» стороной, но такая группа есть на стороне правительства. В таких условиях гуманитарное право и права человека непосредственно применяются только к правительственной стороне, но не к другим участникам, – хотя на каждого возложена общая обязанность уважать права других индивидов [16, с. 246-247].

Идея сгруппировать вместе основные права человека, как они изложены международным правом прав человека и международным гуманитарным правом, в едином своде правил, имеющем форму декларации, имела намерением улучшить защиту людей, пострадавших от внутреннего насилия, и была благосклонно воспринята государствами – членами ОБСЕ. В Московской декларации 1991 г. они отказались от своего права отступать от гарантий прав человека, закрепленных в нормативных актах, участниками которых

они являются [17]. Кроме того, на Будапештском саммите 1994 г. они подчеркнули важность декларации, излагающей минимальные стандарты, применимые во всех ситуациях. Такая декларация, которую упомянутые государства предложили принять в рамках ООН, объединила бы в себе соответствующие нормы международного права прав человека и международного гуманитарного права [18].

Трудности, связанные с применением права прав человека во время внутренних беспорядков и напряженности, происходят из того факта, что эта совокупность норм права не предусматривает системы защиты, сравнимой с той, которая создана в международном гуманитарном праве.

Во-первых, в соответствии с положениями договоров о правах человека государства в исключительных обстоятельствах могут принимать меры в отступление от своих договорных обязательств, касающихся некоторых прав человека [19, с. 499]. Даже будучи мотивированной серьезной необходимостью и пропорциональностью, возможность ограничения некоторых прав человека в чрезвычайных ситуациях неизбежно ослабляет защиту лиц. Несмотря на то, что существуют основные права человека, которые не могут быть ограничены, временное приостановление действия других прав человека может способствовать созданию ситуации, в которой эти основные права будут, вероятно, нарушены. Этот риск увеличивается, когда государство способно временно ограничить права без соблюдения формальных и материальных условий, оправдывающих такое ограничение.

Во-вторых, международное право прав человека является обязательным для государств и их представителей, которые обладают монополией на применение силы. Тем не менее, негосударственные акторы во время внутренних беспорядков могут также прибегать к насильственным действиям, которые обычно направлены против властей, но могут также быть направлены против людей и имущества, которое не имеет никакого отношения к властям. В апреле 2004 г. демонстранты расправи-

лись самосудом с мэром города Льяве в Перу. Акты самосуда были также в Боливии, Гватемале и Мексике. Степень, до которой негосударственные акторы связаны правом прав человека, представляется не очень отчетливой. Защита прав человека, следовательно, может выглядеть асимметричной, поскольку она не регулирует поведение негосударственных акторов, связанных внутренним правом, особенно уголовным правом, которое предусматривает наказание за насильственные действия против физических лиц и имущества.

В-третьих, нормы права прав человека не уделяют должного внимания особенностям отдельной ситуации, например, ситуации, предполагающей беспорядки или напряженность. Недостаток подробных имплементирующих предписаний, которые предусмотрены договорами по международному гуманитарному праву, может затруднить имплементацию вышеупомянутых норм.

Применение силы и огнестрельного оружия представляет, возможно, одну из наибольших угроз физическим лицам во время внутренних беспорядков и напряженности. Существуют стандарты, которые регулируют применение огнестрельного оружия в правоохранительной деятельности. Международные директивы включают «Основопологающие принципы по применению силы и огнестрельного оружия должностными лицами правоохранительных органов», принятые ООН

в 1990 г., и кодекс поведения для таких должностных лиц, принятый в 1979 году. В частности, эти директивы ограничивают применение огнестрельного оружия исключительными обстоятельствами, в которых такое применение является строго необходимым и неизбежным для достижения законной цели. К сожалению, огнестрельное оружие применяется произвольно во время внутренних беспорядков и напряженности, что неизбежно имеет результатом трагические последствия и обостряет насилие [20].

Выводы

Суммируя вышесказанное, можно отметить, что даже вне рамок вооруженного конфликта индивидуумы пользуются всей совокупностью норм общего права, в том числе и всеми нормами, относящимися к защите прав личности. Однако в серьезных кризисных ситуациях, в частности в ситуациях внутренних беспорядков и напряженности внутри страны, правительство использует значительные силы полиции или даже вооруженные силы для восстановления порядка. Оно может также ввести в действие чрезвычайное законодательство и приостановить действие большинства прав для устранения опасности, которая угрожает существованию нации. В то же время, государствам запрещается приостанавливать действие «неизменного ядра» прав человека, состоящего из норм, не допускающих отклонений.

Литература

1. Харрофф-Тавель М. Деятельность Международного Комитета Красного Креста в обстановке насилия внутри страны / М. Харрофф-Тавель // Защита лиц и объектов в международном гуманитарном праве. – М., МККК, 1999. – С. 241-275. – (Сборник статей и документов).
2. Momtaz D. The minimum humanitarian rules applicable in periods of internal tensions and strife / D. Momtaz // International Review of the Red Cross. – September 1998. – № 324. – P. 455-462.
3. Goldman R. K. International humanitarian law: Americas watch's experience in monitoring internal armed conflicts / R. K. Goldman // American University Journal of International Law and Policy. – 1993-1994. – Vol. 9. – P. 49-94.
4. Ziarul „Timpul” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.timpul.md/article/2009/07/26/3394
5. ICRC protection and assistance activities in situations not covered by international humanitarian law // Extract from the International Review of the Red Cross. – January-February 1988. – № 262. – P. 9-37.
6. Аби-Сааб Р. Гуманитарное право и внутренние конфликты. Истоки и эволюция международной регламентации / Р. Аби-Сааб [пер. с франц.]. – М. : МККК, 2000. – 264 с.

7. *Burgos H. S.* The application of international humanitarian law as compared to human rights law in situations qualified as internal armed conflict, internal disturbances and tensions, or public emergency, with special reference to war crimes and political crimes / H. S. Burgos; [ed. by F. Kalshoven and Y. Sanodz]. // *Implementation of International Humanitarian Law / Mise en oeuvre de droit international humanitaire*. – Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1989. – P. 1-30.

8. *Буше-Соленьє Ф.* Практический словарь гуманитарного права / Буше-Соленьє Ф. – М. : изд. «МИК», 2004. – 551 с.

9. *Kiwunuka R. N.* Humanitarian norms and internal strife: problems and prospects / R. N. Kiwunuka; [ed. by F. Kalshoven and Y. Sanodz]. // *Implementation of International Humanitarian Law / Mise en oeuvre de droit international humanitaire* - Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 1989. – P. 229-261.

10. *The manual of the law of armed conflict.* UK Ministry of Defense. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 613 p.

11. *Aksar Y.* Implementing international humanitarian law: from the ad-hoc tribunals to a Permanent International Criminal Court / Y. Aksar – London: New Fetter Lane, 2004. – 314 p.

12. *Gasser H. P.* A measure of humanity in internal disturbances and tensions: proposal for a Code of Conduct / H. P. Gasser // *International Review of the Red Cross*. – January-February 1988. – № 262. – P. 40-52.

13. *The Corfu Channel case (United Kingdom v. Albania)* [Электронный ресурс] / *International Court of Justice // Reports of International Court of Justice, 1949*. – Режим доступа : <http://www.ijl.org/courses/documents/CorfuChannel.UnitedKingdomv.Albania.pdf>

14. *Case concerning the Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)* [Электронный ресурс] / *International Court of Justice // Reports of International Court of Justice, 1970*. – Режим доступа : <http://www.icj-cij.org/docket/files/50/5387.pdf>

15. *Diaconu I.* *Tratat de drept international public* / Ion Diaconu – Bucuresti: Lumina Lex, 2002. – Vol. I. – 2002. – 512 p.

16. *Asbjorn E.* *Internal disturbances and tensions* / E. Asbjorn // *International dimensions of humanitarian law*. – Dordrecht, Boston, London: Nijhoff, 1988. – P. 241-256.

17. *Conference on Security and Co-operation in Europe, Moscow Declaration of 3 October, 1991* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.osce.org/documents/odihr/1991/10/13995_en.pdf

18. *Report of the Sub-Commission on prevention of discrimination and protection of minorities, UN doc. E/CN.4/1997/77/Add.1, 28 of January 1997* [Электронный ресурс] / *United Nations*. – Режим доступа : <http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/TestFrame/a99aac7862091b84c125661d0039a6e0?OpenDocument>

19. *Сассоли М. Бувье А.* Правовая защита во время войны. Прецеденты, документы и учебные материалы, относящиеся к современной практике международного гуманитарного права / М. Сассоли, А. Бувье ; [перевод с англ.]. – М., МККК, 2008. – (в четырех томах). – Т. II. Часть III : Прецеденты и документы (№ 1-68). – 2008. – 745 с.

20. *Protection of persons in situation of internal disturbances and tensions, ICRC Official Statement // Special meeting of the Committee on Juridical and Political Affairs of the Organization of American States on current issues in international humanitarian law, Washington D.C., 2 February 2006.*

21. *Комментарий к Дополнительному протоколу II к Женевским конвенциям 1949 г., касающемуся защиты жертв вооруженных конфликтов немеждународного характера* / [ред. Сардо И., Свинарски К., Циммерман Б.; перевод с англ.]. – М. : МККК, 1998. – 303 с.

International Competition Law Enforcement: general approach

V.S. Lukianets
PhD, docent
of the state-legal
discipline chamber
University of economic
and law “KROK”

The article researches the general trends in International Competition Law Enforcement. The main attention was payed to the comparative characteristic of bilateral, regional (the European Union) and international levels of the competition relations regulation.

Key words: *International Competition Law Enforcement, the European Union, competition relations regulation.*

Статтю присвячено спробі дослідити загальні тенденції застосування міжнародних норм у регулюванні конкуренції на універсальному рівні. Основну увагу дослідження приділено порівнянню двостороннього, регіонального (Європейський Союз) і міжнародного рівнів регулювання конкуренції.

Ключові слова: *застосування норм міжнародного конкурентного права, Європейський Союз, регулювання міжнародних відносин у сфері конкуренції.*

Статья посвящена попытке исследовать общие тенденции применения международных норм в регулировании конкуренции на универсальном уровне. Основное внимание уделено сравнению двустороннего, регионального (Европейский Союз) и международного уровней регулирования конкуренции.

Ключевые слова: *реализация норм международного конкурентного права, Европейский Союз, регулирование международных отношений в сфере конкуренции.*

Formulation of the problem researched

This paper addresses one of the intricacies of international competition law enforcement, namely the diversification of legal instruments used for bilateral cooperation. The argument put forward in this paper is that a parallel can be drawn between the internal and external functions of competition law. As competition law is not a goal as such within the EU, but in general serves the optimal functioning of the Single Market, the function of international cooperation on competition law matters is not solely to be found in competition considerations, but serves other goals as well. Therefore, the fact that a number of different objectives are pursued may explain the use of several distinct instruments for cooperation on competition law issues.

Latest research and publication concerned

The study of certain aspects of the EU law, within the science international law and in-

ternational economic law, has been engaged by such national Ukrainian authors as M.O. Baymuratov, N.V. Buromenskiy, V.A. Vasilenko, A.F. Vysockij, M.M. Hnatovskij, V.N. Denisov, A.I. Dmitriev, A.S. Dvorgert, A.A. Merzhko, M.N. Mykiyevych, V.I. Muravjov, R.A. Petrov, K.V. Smirnova, L.D. Timchenko, L.A. Timchenko and others. The results of their studies provide an opportunity to get a clearer picture of the international legal features of global economic processes and place them in the regulation of European economic integration and competitive relations in particular.

Unsolved parts of the general research problem

As was recently demonstrated by the European Commission (Commission) case-law practice, the Commission deals with cases that go beyond the territorial scope of the European Union (EU), necessitating cooperation with the competition authorities of third countries. This article looks at the diversifica-

tion of legal instruments used for this bilateral competition law enforcement cooperation.

Formulation of the article aims

The main focus of the article will be on bilateral cooperation. The multilateral track will be touched upon, but initiatives such as the OECD Competition Committee and Global Forum on Competition, the International Competition Network (ICN), UNCTAD or the attempts to include competition matters in the WTO, will not be dealt with. Apart from the United States of America, the EU has developed one of the most mature competition regimes in the world. Secondly, EU insights in international competition law cooperation may be useful, as competition law in the EU itself is applied transnationally. A final factor is that the EU has been very active in international negotiations on competition law and the internationalisation of competition law and policy.

The article will first elaborate on the context of international cooperation in the field of competition law by briefly explaining its necessity, benefits, and origins. Then a short overview will be given of the main axis around which current debates on international competition law cooperation revolve.

Presentation of the main research material

A first reason why legal diversification in bilateral competition cooperation deserves to be highlighted relates to the importance of international competition law cooperation in itself. The emergence of the global market necessitates the creation of rules adapted to a globalised context, detached from territorialism. As protectionist influences often obstruct this type of evolution, cooperation to simplify international enforcement of national rules constitutes a necessary safeguard, as rules are without value if they cannot be effectively enforced.

The debates on international cooperation on competition law issues mostly focus on different peculiarities, such as the discussion concerning bilateral versus multilateral cooperation, or the debate revolving around convergence versus cooperation. It is never-

theless also interesting to note that the EU is currently negotiating second generation bilateral competition agreements with Switzerland and Canada, while at the same time negotiating MoUs with India and China, and it includes competition provisions in its bilateral FTAs. What are the causes of this differentiation and what are the benefits and flaws of each instrument? These questions have not yet been fully answered from a legal perspective. A clearer view on this diversification could help improve the effectiveness of international cooperation on competition issues, by making the flaws and benefits of each approach more explicit, and being a cause for reflexion. Are clear goals of cooperation stated in advance, and is the legal instrument to attain that goal chosen accordingly? Or do other considerations determine the preferred instrument for cooperation? This paper will try to bring some clarity to this matter, aimed at facilitating the choice of instrument in the future. Apparently, the Commission itself is aware of this problem. According to a Commission official: The Directorate-General for Competition of the European Commission ('DG Competition') is now adopting a more strategic approach towards international agreements tailoring the instrument to the real needs of the relationship and to facts such as the size and importance of the country's economy, the intensity of the trade and investment relationship with the country concerned and the degree of maturity of its competition regime [1]. This implies that the diversification of existing instruments is not caused by the need to tailor the agreements to the real needs of the relationship. Another question that comes to mind when reading this statement is who defines the 'needs' of the relationship? What are these 'needs' and from whose perspective are they seen? This article would like to provide some clarity by conducting a comparative analysis with a narrower focus than is typically adopted. More precisely it will link the needs of international enforcement and the goals of international cooperation with the legal instruments used to attain this cooperation.

It has been said that any system of law is only as effective as its enforcement mecha-

nism and that the ‘life blood’ of competition law lies in its effective enforcement. In the field of competition law, the effectiveness of this enforcement mechanism can be completely undone if it lacks an international character. This aspect of competition law enforcement therefore cannot be ignored. Why is this international dimension so valuable and how did it develop?

International competition law enforcement is necessitated first of all by globalisation.[2] Looking at the international section of the website of Directorate General (DG) Competition, one is confronted with the heading ‘Facing the challenges of globalisation’.[3] The Commission explains its international engagements through the need for effective enforcement in a globalised economy, where a majority of companies operate across borders, thus affecting several distinct national markets. The most important anticompetitive practices that have an international effect deserve to be mentioned. Firstly, there is the existence of international cartels. While no concrete recent data on the Commission’s international cooperation efforts in the fight against international cartels are publicly available, the importance the Commission places on fighting international cartels is clear from many of its formal and informal communications. For example, competition Commissioner Almunia invited his audience to ‘consider that at present my services are investigating over 25 cartel cases, ... only about half of them are limited to Europe in scope.’[4] Given the increase in multinational firms, and due to the potential existence of exclusive distribution agreements in the territory of one state, such agreements can have a significant impact on an international level. Also, multi-jurisdictional mergers are becoming increasingly common. Again, the rise of multinational firms and the global economy increase the emergence of this type of merger dramatically. As increasing economic liberalisation leads to the removal of trade barriers, this creates fresh incentives for anti-competitive behaviour by firms becoming more vulnerable to foreign competition. Competition laws thus need to supplement this liberalisation in order to protect its effects, and coop-

eration is required to avoid gaps in the legislation or its enforcement.[5] This necessity is not only put forward by the Commission, it is also supported by legal doctrine, confirming that assistance between states, for instance during investigations, proceedings or enforcement action, is essential for the effective enforcement of national competition laws. It is recognised that companies as well as business transactions have become global, and that the effects of such global transactions cannot be confined to one jurisdiction.[6] Therefore, international cooperation to ensure the competitiveness of these transactions has become a necessity. Another factor explaining the need for (increased) international cooperation on competition matters is the proliferation of competition laws. Even though competition law is a relatively young branch of law, the first competition laws having been enacted in 1889 in Canada and in 1923 in Europe (Germany), today over a hundred countries have competition laws in force. [7] This phenomenon increases the risk of different national laws being applicable to the same case. These legislations may be based on different legal or economic standards, resulting in conflicting or divergent outcomes. Although international competition cooperation does not solve this problem entirely, it can foster greater understanding of different competition systems and can cause competition authorities to take into account considerations of other competition authorities.

Not only conflicting outcomes are a concern, efficiency considerations should also be taken into account. International competition cases will often be treated simultaneously by several competition authorities. In order to avoid a duplication of effort by competition authorities and to reduce the procedural burden on the companies involved, competition authorities should communicate with each other and coordinate their investigations to the largest possible extent. For instance, in the case of multi-jurisdictional mergers, one procedural problem consists of the fact that several national notification procedures with different deadlines and requirements will have to be fulfilled, subjecting the undertakings involved to both additional costs and

legal unpredictability. These two problems can be described as consequences of ‘over-regulation’, in the sense that they are caused by the applicability of more than one set of national competition rules. However, under-regulation can occur as well. Substantive law that is too lenient, restrictions in its scope of application or procedural enforcement difficulties can cause gaps in the protection of competition. Companies engaging in anti-competitive behaviour can benefit from these gaps and undermine the entire competition system. Again, international cooperation can help overcome this problem.

The advantages of international competition cooperation by facing the challenges mentioned above, can be summarised as follows: a better use of resources, avoidance of conflicts with other laws and rulings and a more predictable and (cost-) efficient outcome, which is beneficial to the business environment. In a broader perspective, cooperation can also stimulate a learning process that can lead to a more mature and sophisticated competition system. Regular interaction can lead to convergence in the economic and legal analysis of competition cases, and in this way can reduce the risk of incoherent rulings. Competition authorities can benefit from the experience that another competition authority may have with a particular market or problem, even when they are not working on the same case. By stimulating regular contact between different competition authorities, a close working relationship and mutual confidence in each other’s capabilities is encouraged. This can play an important role in generating deeper cooperation in the future.

Another benefit of cooperation, especially for younger or less established competition authorities, is that international cooperation can enhance their autonomy vis-à-vis politics, judges, and firms. When different national competition authorities come to conflicting outcomes in cases, ‘[t]hen, governments may try to intervene; firms can choose forums; and judges get the ultimate say.’[8] If however they cooperate, and their decisions are ‘backed’ by other authorities, this provides the decisions with more authority and

will make the competition authorities less institutionally dependent.

There are also less idealistic benefits to international cooperation for the EU, such as more effective and efficient enforcement of EU competition rules, fairer treatment of EU companies in foreign markets, and the creation of a level-playing field between EU companies and their foreign competitors. The remark should be made that this section has dealt with the benefits of international competition cooperation in general, not the way in which this cooperation should happen.

Restrictions of competition within a state can be caused by anticompetitive behaviour situated outside the territory of that state. For instance, foreign firms may decide to divide a national market between them or fix prices for that market, or a foreign firm may hold a dominant position and abuse it in another state. The first strategy of states (and the EU) to deal with this type of situation was to unilaterally apply their laws extraterritorially. It thus needed to be determined to what extent these ‘foreign’ situations could be governed by national rules and to what extent they fell under the jurisdiction of the national authorities.[9] The extraterritorial application of laws is not regulated (formally or informally) in a uniform manner. While this paper does not offer the framework to discuss all different approaches in detail, the situation in the EU will be clarified briefly. The main articles concerning competition law in the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), Articles 101 and 102 TFEU,[10] do not mention whether they apply extraterritorially. Therefore, the Court of Justice of the EU (the Court), often confirming Commission practice, has developed their extraterritorial application in its case-law.[11] Three legal doctrines have been put forward, two of which were explicitly confirmed by the Court. The first doctrine, the economic entity doctrine, was based on the nationality of the undertakings engaging in anticompetitive behaviour. Evidently this theory has its limits, as it cannot be applied to assume jurisdiction over purely non-European players distorting the Single Market. Therefore an alternative doctrine was developed, the implementation

doctrine. This doctrine finds its origins in the territoriality principle, and confers jurisdiction to the EU over conduct having a sufficiently close link to its territory. The core of the doctrine is that in case agreements or practices are implemented within the EU and trade between member states is affected, they fall under the scope of Articles 101 and 102 TFEU, irrespective of their geographic origin, or whether or not EU subsidiaries, (sub-)agents or branches were used. This was clarified by the Court in the *Woodpulp* case.[12] What actions constitute an implementation was clarified in the *Gencor* case, stating that the mere sale in the EU is an implementation act, irrespective of where the sources of supply or the production plants are located.[13] The final doctrine is recognised by the Commission, but disagreement exists on whether it is generally confirmed by the Court, which prefers to rely on the two other doctrines, as they are less politically sensitive. This doctrine is the effects doctrine, also based on the territoriality principle and extending jurisdiction to situations where the effects in the EU of foreign anticompetitive actions are immediate, reasonably foreseeable, and substantial. While noticeably widening the scope of jurisdiction, extraterritorial application of the law does have its obvious limits. In a globalised economy, with a proliferation of competition laws, companies will often find themselves subject to different national laws, creating an excessive burden for companies, for instance in the case of an international merger when complying with all the formalities of the different affected states. Moreover, extraterritorial application of national laws can result in irreconcilable remedies and diplomatic problems can arise. Another limitation is that in order for extraterritorial enforcement to be effective, very often the assistance of other states will still be needed, for instance during the proceedings, in gathering evidence or during the enforcement.

The next step was thus to find a solution to address these problems, and this solution was found in international cooperation. Evidently, considering the sensitivity of competition law for states, this cooperation only developed gradually, and the debate is not over yet. This

article does not seek to provide a detailed overview of the history of international cooperation on competition issues. Nevertheless, the issuing of a set of recommendations concerning cooperation between member countries on anticompetitive practices affecting international trade by the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) in 1967 is important to mention.[14] These recommendations have been revised on several occasions, most recently in 1995. They have certainly demonstrated their value. The content of many (bilateral) cooperation agreements strongly resembles the content of the recommendations. The recommendations contain detailed provisions on notification, exchange of information, consultation and conciliation.

After having reviewed the origins and early evolution of competition law cooperation, it is time to look at the current situation. Before analysing some of the existing legal instruments used for bilateral competition cooperation, it is important to point out that cooperation is not the only option, and there is more than one way to do it. Today, a strong debate continues concerning the best way for competition law on a global level. In the author's view, current discussions resolve around three main axis.

The discussion on multilateral versus bilateral cooperation naturally concerns the number of parties that should be involved in cooperation. Some of the most recurring arguments for and against both tracks will be mentioned. As the benefits of one track will often be linked to the drawbacks of the other track, these two opponents will be dealt with together. As there are only two parties involved in bilateral cooperation, it is clear that this environment is more beneficial to create trust between the parties and to promote an intense level of continuous cooperation and interaction. In the same vein, it is logical to assume that cooperation and interaction will in general be more superficial in multilateral frameworks, as there are more and often more diverse partners involved than in the case of bilateral cooperation, where the chance is higher that parties are more similar. In a multilateral framework, developed and less de-

veloped countries, in general and with regard to their experience with competition law, will be involved. As there is a greater matter of trust between more similar parties in bilateral cooperation, this may also increase the chances of an evolution towards substantial and procedural convergence.

On the other hand, in case of bilateral cooperation between partners that are rather distinct, this framework is beneficial for clauses involving technical assistance. As technical assistance is both time and resource consuming, it is clear that this kind of commitment is more difficult to offer in a multilateral context.

Considering the sensitive nature of competition policy to nation-states – it being closely linked to other policy areas such as industrial policy and trade – and the differing levels of experience with it, it is foreseeable that in a diverse multilateral framework the chance to reach agreement on certain issues is much smaller than in a bilateral context. Many parties do not even agree on the goal(s) of competition law and its substantial functions, which is the common basis needed to work out further issues.[15] What would be agreed upon would reflect only a lowest common denominator and could have a perverse effect on the development of a sound competition policy.

As mentioned before, more diverse partners will be involved in multilateral discussions. This also has positive implications. Not only does it allow to learn from a broader range of experiences, it also offers less developed countries, who would not be a selected partner for bilateral cooperation, or would not have sufficient negotiation powers, to be involved and have the chance to benefit of the experience and expertise of others, and coordinate their actions with other less developed countries.

Also, a true global competition culture can only be attained when many countries are involved. If a certain degree of convergence could be attained, even if it is a superficial one, the geographical scope would be much broader than in a bilateral context. As the economy becomes more and more globally integrated, bilateral agreements do encounter

their limitations. A proliferation of bilateral agreements in the long term might prove to be counter-effective and confusing.

As mentioned, bilateral agreements are only concluded with a limited number of selected partners, but multilateral forums as well have their disadvantages. Some regional groupings have limited membership, while others have a small geographical scope. Others have a substantive limitation, for instance, WTO and UNCTAD cooperation will only involve competition issues with a direct trade dimension.

Considering the relatively young age of competition law, the great diversity between countries that have a competition policy, and their national sensitivities, a multilateral agreement that is more than the lowest common denominator, is hard to imagine. Therefore bilateral agreements appear to be the correct way to move forward at the moment, where appropriate in a network-environment. This appears to have been the evolution after the failure to include the Singapore issues in the Doha-Round.[16] This of course can and should be complemented by networks such as the ICN, whose potential should not be underestimated.

The second point of discussion opposes substantial or procedural convergence/harmonisation to (enforcement) cooperation. Convergence can be seen as ‘the tendency of societies to grow more alike, to develop similarities in structures, processes and performance. It is thus a rather passive process. Harmonisation on the other hand can be described as active convergence. It is conscious, intended and works towards a predefined standard.

The risks, costs, and inconveniences for companies of having to operate in a fragmented global legal environment with a great diversity of national competition laws are obvious. Substantial or procedural convergence would certainly simplify the international business environment, and make it more transparent and predictable while also promoting better and smoother enforcement, but there is too little agreement globally on what competition law should try to accomplish and how it should be done. Even though there is

a global economy, nations 'are at different stages of economic development and have different capabilities, perceptions, and priorities.' It is more realistic to start a process of convergence on a firm basis of daily intense cooperation to create trust between competition authorities and familiarity with other systems. Moreover, diversity does have benefits, 'and openness of the channels for experimentation and adjustment has its own dynamic, pro-competitive rewards.' Through cooperation one can learn from the coexistence of different competition laws worldwide, and in this way one is continuously stimulated to review one's own national competition laws. A minimum harmonisation would however not undo this benefit. While Basedow stated in 2004 that a minimum harmonisation was the only realistic option at that time, it seems that the international climate is still not optimal to reach such level of convergence. Even though it is evolving rapidly, competition law is a young branch of law, and there is too much disagreement in the international community on the meaning and function of competition law, while national sensitivities continue to play a big role.

Another argument in favour of cooperation is that differences in substantive law are not the main cause of deficits in the protection of competition – the main substantive problems being the regulation of export cartels and protectionist behaviour by governments – but the difficulties rather lay in the enforcement of competition law in the international arena. This indicates that the most urgent problems to be treated are not to be found in substantive law issues and therefore convergence should not be the main priority.

Convergence as well is not a solution to all problems. Different factual situations in distinct national markets, for instance in the field of intellectual property rights, can result in divergent outcomes, even if the rules applied and analysis followed are similar.

This discussion revolves around the level of legalisation and formalisation of the cooperation. One continuum is the one between hard and soft law. A generic definition of soft law includes 'instruments that are not legally binding but can produce practical and legal

effects'. Often the place of a certain provision along the continuum is determined by three characteristics: obligation, precision, and delegation. Obligation measures the degree in which the subjects of the rule are legally bound by them, precision refers to the extent to which the rules unambiguously define the required or forbidden behaviour or stick to vague principles, and delegation refers to whether or not third parties are entitled to implement, interpret and apply the rules. A second continuum is the one between formal and informal cooperation. Informal competition cooperation can be described as the free and voluntary exchange of information and ideas between competition officials. Semi-formal and formal cooperation imply that the timing, scope, manner and/or content of the cooperation is determined in an agreement. This agreement can be binding to a greater or lesser extent, and may contain provisions of hard or soft law. Of course informal cooperation may lead to or may pave the way for formal cooperation, and formal cooperation may be complemented by informal contacts.

One argument opposing hard law is that once rules are negotiated and formalised, they are difficult to change and adapt to societal evolutions, thus risking obsolescence. Indeed, soft rules are more flexible in a rapidly changing environment and therefore seem more appropriate. Furthermore, looking at the majority of existing agreements, the international environment does not seem ready to accept the imposition of rules, and formal cooperation through soft law, or informal cooperation therefore are the leading trends today in international competition cooperation. As will become clear, even the formal instruments contain rules that are so vague or general that they can be considered as soft law. On the other hand, not all aspects of cooperation can be regulated via soft law, for instance the exchange of confidential information, which requires stronger safeguards against abuse.

Conclusion

While these are the main points around which discussions on competition law cooperation revolve today, some other elements can

be added to the debate. One issue is whether cooperation should take place in full transparency, or whether competition authorities benefit from some degree of secrecy. Today, little information is available on concrete cases where cooperation has taken place and in which form this cooperation occurred.

Another debate that might gain importance, is the one on enforcement versus compliance. While once again one does not exclude the other, one might wonder whether it would not be wise to invest on joint efforts to promote compliance, as cooperation on enforcement still seems troublesome today.

Reference list

1. Valle, "International Agreements Regarding Cooperation in the Field of Competition: The New Strategy of the European Commission".// Journal of European Competition Law & Practice – 2010 – № 1(2) – P. 155 – 156
2. Steenbergen, "Competition and trade policy and the challenge of globalization" in Govaere, Quick & Bronckers (eds), Trade and Competition law in the EU and beyond, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2011, 3.
3. European Commission Competition, International, "Facing the challenges of globalization", // ec.europa.eu/competition/international/overview/index_ex
4. Almunia, "Cartels: the priority in competition enforcement", 15th International Conference on Competition: a spotlight on cartel prosecution, Berlin, 2011. Italianer, "Zero tolerance for international cartel", ICN Cartel Workshop, Bruges, 2011.//ec.europa.eu/competition/speeches/index
5. Basedow, "Competition policy in a globalized economy: from extraterritorial application to harmonization", in Neuman & Weigand (eds), The International Handbook on Competition, Cheltenham, Elgar, 2004, P. 321
6. Dickmann, "The benefit of cooperation between competition authorities", Inaugural symposium of the Competition Policy Research Center Tokyo, 2003, 1//www.jftc.go.jp/cprc/DP
7. Papadopoulos, "The International Dimension of EU Competition Law and policy", Cambridge, Cambridge University Press, 2010
8. Blauberger, "The governance of overlapping jurisdiction – How international cooperation enhances the autonomy of competition authorities", Transtate Workshop Papers No.102, Bremen, Staatlichkeit im Wandel, 2009, 1
9. Jones & Sufirin, "EC Competition Law – Text, Cases and Materials" 3rd ed, New York, Oxford University Press, 2008, 1356
10. Article 101 & 102 Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, OJ C 115 of 9 May 2008, 0001-0388
11. Geradin, Reysen, & Henry, "Extraterritoriality, comity, and cooperation in EU competition law" in Guzman (ed), Cooperation, comity, and competition policy, New York, Oxford University Press, 2011, 24
12. ECJ, 27 September 1988, Joined Cases 89, 104, 114, 116, 117 and 125 to 129/85, A.Ahlstrom Osakeyhtio and others v Commission of the European Communities, [1988] ECR 5193, paras 16-17. (Wood Pulp)
13. CFI, 25 March 1999, Case T-102/96, Gencor Ltd v Commission of the European Communities, [1999] ECR II-753, para 87
14. OECD Recommendations and Best Practices, Revised Recommendations of the Council concerning Cooperation between Member Countries on Anti-competitive Practices affecting International Trade, C (95) 130/FINAL 1995, //www.oecd.org/dataoecd
15. Trittel, "Is a multilateral Framework Necessary?", WTO Regional Workshop on Competition Policy, Cape Town, 22-24 February 2001, //www.ftc.gov/bc/international/docs/December 2011.

Особливості нормативно-правового статусу інституту нотаріату в Україні

І.В. Тарасова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено питанням реформування інституту нотаріату в Україні та проблемам нормативного регулювання правового статусу нотаріуса за чинним законодавством України.

Ключові слова: *приватний нотаріус, помічник нотаріуса, консультант державної нотаріальної контори, професійний нотаріус, нотаріальна діяльність.*

Статья посвящена вопросам реформирования института нотариата в Украине и проблемам нормативного регулирования правового статуса нотариуса по законодательству Украины.

Ключевые слова: *частный нотариус, помощник нотариуса, консультант государственной нотариальной конторы, профессиональный нотариус, нотариальная деятельность.*

This article focuses on the issues of legal institute of notary's reformation in Ukraine and aimed to disclosure of the problems in normative regulation of the legal status of the notary under the current legislation of Ukraine.

Keywords: *private notary, notary assistant, consultant public notary office, professional notary, notary services.*

Постановка проблеми

Формування правової держави вимагає уважного ставлення до всіх правовідносин в країні, серед яких надання правових послуг займає центральне місце. Інститут нотаріату покликаний забезпечити досудове врегулювання цивільних правовідносин, тому нормативне забезпечення діяльності нотаріусів має відповідати умовам розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження загальних питань розвитку інституту нотаріату здійснюють в Україні багато видатних науковців, серед яких: В.В. Баранкова, С.П. Кондракова, В.Т. Маляренко, Г.С. Семаков та інші. Більш детально у своїх роботах цю тему розглядали Г.Ю. Гулевська, Н.В. Ільєва, В.В. Комаров, С.Я. Фурса.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні чинний Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. [1] залишився один із найбільш незгоджених

актів, який регулює певний вид професійної юридичної діяльності. Як визначено у висновках Головного науково-експертного управління при Верховній Раді України від 4 червня 2013 р. щодо проекту Закону України «Про нотаріат» від 22 березня 2013 р. №2627, внесеного народними депутатами України І.Г. Бережною, І.А. Горіною [2], «...чинний Закон України «Про нотаріат», прийнятий у 1993 р., попри певні зміни до нього, не відповідає сучасним вимогам як щодо організації нотаріальної діяльності, так і щодо порядку здійснення нотаріальних дій», тому не варто зволікати з реформуванням правової системи України та інституту нотаріату, який є невід'ємною її частиною [3].

Формулювання цілей статті

Мета статті – проаналізувати нинішній стан нормативного регулювання інституту нотаріату, визначити загальне коло питань щодо негайного реформування правової системи в Україні, у тому числі стосовно правового статусу окремих суб'єктів системи нотаріату.

Виклад основного матеріалу дослідження

Невід’ємною складовою сучасної правової держави є чітке функціонування всіх інститутів права, зокрема інституту нотаріату. Інститут нотаріату – це правозахисний, правозастосовний інститут, що має публічно-правовий характер і покликаний забезпечувати захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, держави шляхом вчинення нотаріусами передбачених законодавством нотаріальних дій. Як справедливо зазначає Ю. Терегейло, «сучасний нотаріат як орган безспірної юрисдикції захищає суб’єктивні права й законні інтереси фізичних та юридичних осіб, надаючи правочинам публічної довіри шляхом посвідчення юридичних фактів, прав і документів, завдяки чому нотаріальна діяльність виступає особливим видом державної діяльності» [4].

У правовій науці систему органів нотаріату відносять до системи правозахисних органів держави, тим самим підкреслюючи, що для осіб, які уповноважені вчиняти нотаріальні дії, на першому місці повинен бути захист прав особи – клієнта. Особливістю нотаріальної діяльності в Україні є перш за все наявність широкого кола посадових осіб, які мають право вчиняти нотаріальні дії, та існування неоднакового контролю за їхньою діяльністю.

Унаслідок недосконалого законодавства та за відсутності механізму реальної відповідальності нотаріусів права пересічної людини не лише не захищають, а іноді (такі випадки, на жаль, не поодинокі) порушують саме нотаріуси під час вчинення нотаріальних дій. Причини цього є неоднаковими для професійних нотаріусів. Так, діяльність державних нотаріусів більш суворо контролюється з боку Міністерства юстиції України, але вони не зацікавлені підвищувати ефективність своєї праці, особливо щодо скорочення часу на оформлення нотаріальної дії, оскільки одержують невелику заробітну плату, встановлену державою, а державне мито не вкладається в розвиток нотаріальної контори, а повністю перераховується державі [5]. На

відміну від державних нотаріусів, діяльність приватних контролюється Міністерством юстиції України більше на предмет правильності ведення діловодства, тому відсутній реальний механізм визначення відповідності між відповідальністю за роботу та відповідальністю за неналежне виконання приватним нотаріусом своїх обов’язків, що призводить до зловживання повноваженнями.

Одним із проблемних питань у сфері регулювання діяльності приватних нотаріусів є відсутність у законодавстві соціальних гарантій для приватного нотаріуса: він не має права на податковий кредит, оплачувані чергову відпустку та відпустку у зв’язку з доглядом за дитиною, компенсацію за листком непрацездатності тощо [4]. Тому приватний нотаріус вимушений розраховувати лише на власний прибуток, що спричиняє приховування або заниження суми прибутку за вчинення нотаріальних дій від податкових органів. Закон України «Про нотаріат» від 1993 р. не встановлює обов’язковості у наданні клієнтам касових, товарних чеків чи квитанцій, або в інший спосіб доведення реальності суми коштів, сплачених клієнтами за послугу з учинення нотаріальних дій, а тому вказані в журналі реєстрації нотаріальних дій суми не завжди відповідають дійсно сплаченим. Це можна врегулювати введенням обов’язку для приватних нотаріусів оформлювати товарні чеки за вчинення нотаріальних дій із видачею їх копій клієнтам.

Попри велику кількість проблемних питань у нормативному регулюванні інституту нотаріату в Україні, на нашу думку, необхідно починати з розгляду проблематики правового статусу осіб, для яких здійснення нотаріальної діяльності є основним видом діяльності. До них відносяться державні нотаріуси, приватні нотаріуси та їх помічники, а також консультанти державних нотаріальних контор та архівів. Ці суб’єкти відносяться до категорії «професіонали» у сфері права. Кожен із перелічених суб’єктів має власний правовий статус, але на разі Закон України «Про нотаріат» від 1993 р. містить лише за-

гальні характеристики правового статусу нотаріуса, помічника нотаріуса, не даючи визначення того, хто є консультантом державних нотаріальних контор та архівів [1].

У науці існує думка, що приватні та державні нотаріуси здійснюють правозастосовну діяльність від імені держави і виконують функції представників влади, а тому є посадовими особами [5]. Згідно зі ст. 1 закону «Про нотаріат» до системи нотаріату входять лише спеціально уповноважені органи і посадові особи, таким чином, приватні нотаріуси прирівнюються законом до посадових осіб. Як справедливо визначає Г.Ю. Гулевська, «нотаріус має унікальний дуалістичний статус, який обумовлює необхідність віднесення його до посадових осіб незалежно від того, що він не перебуває на державній службі і не входить до штату державного апарату. Ця виключність його правового становища проявляється в тому, що нотаріус виконує функції державної влади. Варто зауважити, що вчинення нотаріальних дій – це особливий вид діяльності, яка за своїм правозастосовним характером не залежить від її суб'єктивного складу. Тому поділ нотаріусів на державних і приватних обумовлений не характером їх обов'язків, а особливостями внутрішньої організації і фінансового забезпечення нотаріальної діяльності» [7]. У законодавстві України є неузгодженість щодо визначення правового статусу приватного нотаріуса. Так, Податковий кодекс розглядає приватного нотаріуса як «самозайняту особу». Згідно з ч. 1 п. 14.1.226. вказаного кодексу самозайнята особа – це платник податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником у межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності.

Це підтверджується і ч. 1 п. 14.1.226 Податкового кодексу України, відповідно до якої незалежна професійна діяльність – це участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльність лікарів, приватних нотаріусів, адвокатів, аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інже-

нерів чи архітекторів, особи, зайнятої релігійною (місіонерською) діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою-підприємцем та використовує найману працю не більше чотирьох фізичних осіб [7]. Кримінальний кодекс України у ст. 365-2 визначає нотаріуса як «особу, яка надає публічні послуги» [8], при цьому не відокремлюючи державного та приватного нотаріуса. Це, на нашу думку, є найбільш відповідним до нинішнього статусу нотаріуса. Виходячи з духу закону, всі нормативні акти визнають, що нотаріальні дії можуть здійснювати як професійні нотаріуси, так і особи, які згідно з посадовими повноваженнями мають право здійснювати певні, окремо визначені законодавством України дії, до того ж за відсутності доступу громадян до професійного нотаріуса. Таким чином, професійні нотаріуси є суб'єктами цивільних правовідносин і поділяються на державних та приватних відповідно до форми організації їхньої діяльності. Принципи діяльності, хоча в законодавстві України вони не зазначені, та коло повноважень професійних нотаріусів під час здійснення нотаріальної діяльності є однаковими, також безумовно є рівність їхньої відповідальності за незаконні рішення, дії чи бездіяльність. Можемо сформулювати таке визначення: професійний нотаріус – це суб'єкт цивільних правовідносин, який на професійній основі, що підтверджується свідоцтвом про право на зайняття нотаріальною діяльністю, надає публічні послуги, перелік яких чітко визначений законодавством України як нотаріальні.

Відповідно, слід визначити, що нотаріальна діяльність – це надання професійних публічних послуг спеціальним суб'єктом, який має на це відповідний дозвіл від імені держави, зокрема на посвідчення прав, фактів, що мають юридичне значення, та вчинення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності.

Стосовно визначення правового статусу інших учасників професійної нотаріальної діяльності також є невідповідність у законодавстві, яку необхідно виправити.

Так, наприклад, ч. 2 ст. 8 чинного Закону України «Про нотаріат» визначає, що для отримання статусу нотаріуса необхідно мати відповідний стаж роботи на посаді або помічника нотаріуса, або консультанта державної нотаріальної контори [1], однак у ст. 8 цього ж закону вказується, що «нотаріус та особи, зазначені у статті 1 цього Закону, а також помічник нотаріуса зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю» [1], тобто впливає, що консультант державної нотаріальної контори не зобов'язаний? Статтю 13 закону «Про нотаріат» присвячено визначенню правового статусу помічника приватного нотаріуса, але правовий статус таких суб'єктів нотаріальної діяльності як консультанти державних нотаріальних контор та архівів у законі не визначено [1]. Безумовно, ми маємо тлумачити норму закону про нотаріальну таємницю як таку, дія якої розповсюджується й на діяльність консультантів державних нотаріальних контор та архівів.

Крім того, у Главі 2 Закону України «Про нотаріат» узагалі немає посилянь на існування в штаті контор та архівів консультантів, їх повноважень та відповідальності. Виходячи з Наказу Міністерства юстиції України від 28 серпня 2014 р. №1422/5, яким затверджено «Порядок підвищення кваліфікації нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів», зрозуміло, що суб'єктами нотаріальної діяльності все ж є консультанти державних нотаріальних контор і консультанти державних нотаріальних архівів [9]. Попри те, що державні нотаріальні установи та приватні нотаріуси регулюються окремими нормами Закону України «Про нотаріат», вимоги до претендентів на посаду помічника приватного нотаріуса, консультантів державних нотаріальних контор і консультантів державних нотаріальних архівів повинні бути однаковими та нормативно закріпленими в ст. 13 вказаного закону.

Помічник приватного нотаріуса, консультант державної нотаріальної контори чи державного нотаріального архіву – це

особи, які мають вищу юридичну освіту, працюють під керівництвом професійних нотаріусів, допомагають їм під час вчинення нотаріальних дій, не мають права самостійно здійснювати нотаріальну діяльність, але мають право надавати додаткові послуги правового характеру.

Питанням, яке, на нашу думку, потребує реформування, є зняття обмежень із трудових прав приватного нотаріуса. А саме, спираючись на положення закону «Про нотаріат» і Податковий кодекс України про те, що приватний нотаріус є платником податків, він самостійно несе відповідальність за фінансову діяльність і платоспроможність за трудовими договорами. Водночас, Закон України «Про нотаріат» від 1993 р. обмежує права приватного нотаріуса як роботодавця, так у ч. 6 ст. 13 вказано, що «добір кандидатур і прийняття на роботу помічника приватного нотаріуса є виключним правом нотаріуса. З помічником нотаріуса укладається трудовий договір. Нотаріус може мати одного помічника» [1]. Саме останнє речення містить норму, яка, на наш погляд, обмежує трудові права приватного нотаріуса щодо самостійного вибору кількості найманих працівників. Оскільки приватний нотаріус є «самозайнятою особою», він має право самостійно обирати помічника з осіб, які відповідають загальним вимогам законодавства, та самостійно оплачує його працю, визначену трудовим договором. Таким чином, приватний нотаріус має право самостійно визначати необхідність у помічниках та їх кількість залежно від умов та обсягів праці конкретного приватного нотаріуса. Наявність цього положення в сучасному українському законодавстві можна пояснити пережитком радянської політики: бажанням держави обмежити кількість професійних приватних нотаріусів і зберегти монополію на визначення кількості нотаріусів. Збереження цього обмеження впливає на наповнення держбюджету за рахунок лише держмита, що є дуже невеликим за сучасних економічних умов, і позбавляє можливості наповнювати бюджет за рахунок сплати податків приватними нотаріусами.

Натомість визначення граничної кількості консультантів у державних нотаріальних конторах і державних нотаріальних архівах повинно регулюватися згідно зі штатним розписом певної державної установи, завіреним Міністерством юстиції України з урахуванням особливостей місцевості та наявності в цьому нотаріальному окрузі робочих місць приватних нотаріусів. Розвиток ринкових відносин в українському суспільстві вимагає від держави підтримки «самозайнятих осіб», однак не позбавляючи малозабезпечених осіб можливості доступу до послуг державних нотаріусів, які наразі мають нижчі розцінки, до того ж деякі версти населення досі мають більшу довіру до представників держави як до професійних осіб, ніж до приватних нотаріусів.

Попри багату історію нотаріату як суспільного інституту щодо здійснення специфічного виду діяльності, сучасне нормативно-правове регулювання цього інституту викликає здивування, адже нотаріальна діяльність досі не визнана державою як діяльність із надання послуг у сфері цивільних правовідносин. Будь-яка юридична діяльність є діяльністю з надання правової допомоги населенню. Особливістю діяльності приватних нотаріусів є надання професійної правової допомоги в досудовому регулюванні цивільних правовідносин, але перелік нотаріальних дій обмежується законодавством. Однак останнім закріплюється положення, що в цьому виду діяльності юристи-нотаріуси є монополістами. Інші дії, що не входять до переліку, визначеного законодавством України, не є нотаріальними діями, однак нотаріус як звичайний юрист має право надавати особам іншу правову допомогу консультаційного характеру (додаткові послуги правового характеру [1, ст. 31]).

Отже, зважаючи на характер діяльності нотаріусів, вона повинна відповідати та регулюватися чинним цивільним законодавством, а тому надання послуг приватним нотаріусом та умови оплати таких послуг повинні оформлюватися договором про надання нотаріальних послуг нотаріусом, особливо, якщо заздалегідь

відомо, що нотаріальні дії є тривалими (наприклад, отримання спадку). Цей вид цивільного договору повинен містити, крім загальних, такі положення: визначення вартості послуг; заборона необґрунтованої зміни вартості послуг; порядок і підстави відшкодування шкоди, завданої клієнту за неналежне виконання нотаріальних дій; порядок зміни нотаріуса в разі неможливості ним виконувати умови договору тощо. Підписання договору про надання нотаріальних послуг є підтвердженням узгодження розміру платні за надання послуг, відповідно до вимог ст. 31 Закону України «Про нотаріат» від 1993 р., та інших спірних питань. Водночас, підписання договору надає гарантії клієнтові на реалізацію права на звернення до суду в разі зловживання професійним нотаріусом своїми правами.

Попри те, що досить давно розроблено та затверджено Наказом Міністерства юстиції України від 24 грудня 2010 р. №3290/5 Концепцію реформування органів нотаріату в Україні, втілення її в життя не здійснено і про такі наміри держави не відомо. Відповідно до концепції передбачається розроблення, обговорення та прийняття базових законів, наприклад, закону «Про нотаріат та організацію нотаріальної діяльності в Україні», який забезпечить належне функціонування реформованої системи органів нотаріату. Додатковими завданнями концепції є розроблення та прийняття Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, посадовими особами виконавчих комітетів органів місцевого самоврядування, консульськими установами; визначення критеріїв для оптимального забезпечення населення нотаріальними послугами; розроблення та затвердження Порядку підвищення кваліфікації кадрів, які працюють у сфері нотаріату та інші важливі питання [10].

Висновки

Реформування правової системи України повинно вибудовуватися системно, разом із реформуванням системи нотаріальних органів. Крім того, цей процес повинен відбуватися не шляхом корегу-

вання чинного Закону України «Про нотаріат» від 1993 р., а прийняттям нового нормативно-правового акта. Новий закон повинен регулювати порядок вчинення нотаріальних дій усіма суб'єктами нотаріальної діяльності, від чіткого визначення правового положення всіх суб'єктів нотаріальної діяльності до механізму їх юридичної відповідальності. Необхідно закріпити в законодавстві України положен-

ня про те, що нотаріальною діяльністю мають право займатися професійні нотаріуси (державні, приватні) та посадові особи, яким законодавством надано право на здійснення окремих видів нотаріальних дій.

Робота над статтею виявила потребу в подальшому розробленні питань реформування інституту нотаріату в Україні, їх системному вивченні та законодавчому врегулюванні.

Література

1. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. (редакція від 8 травня 2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – С. 383.
2. Проект закону «Про нотаріат» від 22 березня 2013 р. № 2627, внесений народними депутатами України І. Г. Бережною, І. А. Горіною // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46289
3. Висновок Головного науково-експертного управління від 4 червня 2013 р. щодо проекту Закону України «Про нотаріат» від 22 березня 2013 р. № 2627 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46289
4. Терегейло Ю. Нагальні проблеми системи нотаріату в Україні / Ю. Терегейло // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2610/>
5. Ільєва Н. В. Щодо визначення правового статусу нотаріату в Україні / Н. В. Ільєва // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 152-156 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10invnvu.pdf>
6. Гулевська Г. Ю. Дуалізм правового статусу приватного нотаріуса в умовах реформування засад державного управління нотаріатом в Україні / Г. Ю. Гулевська // Підприємство, господарство та право. – 2004. – № 1. – С. 20-24.
7. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. (редакція від 1 жовтня 2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – С. 112.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (редакція від 23 жовтня 2014 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.
9. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку підвищення кваліфікації нотаріусів, консультантів державних нотаріальних контор, державних нотаріальних архівів, помічників приватних нотаріусів, від 28 серпня 2014 р. № 1422/5 (редакція від 19 вересня 2014 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1046-14>
10. Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Концепції реформування органів нотаріату в Україні» від 24 грудня 2010 р. № 3290/5 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

Показання свідків у цивільній справі: порівняльний аналіз нормативного регулювання за ЦПК України та Франції

І.В. Верещінська
здобувач кафедри
правосуддя юридичного
факультету,
Київський національний
університет імені
Тараса Шевченка

У статті розглянуто особливості нормативного регулювання суб'єктів доказової діяльності в судах цивільної юрисдикції за ЦПК України та Франції, зокрема, особливості процедури допиту свідків.

Ключові слова: свідок, сторони, права, відповідальність, пояснення, допит, суд, виклик.

В статье рассмотрены особенности нормативного регулирования субъектов доказательственной деятельности в судах гражданской юрисдикции по ГПК Украины и Франции, в частности, особенности процедуры допроса свидетелей.

Ключевые слова: свидетель, стороны, права, ответственность, пояснения, допрос, суд, вызов.

The article deals with the peculiarities of the legal regulation of the subject's evidential activity in the courts under the CPC of Ukraine and France, in particular, peculiarities of witnesses' examination procedure.

Keywords: witness, the parties, rights, responsibilities, explanations, questioning, court, call.

Постановка проблеми

Показання свідків у цивільному судочинстві завжди займали центральне місце в доказовій діяльності учасників цивільного процесу [1, с. 238; 2, с. 346-347; 3, с. 270-273]. У новому ЦПК України показання свідків є джерелом доказів, якщо сторона скористалася своїм процесуальним правом і заявила про допит свідка до розгляду справи по суті. У свою чергу суд не може ініціювати допит сторони як свідка, що зумовлює ускладнення в процедурі доказування і подання доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковий аналіз доказової діяльності в цивільному судочинстві привертає і привертає увагу багатьох вітчизняних науковців і практиків. Серед них слід назвати С.С. Бичкову, О.С. Захарову, В.В. Комарова, М.Й. Штефана та інших, роботи яких слугували відправною точкою для подальшого дослідження вказаних питань.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Минуло вже десять років з часу запровадження нового ЦПК України з багатьма процесуальними новелами у сфері доказової діяльності, але окремі нововведення не мають широкої підтримки серед науковців і практиків. У цьому контексті важливо проаналізувати певні шляхи вдосконалення нормативного регулювання окремих процесуальних інститутів на прикладі схожих процесуальних відносин відповідно до ЦПК провідних держав, наприклад, Франції.

Формулювання цілей статті

Метою і завданням статті є дослідження проблем нормативного регулювання доказової діяльності учасників цивільного процесу в контексті допиту свідків, аналіз схожих процесуальних інститутів у окремих державах та формулювання можливих шляхів оптимізації в правозастосовній діяльності судів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Показання свідків є одним із найпоширеніших засобів доказування у цивільному судочинстві України та Франції [4]. У рамках порівняльного правознавства окремі дослідники доречно звертають увагу на неоднакове визначення показань свідка в різних національних правових системах. Так, у Німеччині, Франції, Україні законодавство чітко виокремлює засоби доказування на підставі показань свідка від доказів у вигляді висновків експерта, допиту сторін. Англо-американське поняття «свідок» є значно ширшим, воно охоплює, крім свідків, ще й експертів, а також сторони [5, с. 333].

Показання свідка, відповідно до ст. 63 ЦПК України, – це повідомлення суду відомостей про обставини, що мають значення для справи. Не є доказами відомості, повідомлені свідком, якщо він не може вказати джерело своєї поінформованості. ЦПК Франції не містить тотожного нормативного визначення щодо свідка, проте встановлює, що кожна особа може бути допитана в якості свідка, за виключенням осіб, які не мають права давати показання, але ці особи можуть бути заслухані без складання присяги (ст. 205 ЦПК Франції).

Свідком може бути будь-яка фізична особа, здатна правильно сприймати і відтворювати події навколишнього світу. Здатність бути свідком законом не пов'язується з певним віком, тому свідками можуть бути й діти. Звичайно, при виклику в якості свідків дітей не можна не враховувати розумні вікові межі, оскільки правильне сприйняття світу приходить з певним рівнем розвитку людини. Наявність окремих розладів у психіці людини, а також фізичних вад (поганий зір, глухота) ще не означає, що така особа не може свідчити в суді. Можливість допиту в якості свідка тієї чи іншої особи визначається судом з урахуванням конкретних обставин. Разом з тим у законі обох держав міститься ряд обмежень, що стосуються допиту громадян у якості свідків. Причини такого роду обмежень за ЦПК України

пов'язані з психічними та фізичними вадами та професійною діяльністю осіб.

Відповідно до ст. 51 ЦПК України не підлягають допиту як свідки: 1) недеесподатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання; 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з їхнім службовим чи професійним становищем – про такі відомості; 3) священнослужителі – про відомості, які стали їм відомі на сповіді віруючих;

4) професійні судді, присяжні та народні засідателі – про обставини обговорення у нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку. За чинним законодавством України (ст. 63 конституції, ч. 1 ст. 52 ЦПК України) фізична особа має право відмовитися від давання показань у цивільному судочинстві щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, члени сім'ї або близький родич цих осіб). Особа, яка відмовляється давати показання, зобов'язана повідомити причини відмови. Відмова від давання показань приймається судом шляхом постановлення ухвали (ч. 4 ст. 180 ЦПК України).

За ЦПК Франції імунітет від допиту в якості свідка розповсюджується на родичів певного рівня в окремих категоріях справ, зокрема, родичі по низхідній лінії ні за яких обставин не можуть бути допитані в справах про розірвання шлюбу або про встановлення режиму окремого проживання подружжя (ч. 2 ст. 205 ЦПК Франції). Мають право відмовитися від показань родичі по прямій лінії будь-якої зі сторін або один із подружжя, у тому числі в разі, коли шлюб розірвано, а також особи, які мають на це законні підстави (ст. 206 вказаного кодексу).

Особи, викликані як свідки, мають права, що забезпечують їм реальну можливість явки до суду для усного викладення своїх свідчень, а також для найбільш повного і правильного викладення відомостей про факти. ЦПК України гарантує свідкам право користуватися письмовими записами, компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду безвідносно до наслідків виконання своїх обов'язків та встановлює відсильні норми про відповідальність за невиконання обов'язків (ст. 50 ЦПК України). Свідок у цивільному процесі може скористатися й іншими правами, а саме, просити дозволу вийти із зали суду до закінчення розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін (ч. 11 ст. 180 ЦПК України).

Належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через органи внутрішніх справ із відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення (ч. 1 ст. 94 ЦПК).

На відміну від ЦПК України свідки в цивільному судочинстві Франції не мають права користуватися жодними попередніми записами (ст. 212). Свідки, що не з'явилися до суду, можуть бути викликані за їх рахунок. Зі свідків, що не з'явилися, або відмовляються від давання показань, або принесення присяги, може бути стягнуто штраф у розмірі від 15 до 1500 євро (ст. 207 ЦПК Франції). У Франції суддя видає свідку, за його клопотанням, дозвіл на отримання відшкодування витрат у зв'язку з виконанням процесуальних обов'язків.

Суттєво відрізняється регламентація виклику свідків за ЦПК України та Франції. Якщо у вітчизняному ЦПК цьому питанню присвячено одну статтю, то за ЦПК Франції – 10 статей. Так, ст. 136 ЦПК України встановлює, що в заяві про виклик свідка мають бути зазначені його ім'я, місце проживання (перебування) або місце роботи, обставини, які він може підтвердити. Заява про виклик свідка повинна бути подана до або під час попереднього судового

засідання, або до початку розгляду справи по суті. Диспозиція вказаної статті начебто натякає суду про необхідність визначитися щодо заявлених свідків відповідно до принципу належності доказів, але натяк законодавця невиразний, тому на практиці суди майже не відмовляють сторонам про виклик свідків із підстав неналежності доказів.

Відповідно до ст. 222 ЦПК Франції, сторона, яка заявляє про допит свідка, повинна вказати на факти, які вона має намір підтвердити. Далі в цій статті зазначається, що обов'язок визначення фактів, що підлягають доказуванню, покладається на суддю, який ухвалює рішення про проведення допиту. У постанові суду про допит свідків вказуються прізвище, ім'я та місце проживання особи, яка повинна бути допитана. Якщо сторони не можуть відразу вказати осіб, яких необхідно допитати, то суддя може дозволити з'явитися зі свідками поза формальних процедур або повідомити секретаріат суду про свідків, яких вони викликають. ЦПК Франції надає широкі повноваження судді щодо визначення порядку допиту свідків, зокрема, свідки можуть бути допитані у відсутності сторони (ст. 208 ЦПК Франції). У постанові суду про допит свідка зазначається чи буде свідок допитаний суддею, який розглядає справу, або іншим суддею. Якщо суддя, який виконує судове доручення, не входить в склад суду, що розглядає справу, він мусить допитати свідка в строк, що вказаний у дорученні. Цей строк може бути подовжений головою суду, який отримав судове доручення, із повідомлення про це судді, який розпорядився про допит свідка. Свідків викликають секретарем суду не пізніше ніж за 8 днів до проведення допиту. Викликати свідка може й суд за власною ініціативою. Відповідно до ст. 230 ЦПК Франції сторони повідомляються про допит свідків усно або простим листом.

ЦПК України та Франції детально регламентують порядок допиту свідків (ст. 180 ЦПК України; ст. ст. 208-220 ЦПК Франції).

В Україні до початку розгляду справи по

суті свідки видаляються із зали судового засідання. Цей захід дає змогу виключити можливість впливу пояснень сторін на показання свідків. Кожний свідок допитується окремо. За ЦПК Франції допит свідків відбувається також окремо, але в порядку, що визначає суддя. У кожному разі головуючий встановлює особу свідка, з'ясовує ставлення свідка до осіб, які беруть участь у справі, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань. Відмова від давання показань приймається судом шляхом постановлення ухвали. Якщо перешкод допиту свідка не встановлено, то останній попереджається головуючим під розписку про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань або завідомо неправдивих показань. Допит свідка розпочинається з пропозиції повідомити суду все, що йому особисто відомо про обставини справи.

Зміст показань свідка в судовому засіданні має дві частини: загальну та спеціальну. До загальної частини відносять відомості про факти, що встановлюють особу свідка, його ставлення до сторін і до справи. До спеціальної частини – відомості про обставини, що стосуються справи, тобто про те, що має доказове значення.

За ЦПК України після викладення свідком відомостей, йому можуть бути поставлені запитання. Першим ставить запитання особа, за заявою якої викликано свідка, представник цієї особи, а потім інші особи, що беруть участь у справі, їх представники. Послідовність постановки питань встановлена з урахуванням принципу змагальності. Судді мають право ставити питання свідку в будь-який момент його допиту. За ст. 214 ЦПК Франції сторони не можуть безпосередньо ставити свідкові запитання. Суддя, якщо вважає за необхідне, може поставити запитання, які передають йому сторони.

У кожному разі за необхідності суд повторно може допитати свідка в тому ж або в наступному судовому засіданні, а також повторно допитати свідків, у тому числі під час дослідження інших доказів. За ЦПК України під час допиту свідок може

користуватися записами в тому разі, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими даними, які важко зберегти в пам'яті. Ці записи можуть бути приєднані до справи за ухвалою суду.

На відміну від ЦПК України, за ЦПК Франції допитаний свідок не просто залишається в залі судового засідання, а й тільки в цей час він має право доповнити або змінити свої свідчення, а якщо існує ризик загибелі доказу, суддя має право допитати свідка негайно, попередньо викликавши, якщо це можливо, сторони.

Допит у присутності сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, що проводиться у відкритому, гласному судовому засіданні безпосередньо, – це один зі способів дослідження показань свідка як за законодавством України, так і Франції.

Винятком із принципу безпосередності дослідження показань свідків за законодавством України є такі випадки, якщо участь свідків у судовому засіданні є неможливою: 1) показання свідків, зібрані за судовими дорученнями в порядку забезпечення доказів; 2) показання свідків, дані ними в судовому засіданні, у якому було ухвалено скасоване рішення. Показання свідків, отримані зазначеними способами, обов'язково повинні бути оголошені в судовому засіданні, у якому ухвалено рішення (ст. 183 ЦПК України).

На відміну від ЦПК України, Розділ I Субтитулу II Титулу VII Книги I ЦПК Франції передбачає письмові показання свідків. У письмових показаннях обов'язково повинно бути вказано, що показання даються з метою пред'явлення їх до суду і що свідку відомо про наслідки дачі завідомо неправдивих показань. Письмові показання свідків викладають особисто свідком. Останній зобов'язаний додати до показань в оригіналі або фотокопію офіційного документа, що посвідчує особу і містить його підпис. Суддя може викликати на допит свідка, що надав письмові показання, але може й обмежитися письмовими показаннями.

Варто зазначити, що ЦПК в обох державах не передбачають допит свідків за допомогою сучасних комунікаційних ме-

реж. Видається, що в умовах існування глобальних інформаційних мереж і відповідних технологій принцип безпосередності дослідження показань свідків повинен набути нових ознак, зокрема, вже настав час запровадження допиту свідків у режимі відеоконференції, або під час дослідження речових доказів, що значно прискорить процес розгляду справи та скоротить судові витрати, особливо в цивільних справах щодо спадкування з іноземним елементом. Місцеві суди України вже мають приміщення, обладнані технічними засобами для проведення дистанційного судового провадження в кримінальному судочинстві. Наукові вітчизняні дослідження у сфері проведення допиту в режимі відеоконференції за запитом про міжнародну правову допомогу засвідчують про зростання кількості запитів у сфері міжнародного співробітництва України. Відеоконференція є прийнятною формою судового провадження і не суперечить принципам справедливості та публічності судового розгляду [6, с. 9]. Більше того, останні зміни в ЦПК України свідчать про певні кроки в цьому напрямі. Зокрема ЦПК України доповнено ст. 158¹, згідно з якою суд за власною ініціативою або за клопотанням сторони чи іншого учасника цивільного процесу може постановити

ухвалу про їх участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Крім осіб, які беруть участь у справі, учасником цивільного процесу є, зокрема, і свідок. Питання про участь особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції вирішується судом за наявності відповідного клопотання, або за власною ініціативою.

Висновки

Ураховуючи актуальність запровадження допиту свідків у режимі відеоконференції пропонується ч. 1 ст. 180 ЦПК України викласти в такій редакції: «1. Кожний свідок допитується окремо в залі судового засідання або в режимі відеоконференції в залі відповідного суду за місцем проживання (перебування) свідка».

Доповнити ч. 2 ст. 57 ЦПК України після слів «показання свідків,» словосполученням такого змісту: «...у т.ч. допитаних у режимі відеоконференції,...». У зв'язку з пропозицією запровадження інституту допиту свідків у цивільному судочинстві в режимі відеоконференції потребує уточнення в ЦПК України процесуальне становище суду, який буде виконувати ухвалу про проведення такої відеоконференції. Видається, що суд, який отримав судове доручення про організацію відеоконференції, повинен лише технічно забезпечити цей процес.

Література

1. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / В. І. Тертишніков. – Харків : Ксилон, 2006. – 443 с.
2. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар. : У 2-х томах. Т. 1. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : КНТ, 2006. – 912 с.
3. Зейкан Я. П. Коментар цивільного процесуального кодексу України / Я. П. Зейкан. – К. : Юридична практика, 2006. – 560 с.
4. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. с франц. В. Захватаева / Предисловие : А. Довгерт, В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – 544 с.
5. Шак Х. Международное гражданское процессуальное право : Учебник / Х. Шак / Пер. с нем. – М. : БЕК, 2001. – 560 с.
6. Черниченко І. В. Застосування відеоконференції у кримінальному провадженні України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / І. В. Черниченко. – К., 2014. – 20 с.

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

Класифікація столиць європейських держав

Ю.Г. Скопненко
здобувач кафедри конституційного та міжнародного права, Національна академія внутрішніх справ

Статтю присвячено визначенню критеріїв для класифікації столичних міст на основі дослідження основних світових тенденцій їхнього розвитку та аналізу конституційних актів європейських держав.

Ключові слова: столиця, конституція, закон, класифікація, європейські держави.

Статья посвящена определению критериев для классификации столичных городов на основе исследования основных мировых тенденций их развития и анализа конституционных актов европейских государств.

Ключевые слова: столица, конституция, закон, классификация, европейские государства.

The article is devoted to the definition of criterias for the classification of the capital cities, based on a study of major world trends in the development of cities and analysis of the constitutional acts of the states.

Key words: capital, constitution, law, classification, European states.

Постановка проблеми

Столичне місто відіграє особливу роль у кожній державі, оскільки одночасно є символом держави та активним учасником суспільно-політичного життя, що акумулює основний потенціал країни, є одним із її основних інвестиційних, економічних, політичних, господарських, духовних, культурних та освітніх центрів.

Столичні міста мають свої закономірності розвитку й функціонування, є цент-

рами політичного, економічного й культурного життя людини. Світовим співтовариством, у тому числі на європейському рівні, приділяється значна увага правовому забезпеченню статусу міста, міської демократії, організації влади на локальному (міському) рівні [1, с. 46].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням особливостей статусу столичного міста, а також питанням кла-

сифікації столичних міст присвячені праці таких учених як О. Александров, О. Бойко-Бойчук, П. Буряк, В. Куйбіда, В. Федоренко, П. Холл, М. Хонда, В. Яловий та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проведений аналіз конституційних актів європейських держав свідчить про відсутність єдиного підходу до регламентації статусу столичного міста.

Формулювання цілей статті

Метою статті є виявлення критеріїв для класифікації столичних міст на основі дослідження основних світових тенденцій розвитку цих міст та аналізу конституційних актів європейських держав.

Виклад основного матеріалу дослідження

Столиця виконує різноманітні специфічні функції щодо інших адміністративно-територіальних одиниць. Органи державної влади здебільшого розташовуються на території міста-столиці, що зумовлює необхідність урегулювання відносин не лише з центральними органами влади, а й взаємодію на горизонтальному рівні, тобто, перш за все, відносини з навколишнім регіоном і його місцевими органами влади, а також регіонального співробітництва з його соціально-економічними районами. Водночас не варто забувати про необхідність збалансування інтересів між політичним та адміністративним управлінням з метою запобігання конфліктним ситуаціям, оскільки це проходить через призму забезпечення місцевої демократії та здійснення ефективного управління містом [2, с. 51], яке є ареною функціонування територіальної громади, простором, де виникають, реалізуються та захищаються різноманітні інтереси [3, с. 140]. Саме це й обумовлює необхідність конституційно-правової регламентації статусу столиці.

Конституційно-правова регламентація поєднує в собі як положення конституцій європейських держав, які визначають столичне місто та наділяють його відповідним статусом, так і норми законів, що

деталізують та уточнюють статус столичних міст. Також до конституційно-правової регламентації варто відносити і норми актів локальної нормотворчості, зокрема статутів.

Так, залежно від того, яким чином національним законодавством держав Європи визначається статус столичного міста, регламентацію статусу столиці можна охарактеризувати за такими критеріями:

1. У конституції міститься пряма вказівка на місто, яке є столицею держави. У переважній більшості європейських держав конституція містить окрему норму, що наділяє те чи інше місто статусом столиці. Наприклад, у ч. 3 ст. 2 Конституції Князівства Андорри [4] міститься норма про те, що столицею держави є місто Андорра-Ла-Велья. Схожі норми є також у конституціях Австрії, Республіки Білорусь, Бельгії, Іспанії, Польщі тощо. Разом з цим, не завжди конкретна норма може регламентувати конституційно-правовий статус столиці. Так, ст. 32 Конституції Королівства Нідерландів [5] передбачено, що король дає присягу та вступає на престол у столиці, місті Амстердамі.

Водночас деякими конституціями опосередковано визначено, яке місто є столицею. Так, у ст. 15 Конституції Республіки Латвія [6] зазначено, що Сейм засідає в Ризі; ч. 11 ст. 12 та ч. 1 ст. 15 Конституції Ірландії [7] передбачено, що офіційна резиденція президента і місце проведення засідань обох палат парламенту повинно бути в місті Дубліні або біля нього; статтями 12, 13 Конституції Ісландії [8] визначено, що місцезнаходженням резиденції президента та уряду є місто Рейк'явік чи його околиці.

2. Статус столичного міста регламентується спеціальним законом. При цьому така можливість може бути передбачена як шляхом прямої вказівки на це в конституції (Білорусь, Сербія, Італія, Росія, Німеччина), так і прийняттям тих чи інших спеціальних законодавчих актів (Іспанія, Польща, Словенія, Молдова).

3. Питання статусу столиці регулюються окремими розділами, частинами чи статтями законодавства про місцеве самоврядування. Така ситуація спостерігається

в Румунії, Королівстві Ліхтенштейн, Ірландії, Франції.

4. Статус столиці визначається актом локальної нормотворчості, який «дозволяє конкретизувати загальні конституційні і законодавчі положення стосовно окремих територіальних громад із врахуванням місцевих традицій і особливостей та ліквідувати численні прогалини в сучасній правовій регламентації [9, с. 46]».

Так, ст. 15 Федерального конституційного закону Австрії [10], можливість урегулювання питань, не визначених конституцією, надається власній компетенції земель; з огляду на що статус столиці Австрії регламентується Конституцією Відня. Деякими європейськими державами статус столиці закріплюється статутами, як-то Мінська, Варшави, Любляни, Загреб, Сараєва, Москви.

5. Статус столичного міста не відрізняється за статусом від інших адміністративно-територіальних одиниць у державі і регламентується на загальних засадах. Прикладом може бути Естонія, Мальта, Литва, Монако, Латвія, Швеція.

Конституційно-правова регламентація статусу столиці України міста Києва здійснюється шляхом наявності відповідної норми в Конституції України [11], а саме ч. 6 ст. 20 говорить про те, що «столицею України є місто Київ». Частиною 2 ст. 133 Конституції України передбачено, що місто Київ має спеціальний статус, який визначається законом України. Таким спеціальним законодавчим актом є Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» [12]. Окрім цього, «враховуючи вікові історичні, національно-культурні та соціально-економічні традиції місцевого самоврядування у місті Києві, а також спеціальний статус міста Києва як столиці Української держави» на його території діє Статут територіальної громади міста Києва, затверджений рішенням Київської міської ради від 28 березня 2002 р. № 371/1805 [13].

За географічно-функціональним критерієм столичні міста європейських країн можна поділити на:

1) міста, які входять до центрального європейського столичного регіону (Лондон,

Париж, Люксембург, Брюссель, Амстердам), що характеризується щільним скупченням міст в одну мережу, яка функціонує через повітря, високошвидкісні поїзди і налагоджені телекомунікаційні канали;

2) регіональні столиці, так би мовити «ворота на Захід», що включають у себе периферійні столиці, кожна з яких хоча й відіграє домінуючу роль, однак є менш густонаселеною (Дублін, Копенгаген, Стокгольм, Гельсінкі, Берлін, Відень, Рим, Мадрид та Лісабон, а також столичні міста східного європейського напрямку: Любляна, Будапешт, Прага, Варшава, Таллінн, Київ) [14].

Пітер Хол, віце-президент університету глобального урбанізованого розвитку, професор університету планування й урбаністики, намагається охопити географічні взаємовідносини між європейськими столицями та подає таку їх класифікацію:

1) центральні столиці з високим рівнем сервісу (надання послуг/обслуговування): Лондон, Париж, Амстердам, Брюссель, Люксембург. Ці міста мають досить високий рівень доступності до різноманітного транспорту в Європейському співтоваристві;

2) субконтинентальні столиці: виступають як центри, що надають послуги високого рівня більшим частинам Європи (Мадрид, Рим, Афіни, Відень, Берлін, Копенгаген, Прага, Варшава, Будапешт). Вони виступають зазвичай головними повітряними коридорами для повітряних літаків і в зростаючій мірі центрами регіонального високошвидкісного залізничного сполучення, яка ще не достатньо з'єднана з системою транспортного сполучення центральних столиць із високим рівнем сервісу;

3) менші столиці та провінційні столиці: менші еквіваленти попередніх груп, що володіють не такою значною кількістю території в показниках кількості населення та економічної продукції (Дублін, Лісабон, Гельсінкі, Стокгольм, Братислава, Любляна, Софія) [14].

Становить інтерес також класифікація міст за рівнем світового значення, а саме: Альфа, Бета, Гамма та Дельта міста.

Альфа міста (глобальні континентальні «столиці») – це комунікаційно-сервісні центри світового значення із ареалом

«обслуговування» до 20 млн. осіб, зокрема мультимодельні транспортні вузли, комунікаційно-комерційно-сервісні центри глобального впливу, наприклад Лондон, Париж.

До Бета міст віднесено міста-шлюзи (субконтинентальні столиці), ареал обслуговування яких досягає від 10 до 20 млн. населення. Це вузли повітряного сполучення, комерційні та сервісні центри субконтинентального значення, наприклад, міста Брюссель, Мадрид, Москва.

Міста групи Гамма є периферійними (регіональними столицями), під ареал обслуговування яких підпадають від 5 млн. населення прилеглих територій. Вони є регіональними центрами комунікацій, сервісу та комерції. Серед таких міст – Амстердам, Прага, Рим, Стокгольм, Варшава, Берлін, Будапешт, Копенгаген.

Група Дельта – це міста з незначним ареалом обслуговування: типові адміністративні центри, постійною тенденцією

яких є підвищення значення, ролі та впливовості у масштабах регіону. За цією тенденцією їх поділяють на три підгрупи:

а) з *яскраво вираженою тенденцією*: Дублін, Гельсінкі, Люксембург, Відень;

б) із *середньо вираженою тенденцією*: Афіни, Братислава, Бухарест, Київ, Лісабон, Осло та ін.;

в) із *мінімально вираженою тенденцією*: Афіни [14].

Висновки

Проведений аналіз конституційних актів європейських держав свідчить про відсутність єдиного підходу до регламентації статусу столичного міста. Здебільшого статус столичного міста закріплено конституцією, у низці країн – спеціальним законом.

Водночас, можна класифікувати столичні міста за рівнем світового значення, з огляду на географічні взаємовідносини між європейськими столицями та за географічно-організаційним критерієм.

Література

1. Камінська Н. В. Правовий статус міста : національний і міжнародно-правовий аспекти / Н. В. Камінська // Проблеми законності. – 2010. – Вип. 110. – С. 46-56.
2. Mikk Lõhmus and Illar Tõnisson. Capital City Management in Estonia, Latvia and Lithuania After Restoring Their Independence / M. Lohmus, I. Tonisson // Halduskultuur. – 2006. – Vol 7. – P. 50-77.
3. Магновський І. Місто як складова адміністративно-територіального устрою України / І. Магновський // Право України. – 2009. – № 4. – С. 140-146.
4. The Constitution of the Principality of Andorra of 28 April 1993 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parlament.ad> – Назва з екрана.
5. The Constitution of the Kingdom of the Netherlands 2002 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minbzk.nl – Назва з екрана.
6. The Constitution of the Republic of Latvia of 7 November 1922 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.saeima.lv/en/legislation/constitution> – Назва з екрана.
7. Constitution of Ireland of 1 July 1937. - Dublin, published by the Stationery Office, 2012. – 237 p.
8. Constitution of the Republic of Iceland of 17 June 1944 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.government.is/constitution/> – Назва з екрана.
9. Бальцій Ю. Конституційно-правові засади локальної нормотворчості / Ю. Бальцій // Юридичний вісник. – 2011. – № 3. – С. 45-52.
10. Federal Constitutional Law (Austria) of 10 November 1920. – Wien: Herausgegeben vom Bundespressdienst, 2000. – 200 p.
11. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
12. Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 р. № 401-XIV // Урядовий кур'єр. – 28 січня 1999 р.
13. Статут територіальної громади міста Києва, затверджений рішенням Київської міської ради від 28 березня 2002 р. № 371/1805 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kmr.gov.ua/divinfo.asp?Id=1706> – Назва з екрана.
14. Peter Hall, The World's Urban System: A European Perspective [Електронний ресурс] / Peter Hall// Global Urban Development, Volume 2, Issue 1, March 2006 – Режим доступу : <http://www.globalurban.org/Issue1PIMag05/Hall%20article.htm>

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Дотримання процесуальних строків на досудовому розслідуванні як гарантія законності

О.В. Мазур

кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено поняття «процесуальні строки», їх практичне значення у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Проаналізовано окремі причини недотримання процесуальних строків на досудовому розслідуванні, запропоновано шляхи їх подолання.

Ключові слова: процесуальні строки, досудове розслідування, розумність строків, слідчі дії.

В статье исследовано понятие «процессуальные сроки», их практическое значение в процессе расследования уголовных правонарушений. Проанализированы отдельные причины несоблюдения процессуальных сроков на досудебном расследовании, предложены пути их преодоления.

Ключевые слова: процессуальные сроки, досудебное расследование, разумность сроков, следственные действия.

The conception of procedural terms and their practical meaning in the investigation of criminal infraction were investigated in the article. The separate reasons for non-compliance with procedural periods during prejudicial inquiry and the ways to overcome them were analyzed by the author.

Keywords: procedural periods, prejudicial inquiry, a reasonable time, the investigative actions.

Постановка проблеми

Відповідно до ст. 2 КПК України, забезпечення швидкого розслідування і судового розгляду є одним із завдань кримінального судочинства [1]. Вказана норма закону дисциплінує суб'єктів кримінального процесу, робить його динамічним і прогно-

зованим. Без чіткого визначення строків вчинення процесуальних дій у кримінальному судочинстві розпочалося б справжнє свавілля. Виступаючи складовим елементом кримінально-процесуальної форми і механізму правового регулювання, процесуальні строки є юридичними засобами

регулювання кримінально-процесуальних відносин.

Інститут процесуальних строків пронизує всі стадії кримінального судочинства. Однак з огляду на таємний і розшуковий характер вітчизняної стадії досудового розслідування саме в цій частині кримінального провадження дотримання процесуальних строків набуває виняткового значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам дотримання процесуальних строків присвячені роботи багатьох науковців. Серед них слід відзначити Ю.М. Грошевого [2], С.О. Заїку [3], О.Р. Михайленка [4], С.Б. Фоміна [5], О.Г. Шила [6], М.Є. Шумила та інших. Водночас, прийняття нового КПК України 2012 р. зумовлює необхідність подальшого наукового розроблення інституту процесуальних строків у кримінальному судочинстві з урахуванням новітньої слідчої та судової практики.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наслідки бурхливих політичних подій останніх років змусили вітчизняних правоохоронців, суддів і правозахисників звернути особливу увагу на дієвість закріплених у чинному КПК України процесуальних гарантій. В умовах тотальної залежності національного кримінального судочинства від внутрішньо- і зовнішньо-економічних чинників відсутність належного правового регулювання інституту процесуальних строків призводить до порушення конституційних прав людини і громадянина.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження змісту поняття «процесуальні строки», а також аналіз стану їх дотримання на досудовому провадженні.

Виклад основного матеріалу дослідження

У часи стрімкого розвитку комп'ютерних технологій, глобалізації суспільства та зорганізованості злочинних елементів

у питаннях успішного виконання завдань кримінального судочинства все більшого значення набуває фактор часу. Процес збирання, перевірки, оцінки доказів і прийняття процесуальних рішень повинен бути стрімким, що вимагає встановлення як чітко визначених меж доказування, так і часових обмежень.

Відповідно до ст. 113 КПК України, процесуальні строки – це встановлені законом або відповідно до нього прокурором, слідчим суддею або судом проміжки часу, у межах яких учасники кримінального провадження зобов'язані (мають право) приймати процесуальні рішення чи вчиняти процесуальні дії. Отже, у сфері кримінально-процесуальних правовідносин юридичного значення набуває не перебіг часу взагалі, а настання певного моменту або закінчення певного періоду.

У кримінально-процесуальній науці під процесуальними гарантіями розуміють передбачені кримінально-процесуальним законодавством засоби забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства та охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у ньому [7].

Отже, можна зробити висновок, що процесуальні строки в кримінальному процесі є різновидом процесуальних гарантій, які спрямовані на забезпечення досягнення по кожному кримінальному провадженню (кримінальній справі) завдань судочинства.

Чинний КПК України здебільшого окреслює конкретно визначеними строками момент вчинення процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень. Наприклад, регламентуючи у ст. 214 КПК України обов'язок слідчого і прокурора не пізніше 24 годин після отримання заяви чи повідомлення про вчинення кримінального правопорушення внести відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) і розпочати розслідування, закон має на меті забезпечити розгляд компетентними органами кожного повідомлення і заяви про злочин. При цьому, закріплений процесуальний строк у 24 години повинен забезпечити своєчасний розгляд таких заяв чи повідомлень.

Однак у кримінальному процесуальному законі є дії, проведення яких не регламентоване конкретними строками. Наприклад, це стосується моменту повідомлення особі про підозру – коли буде достатньо доказів для підозри (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України); часу завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування – коли прокурор визнає зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта (ст. 290 КПК України) тощо. Така конструкція також цілком виправдана, оскільки надмірне регулювання процесу строками перешкоджало б здійсненню органами розслідування та судом своїх функцій. Вказані міркування обумовлюють необхідність раціонального використання в кримінальному процесі такої правової гарантії, як процесуальний строк.

Автор даної статті поділяє висловлену в науковій літературі точку зору про умовний поділ процесуальних строків щодо їх безпосередньої спрямованості на такі види: 1) строки як гарантії швидкості судочинства (строки вирішення питання про відкриття кримінального провадження, здійснення окремого доручення, вибору обвинуваченим захисника тощо); 2) строки як гарантії прав та законних інтересів учасників процесу (строки затримання підозрюваного, застосування до підозрюваного запобіжних засобів, строки розгляду скарг тощо); 3) строки як гарантії здійснення прокурорського нагляду за дотриманням законів при провадженні розслідування (строки направлення слідчим прокурору постанов, строки реагувань прокурора на виявлені порушення тощо) [8]. Розглянемо окремі проблеми практичної реалізації кожного з видів процесуальних строків.

Варто зазначити, що сама по собі навіть чітка регламентація в законі процесуальних строків ще не є гарантією швидкості кримінального судочинства, у чому громадян щоденно переконує повсякденне життя. Зокрема, га порушення вимог ст. 214 КПК України щодо внесення інформації про злочин до ЄРДР не пізніше 24 годин

органи розслідування вже давно пішли шляхом або направлення заявникові різноманітних листів, висновків, повідомлень (відписок) про «відсутність підстав» для розслідування або шляхом перенаправлення таких заяв до інших органів. Як приклад із власної адвокатської практики наведемо нещодавнє звернення громадянина Л., який 8 жовтня 2014 р. особисто подав до Шевченківського РУ ГУМВС України в м. Києві заяву про злочин (зарєстровано в ЖЕО № 49009 від 8 жовтня 2014 р.). Однак листом № 59/25064 від 15 грудня 2014 р. заступник начальника Шевченківського РУ ГУМВС України в м. Києві повідомив громадянина Л. про те, що підстав для внесення до ЄРДР інформації про вчинення кримінального правопорушення за його заявою немає. Як додаток до вказаного листа було приєднано Висновок від 14 жовтня 2014 року. З тексту останнього вбачається, що підставою невнесення відомостей до ЄРДР стало те, що працівникам міліції за два місяці «не виявилось за можливе» опитати ймовірного винуватця вчинення кримінального правопорушення. Вказана відмова була оскаржена заявником у суді, але практика розгляду таких скарг, на жаль, є невтішною.

До другого виду процесуальних строків можна умовно віднести строки як гарантії прав і законних інтересів учасників процесу. Як свідчить проведене Апеляційним судом м. Києва узагальнення судової практики оскаржень рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування, із розглянутих протягом 2012-2013 рр. судами м. Києва скарг (865) задоволено було лише 63, а скасовано рішень слідчого – усього за 22 скаргами [9]. У вказаному листі також проаналізовано непоодинокі випадки перенаправлення прокурором заяв про злочин до інших органів досудового розслідування (за правилами підслідності) та надання заявнику відповідей у порядку Закону України «Про звернення громадян» без внесення відомостей до ЄРДР з тих підстав, що заява не містить достатніх даних про наявність в описаній заявником події ознак злочину. Однак, висновок, якого дійшли укладачі цього листа, м'яко кажучи,

дивує: «Слід вирішити питання про можливість віднесення такого діяння прокурора до бездіяльності, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, виходячи зі ст. 303 КПК України». З наведеного випливає, що наразі судді, хоча й відносять подібні ситуації до складних питань судочинства, усе ж таки не вважають їх порушеннями закону.

Тим часом автор цієї статті нещодавно стикнувся ще з однією новацією вітчизняного судочинства. Так, розглядаючи скаргу громадянина Н. на бездіяльність прокурора, ухвалою від 9 грудня 2014 р. слідчий суддя Печерського районного суду м. Києва задовольнив її частково: зобов'язав уповноважених осіб прокуратури знову розглянути заяву Н. про вчинення кримінального правопорушення [10]. Вказане рішення свідчить про небажання судді «сваритися» з прокуратурою, воно не усуває виявлене судом порушення закону, а призводить лише до затягування часу, що суперечить інтересам потерпілого.

Наявність низького рівня судового контролю призводить до того, що навіть закріплені в законі процесуальні строки не гарантують особам реального захисту їхніх законних прав та інтересів, зокрема, у питаннях застосування запобіжних заходів. Наприклад, застосовуючи до підозрюваного Т. запобіжний захід у вигляді застави, Шевченківський районний суд м. Києва своєю ухвалою від 17 січня 2014 р. одночасно поклав на підозрюваного Т. певні процесуальні обов'язки строком на два місяці. Зі змісту ст. 199 КПК України вбачається, клопотання про продовження строку дії обов'язків має право подати прокурор, слідчий за погодженням із прокурором не пізніше ніж за п'ять днів до закінчення дії попередньої ухвали про їх покладення на підозрюваного. Натомість, прокурор звернувся до суду з клопотанням про продовження дії обов'язків лише 17 березня 2014 р., тобто в останній день їх дії. Фактичний розгляд цього клопотання відбувся 17 березня 2014 р., близько 18:30. У своїх запереченнях щодо продовження дії процесуальних обов'язків

захисник послався на ч. 6 ст. 115 КПК України, відповідно до якої, якщо процесуальну дію належить вчинити в суді, то строк закінчується у встановлений час закінчення робочого дня в цих установах. Оскільки ж робочий час у Шевченківському районному суді м. Києва закінчувався о 17:00, то, на думку захисту, суд уже не міг о 18:30 продовжити дію покладених на підозрюваного Т. процесуальних обов'язків, оскільки перебіг їх дії вже скінчився. Проте, як свідчить ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 17 березня 2014 р., слідчий суддя дійшов протилежного висновку, вважаючи початком строку дії процесуальних обов'язків момент внесення підозрюваним Т. застави – тобто з 20 січня 2014 р., а тому продовжив їх дію [11].

До третього виду процесуальних строків відносять строки як гарантії здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів при провадженні розслідування. Так, відповідно до ст. 308 КПК України, підозрюваний, обвинувачений, потерпілий мають право оскаржити прокурору вищого рівня недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування. Вказана стаття є своєрідним винятком із встановленого ст. 306 цього кодексу загального правила оскарження слідчому судді рішень, дій і бездіяльності слідчого та прокурора, зокрема, в частині визначення уповноваженого на розгляд таких скарг суб'єкта – це прокурор вищого рівня.

Згідно з наданим у ст. 28 КПК України визначенням «розумними» вважаються ті строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень. Критеріями визначення розумності строків законодавець визначив: складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачених і кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування, тощо; поведінку учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим,

прокурором і судом своїх повноважень. Частина 5 ст. 28 КПК України гарантує кожному право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито. Однак на практиці не все так просто.

Зокрема заступником прокурора м. Києва по кримінальному провадженню №12012110000000701 строк досудового розслідування був встановлений до 4 місяців. Однак слідчий ГУ МВС України в м. Києві, шляхом зупинення і подальшого відновлення лише на один день досудового слідства, фактично розтягнув строки розслідування до 8 місяців. Така невинуватана «економія» процесуальних строків свідчила про недотримання розумних строків розслідування, що стало підставою оскарження дій слідчого до Генеральної прокуратури України.

Однак, своїм Листом №04/2/3-3221-14 від 14 жовтня 2014 р. Генеральна прокуратура України повідомила скаржника про направлення його скарги на розгляд до Прокуратури м. Києва, яка, у свою чергу, листом № 04/3-р від 10 листопада 2014 р. повідомила скаржника про відсутність у діях слідчого жодних порушень.

Висновки

Процесуальні строки є різновидом процесуальних гарантій, які спрямовані на

забезпечення досягнення по кожному кримінальному провадженню (кримінальній справі) завдань судочинства. У правовій державі процесуальні строки гарантують швидкість судочинства, захищають права та законні інтереси учасників процесу та забезпечують дієвість прокурорського нагляду за додержанням законів при провадженні розслідування.

На жаль, нині майже в кожному кримінальному провадженні наявні численні факти порушень процесуальних строків, особливо на стадії досудового розслідування. На думку автора, основною причиною такого негативного стану речей є нігілістичне, пострадянське ставлення самих же правозастосовників до інституту процесуальних строків як до формальності. Цьому сприяє безкарність і кругова порука (честь мундира) серед порушників, а також відсутність дієвих механізмів судового контролю на досудовому провадженні. На думку автора, змінити ситуацію зможе лише докорінне оновлення кадрів органів прокуратури та суддівського корпусу особами, що пройшли відповідну фахову підготовку і не мають корупційних зв'язків та близьких родичів у правоохоронній і судовій системах. Зростанню і вихованню подібних кадрів повинна сприяти значна робота викладачів юридичних закладів нашої держави, які власним прикладом виховуватимуть молодь у дусі поваги до закону, прав і свобод людини.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 20 листопада 2012 р. // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9-10. – С. 88.
2. *Грошевий Ю. М.* Кримінально-процесуальні аспекти «малої судової реформи» [Текст] / Ю. М. Грошевий // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – Харків : Право, 2001. – С. 175-183.
3. *Заїка С. О.* Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів : автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.09 / С. О. Заїка ; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – С. 14.
4. *Михайленко О. Р.* Сутність та проблемність часових параметрів у кримінальному процесі / О. Р. Михайленко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008 р. – № 2. – С. 58-64.
5. *Фомін С. Б.* Засоби забезпечення розумності строків кримінального провадження за новим КПК України / С. Б. Фомін // Форум права : електрон. наук. фак. вид. – 2012. – № 2. – С. 735-741 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12fcbnku.pdf>
6. *Шило О. Г.* Розумний строк провадження в кримінальному процесі України / О. Г. Шило // Питання боротьби зі злочинністю. – Вип. 21. – 2011. – С. 174-184.

7. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини і громадянина у сфері діяльності міліції : автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.01 / Є. В. Білозьоров. – К. : КНУВС, 2008. – 18 с. – С. 6.
8. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України [Текст] : навч. посіб. / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 576 с. – С. 194-196.
9. Лист Апеляційного суду м. Києва «Узагальнення судової практики оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування у порядку Кримінального процесуального кодексу України» від 1 червня 2013 р. // Судова апеляція, 2013. – № 2.
10. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 9 грудня 2014 р. у справі № 757/34576/14-к // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
11. Постанова Шевченківського районного суду м. Києва від 17 березня 2014 р. у справі № 761/7854/14-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

Актуальні проблеми психології

Особливості дезадаптаційного впливу бойових дій на мотиваційно-сміслову сферу особистості її учасника

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, член спецради К 26.130.02, Університет економіки та права «КРОК»

А.В. Дацков

ад'юнкт, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

Науковий керівник:

О.Д. Сафін
доктор психологічних наук, професор

У статті обґрунтовано негативний вплив тривалого перебування в зоні бойових дій на психіку її учасників, зокрема, мотиваційно-сміслову сферу.

Ключові слова: негативний вплив, психіка, мотиваційно-сміслову сферу.

В статті обґрунтовано негативне впливання длительного пребывания в зоне боевых действий на психику ее участников, в частности, мотивационно-смысловую сферу.

Ключевые слова: негативное влияние, психика, мотивационно-смысловая сфера.

The article substantiates the negative influence of a long stay in a combat zone on the psyche of its members, in particular, motivationally-semantic sphere.

Key words: negative influence, psyche, motivationally-sense sphere.

Постановка проблеми

Виконувач обов'язків Президента України О. Турчинов 13 квітня 2014 р. заявив, що з метою зупинення поширення тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України Рада національної безпеки та оборони України розпочинає широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних сил України. Між тим від середини липня 2014 р. ЗС РФ почали брати пряму участь у бойових діях проти України, зокрема 24-27 серпня відбулося масштабне введення військ РФ на територію нашої країни. У результаті бойових дій на

сході України загинуло 1252 українських військовослужбовців, майже 3000 поранено – про це повідомив Президент України Петро Порошенко у своєму виступі перед військовослужбовцями на аеродромі у місті Чугуїв Харківської області.

Життя учасника бойових дій, який виборює територіальну цілісність нашої держави, щодня наповнене постійним відчуттям загрози, небезпеки і смерті. У таких обставинах цей рефлекс загострюється до межі, допомагаючи йому вижити, вчасно реагувати на небезпеку. Це може привести до проблем після повернення до мирного життя. Будь-який рап-

товий гучний звук, підозріла людина, гул літака, гучний крик, феєрверк – усе здатне автоматично запустити у нього хворобливу реакцію. Людина, яка повернулася з війни, не здатна відрізнити реальну загрозу від нереальної, що спричинятиме постійні стреси, підвищення тиску, дратівливості, немотивованої агресивності, безсоння, депресії. Головні ознаки рефлексу «бий або біжи»: прискорене дихання; підвищене серцебиття; напруження м'язів тіла; зуби зціплені; кулаки стиснуті; нездатність глибоко вдихнути-видихнути.

Згідно з інформацією, яку надав кореспонденту «Преси України» начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України Н. Агаєв, на цей час до 80% військовослужбовців мають ознаки впливу психотравмуючих чинників. При цьому, близько 30-40% можуть бути незворотними психогенними втратами, тобто, коли психологічні проблеми переходять у психічні. Такі результати вчені отримали після проведення відповідного психологічного тестування в одній із частин Високомобільних десантних військ, яка повернулася на ротацію із зони АТО. За даними дослідження, у 80% протестованих бійців спостерігаються такі симптоми: агресивність, втрата сенсу життя, неконтрольована поведінка. Агаєв також повідомив, що у деяких учасників АТО після повернення додому фіксують випадки неадекватної поведінки, спроби суїциду, проблеми в сімейному житті. Сім'ї військовослужбовців також стикаються з проблемами. Бійці, які повернулися з АТО, змінилися настільки, що це навіть призводить до розпаду деяких сімей. Це може бути пов'язано з агресивним чи неадекватним стилями поведінки, які переносяться з війни у мирний час. Людина поводить себе вдома так, як у зоні бойових дій. Є також ситуації, коли чоловіки не можуть почути своїх дружин як своїх партнерів по життю [1].

Проте для людей із такими симптомами ще не все втрачено, адже їхнє психічне здоров'я ще можна повернути до нормального стану за досить короткий період:

від доби до тижня. Як підкреслив Н. Агаєв, максимальний термін до психологічного виснаження військовослужбовця при постійному перебуванні в зоні бойових дій становить 35-45 днів. Однак достатньо багато захисників України перебували в умовах бойових дій 4-5 місяців. Експерт також зазначив, що влада повинна приділити увагу психологічній реабілітації бійців АТО, в іншому разі через 8 років 50-80% учасників війни на сході України будуть мати серйозні відхилення від норми в поведінці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Як зазначає В. Ковальов, психологічна сутність впливу травмуючих агентів у екстремальних умовах полягає у перерозподілі ресурсів людського організму для виживання в екстремальних умовах. Цей процес супроводжується напруженням різних адаптаційних механізмів і вираженими психофізіологічними змінами, які, будучи надмірно інтенсивними і тривалими, можуть справляти вторинний пошкоджуючий ефект і ставати причиною розладів психічної діяльності [2].

На думку О. Маклакова, чинник екстремальності визначає підвищені вимоги до особистості у подібних умовах. Особливу роль відіграють «сприятливі особистісні характеристики індивіда»: мотиви, цільові установки, смислові конструкти, вольові якості, а також пластичність нервової системи, що забезпечує процеси передбачення, імовірного прогнозу, тобто тих стереотипних актів поведінки, які забезпечують виживання в екстремальній ситуації [3].

Узагальнення спостережень і результатів експериментальних досліджень, що належать до особливостей психічної діяльності в екстремальних умовах, дає змогу глибше розглянути психологічні феномени, що виникають у відповідь на дію екстремальних агентів, а також стрижневу проблему психічної діяльності в екстремальних ситуаціях – психічну адаптацію.

Як зазначає Ю. Александровський, у

екстремальній ситуації психіці заподіюється шкода внаслідок сильних емоційних потрясінь. Екстремальна ситуація характеризує взаємодію суб'єкта і його оточення, а також психологічний стан особистості, включеної в об'єктивне і суперечливе за своїм змістом середовище. Усвідомлення якої-небудь суперечності в процесі діяльності призводить до появи потреби в нових знаннях, у тому невідомому, яке дало б змогу вирішити виниклу суперечність. Об'єктивізація невідомого в екстремальній ситуації здійснюється у формі питання, заданого самому собі, і є початковою ланкою розумової взаємодії суб'єкта з об'єктом [4].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз особливостей повоєнної адаптації жертв бойового травматичного стресу, а також розроблення принципів надання їм психологічної допомоги є переважним напрямом досліджень останніх років. Екстремальна ситуація є зовнішнім чинником дезадаптації особистості. Наукові дослідження показали, що вплив на психіку екстремальних ситуацій змінює особистість, порушуючи раціональну поведінку, створюючи загрозу психічному здоров'ю. З часом люди, що відчули на собі вплив патогенних чинників екстремальних ситуацій, починають зловживати алкоголем і наркотиками, втрачають сім'ї, скоюють самогубства, допускають поведінкові порушення, різні кримінальні дії тощо.

Описуючи різні психологічні стани бойових наслідків використовують різні терміни – «корейський синдром», «в'єтнамський синдром», «афганський синдром», «чеченський синдром». Представники Міністерства оборони прогнозують появу в учасників антитерористичної операції «донецького синдрому». Про це 23 жовтня 2014 р. на прес-конференції заявив начальник соціально-психологічного центру ЗСУ С. Грилюк: «Не можу сказати, що у нас буде «афганський синдром», у нас швидше за все буде «донецький синдром» – я маю на увазі досвід ведення гібридної

війни в суспільстві. І ще одна проблема – довелося перебудовувати свідомість більшості військовослужбовців», – повідомив він, пояснивши, що йдеться про психологічний надлом, який проявляється у більшості учасників АТО, які усвідомили реальність ведення війни з Росією. Також в учасників бойових дій можливе зниження рівня стресостійкості [6].

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є обґрунтування психотравмуючого впливу бойових дій на сході України на психіку її учасників, зокрема, мотиваційно-смыслову сферу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз літератури з досліджуваної проблеми показав, що вивчення адаптації та дезадаптації тісно пов'язане з уявленнями про екстремальні ситуації та їхній вплив на особистість у цілому. На сьогодні опубліковано значну кількість робіт, присвячених психічним наслідкам локальних воєн, конфліктів, терористичних актів. Статистика свідчить, що підрозділ, який брав участь у збройному інциденті, може у наступні 3-5 років втратити до 20% своєї чисельності за рахунок порушення психічної адаптації [7]. Понад 60% учасників бойових дій відзначають значний вплив інцидентів на їхній психічний стан і подальше життя [8]. Обстеження співробітників РВВС м. Будьоновська, які брали участь у збройному інциденті, показало наявність симптомів післястресових порушень у 21,5% особового складу [9]. З числа поліцейських, які застосували зброю на ураження, приблизно 70% звільняються з поліції протягом 5 років, пов'язуючи це з наслідками пережитої психічної травми [10]. У 75% учасників бойових дій у Чеченській Республіці спостерігаються виражені симптоми післятравматичних розладів, а у 80% відзначається підвищений рівень агресивності [11].

З літературних даних відомо, що понад 50 тис. ветеранів війни у В'єтнамі покінчили життя самогубством [12]. Серед

ветеранів Афганістану думки про самотубство були у 44%, а після повернення з армії намагалися звести рахунки з життям 11,1%. У 50% ветеранів Афганської війни спостерігаються депресія, панічні розлади, генералізована тривожність, виявлено високий рівень алкогольної та наркотичної залежності [13]. У ветеранів Афганістану спостерігається велика кількість розлучень – 70%, батьківські проблеми – 35%, крайні форми ізоляції від людей – 47,3%, виражена ворожість – 40%, вчинення понад 6 актів насильства на рік – 36,8%, заарештовано – 50%, з них більше одного разу – 34,2% [14].

Деадаптація особистості проявляється в основних сферах її життєдіяльності: професійній, сімейній, сфері спілкування, що актуалізує вивчення можливих результатів стану деадаптації та реадаптації особистості у післяекстремальний період саме за цими сферами. Стійка ситуативна деадаптованість має місце тоді, коли особистість не знаходить шляхів і засобів адаптації у певних соціальних ситуаціях, хоча робить спроби, які виявляються малоуспішними, унаслідок цього формуючи в собі специфічні захисні комплекси (наприклад, спотворене сприйняття свого соціометричного статусу). Загальною стійкою деадаптованістю особистості є стан перманентної фрустрованості, який активізує набуття патологічного характеру захисних механізмів. Унаслідок їхнього багаторазового застосування формуються специфічні види психічних комплексів – синдроми неврозів і психозів [15, с. 119-120].

Стан адаптації, а також стан тимчасової деадаптації можуть мати місце, якщо у особистості в післяекстремальний період зберігся високий рівень смисложиттєвих орієнтацій, відчуття наповненості життя, а її цілі, ціннісні орієнтації спрямовані на професійне вдосконалення, кар'єрне зростання. Такі особистості, як правило, продовжують кар'єру, зростають професійно, уміють налагоджувати відносини у службовому колективі. Їм притаманне переважання мотивації досягнення успіху

над мотивацією уникнення невдачі, готовність до активного протистояння середовищу та усвідомлена спрямованість на ліквідацію джерела негативних емоцій. Рівень соціально значущих мотивів є вищим за рівень особистісно бажаної мотивації. Професійне спілкування таких особистостей частіше за все коректне, витримане, більш раціональне, ніж іраціональне. Подібні особистісні явища в післяекстремальний період обумовлені адекватним сприйняттям екстремального досвіду, екстремальної ситуації в цілому, критичної оцінки дійсності, сьогодення і минулого, без міфологізації бойового чи військового досвіду, або применшення їхньої значущості, без гіперболізації бойового братерства, що породжує феномен відчуженості.

Стійка деадаптація зумовлена втраченою сенсу професії, розчарованістю комбатантів у ставленні до них у соціумі, деформацією мотивації професійної діяльності, рольових функцій, переоцінкою цінностей кар'єри. Це пов'язано з набутими в екстремальних умовах явищами смисловтрати, зниженням рівня смисложиттєвих орієнтацій і цілепокладання, фаталістичним ставленням до життя, зубожінням потреб, відсутністю прагнень, центрацією на проблемі смерті у структурі смислів. Наприклад, деякі військовослужбовці після повернення з «гарячих» точок або прагнуть повернутися назад, «на війну», або демонструють делінквентну поведінку на основі професійних навичок (вчинення злочинів, приєднання до кримінальних угруповань), оскільки не здатні адаптуватися у мирних умовах життєдіяльності унаслідок присутності вищеописаних особливостей мотивів і смислів. У цілому професійна мотивація таких військовослужбовців є дуже спотвореною, характеризується домінуванням мотивації уникнення невдачі над мотивацією досягнення успіху, відсутністю готовності до активної протидії середовищу; підпорядкованістю йому, негативним ставленням до проблеми та оцінкою його як загрозового.

Безумовно, ефективність психологічної

адаптації напряму залежить від організації мікросоціальної взаємодії. За умови частих конфліктних ситуацій у сімейній сфері, утрудненнях у побудові неформального спілкування порушення адаптації відзначалися значно частіше, ніж в умовах сприятливого мікроклімату в сім'ї. Деформація мотивації сімейного життя, втрата сенсу життя у сімейних відносинах, втрата цінності сім'ї або, навпаки, гіперболізація її значущості призводять до серйозних проблем міжособистісної взаємодії в сім'ї. Це пов'язано в першу чергу з підвищенням рівня агресивності, конфліктності, появою в поведінковому аспекті таких особливостей реагування, як нестриманість, імпульсивність. Втрата колишніх мотивів поведінки, домінанта мотивації агресивної поведінки, переосмислення етапів життєвого шляху зі знеціненням поняття «сім'я» сприяють станам дезадаптації, призводять до наркотизації та алкоголізації, незадоволеності сімейними взаєминами, а в результаті – низької здатності до сприйняття соціальної підтримки у сфері «сім'я» і розлучень.

Зі зростанням агресивності, посиленням депресивних тенденцій, почуття відчуженості, переосмислення цінностей, що детермінують стан дезадаптації, відбувається збільшення частоти алкоголізації, наркотизації та інших форм саморуйнівної поведінки. У деяких випадках комбатанти повертаються до мирного життя з мотивацією адиктивної поведінки. На думку деяких учених, алкоголізм і наркоманія виникають як вторинний симптом щодо змін сфер психіки (у тому числі й мотиваційно-сміслової), а основним механізмом розвитку залежності є підсвідоме прагнення до самовидужання [16]. Наркотизація розглядається як процес, коли людина не може впоратися зі стресом, у якому психоактивні речовини виконують роль своєрідних транквілізаторів, що дають змогу усунути тривогу, піти від реальності, обумовлюючи тим самим мотивацію їхнього прийому. Вивчення В. Барко і О. Бойко мотивувань зловживання наркотиками виявило, що

більшість військовослужбовців намагалися за допомогою наркотиків зняти емоційне напруження, відключитися від реальності, досягти ілюзорного благополуччя; інші вживали їх із цікавості, незначна кількість – з метою стимуляції активності та працездатності [16]. Більшість комбатантів вказує на труднощі адаптації до мирного життя, повідомляючи про глибоку розбіжність між уявленнями про мирне життя і реаліями, з якими довелося зіткнутися. Зловживанню наркотиками часто передують масивна алкоголізація. При цьому прогресивно втрачається соціальний статус.

Як показують численні роботи з проблем адиктивної поведінки військовослужбовців, наркотизація та алкоголізація обумовлені труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій, у результаті краху ідеалів, конфліктів у родині, втрати значущих людей, різкої зміни звичних стереотипів, у результаті чого емоційні відносини з людьми втрачають свою значущість, стають поверхневими, а адиктивна реалізація із засобу поступово перетворюється на мету [17 та ін.].

Стан тимчасової дезадаптації, а також варіанти адаптивних станів, обумовлені, на нашу думку, збереженням базису загальноприйнятих морально-етичних цінностей, включаючи значущість сімейних взаємин, сприйняття сімейного благополуччя, як однієї з найважливіших життєвих цілей, а життя – як насиченим, цікавим, перспективним. Такі особистості вмінуть використовувати соціальну підтримку, їхня поведінка націлена на вирішення проблеми, а не відхід від неї.

Соціальна підтримка і вміння нею скористатися є важливими ресурсами стабільної адаптації. Соціальна підтримка, як підкреслює В. Лебедев, складається з трьох компонентів: соціальних мереж, сприйняття соціальної підтримки та стратегії пошуку соціальної підтримки. Науковець визначає соціальну підтримку, як буфер при дії екстремальної ситуації [18]. Соціальна підтримка і можливість її прийняття є найважливішою умовою успішності реадaptaції. Найважливіші по-

треби комунікативної сфери особистості – афіліація та емпатія також можуть бути розцінені як ресурс успішності реадаптації. Афіліація визначається як прагнення людини бути у товаристві інших людей. Це прагнення підсилюється в ситуаціях, що оцінюються людиною як загрозові її благополуччю. Блокування афіліації додатково викликає відчуття самоти, відчуженості, породжує і посилює стрес. Афіліація нерозривно пов'язана з емпатією, яка визначається як досягнення емоційного стану, проникнення в переживання іншої людини.

Особливості мотиваційно-сміслової сфери особистості в післяекстремальний період пов'язані з набутими в екстремальних умовах ідеями гіперболізації бойового братерства, поділу суспільства на «своїх» (тих, хто воював) і «чужих». Тому після повернення комбатантів до мирного життя ці феномени призводять до відчуження від найближчого соціального оточення, при цьому (за типом «зачарованого кола») і найближчі люди відчужуються від них. Сприйняття військовослужбовцями, які повернулися з війни, суспільства як поляризованого сприяє тому, що саме суспільство «блокує» комбатантів. Стан суб'єктивного переживання психологічної ізольованості комбатантів, відокремленості від інших людей, виникло у них після повернення додому і визначає дезадаптацію у післяекстремальних умовах.

Стан адаптації у післяекстремальний період, що пов'язано зі збереженням комбатантами здібності емпатійного відношення та афіліації, можливості використання соціальної підтримки, детерміновані адекватною оцінкою екстремального досвіду, критичним сприйняттям дійсності, збереженням мотивації спілкування. Для тих же з них, хто в результаті тотальних змін у мотиваційно-смісловій сфері втратив здатність позитивно мислити, не може подолати почуття самотності, відчуття відчуженості, неминучим є стан дезадаптації.

Висновки

Існують зовнішні чинники адаптації (ситуативні, соціальні, географічні, кліматичні та ін.) і внутрішні (індивідні та особистісні). При цьому основними детермінантами стану адаптації та дезадаптації є внутрішні особистісні чинники – особливості мотиваційно-сміслової сфери. Провідна роль особливостей мотиваційно-сміслової сфери у стані адаптації та дезадаптації обумовлена сутністю мотивів, цільових установок, смислових конструктів, визначена їхнім початковим існуванням у вигляді «сприятливих особистісних характеристик індивіда», що вляють собою «ядерну» структуру особистості, яка дає їм змогу адаптуватися в післяекстремальних умовах.

Дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів визначають екстремальну ситуацію як зовнішній чинник, що впливає на дезадаптацію особистості. При цьому екстремальність ситуації не лише сприяє станам дезадаптації, провокуючи негативні зміни у мотиваційно-смісловій сфері особистості, а й здатна мобілізувати особистісні резерви, формувати зібраність, організованість, здатність швидко орієнтуватися і змінювати свою поведінку в разі ускладнення обстановки.

У континіумі стану «адаптація – дезадаптація» можна виділити зону адаптації – «критичну точку», яка відповідає тимчасовій дезадаптації. Головними чинниками, що визначають сприятливий результат тимчасової дезадаптації, є: збереження основних гуманістичних цінностей, здатність знаходити оптимальний сенс життя» у критичній ситуації, інтеграція екстремального досвіду в мирне життя.

Результати експериментальних досліджень показують, що глибоке вивчення психологічних феноменів, пов'язаних із адаптацією особистості у післяекстремальних умовах, можливе з урахуванням основних сфер життєдіяльності, з якими пов'язаний стан: професійна діяльність, сім'я, спілкування тощо.

Література

1. В Научно-исследовательском центре гуманитарных проблем рассказали о психологических проблемах участников АТО // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://army.unian.net/1000194-v-nauchno-issledovatelskom-tsentre-gumanitarnyih-problem-rasskazali-opsihologicheskikh-problemah-uchastnikov-ato.html>
2. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалев. – М., 1988. – 231 с.
3. Маклаков А. Г. Общая психология / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2001. – 506 с.
4. Александровский Ю. А. Актуальные вопросы пограничной психиатрии / Ю. А. Александровский // Сборник научных трудов. – М., 1991. – С. 34-61.
5. Приходько І. І. Визначення характеру змін психічних можливостей підрозділів спеціального призначення при виконанні типових спеціальних завдань / І. І. Приходько, Т. А. Сутюшев // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2007. – № 40. – Ч. II. – С. 263-266.
6. У участников АТО может появиться «донецкий синдром» – Минобороны // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nbnews.com.ua/ru/news/134920>
7. Horovitz M. J. Stress response syndromes / M. J. Horovitz. - N.Y., 1976. – 212 p.
8. Съедин С. И. Психологические последствия воздействия боевой обстановки. Учебное пособие / С. И. Съедин, Р. А. Абдурахманов. – М. : МО РФ, 1992. – 69 с.
9. Котенёв И. О. Террористический акт в Буденновске : постстрессовые состояния у работников милиции / И. О. Котенёв, М. Б. Богданова // Известия МЦПО и КНИ при ГУК МВД России. – 1996. – № 3. – С. 49-56.
10. Grinker R. Spiegel J. War neuroses / R.Grinker, J.Spiegel. – Philadelphia-Toronto, 1945. – 222 p.
11. К вопросу посттравматических стрессовых расстройств у военнослужащих / В.В. Сакерин, Н. В. Головкин, О. Г. Певзнер, А. В. Рабочий // Социальная и клиническая психиатрия, 1998. – Т. 8. – Вып 4. – С. 115-116.
12. Kulka R.A, Schlenger W.E. Fairbank J.A. et al. National Vietnam Veterans Readjustment Study Advance Report: Preliminary Findings from the National Survey of the Vietnam Generation. Executive Summary / R.A. Kulka, W.E. Schlenger, J.A.Fairbank et al. - V.A. - Washington, D.C., 1988.
13. Стрельникова Ю. Ю. Психологические последствия участия в вооруженных конфликтах (на примере сотрудников органов внутренних дел): автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук / Ю. Ю. Стрельникова. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 2005. – 23 с.
14. Якушкин Н. В. Психологическая помощь воинам-афганцам в реабилитационном центре республики Беларусь / Н. В. Якушкин // Психологический журнал, 1996. – Т. 17. – № 5. – С. 102-105.
15. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности / А. А. Налчаджян. – Ереван, 1988. – 262 с.
16. Барко В. І. Формування лідерства і прихильності до здорового способу життя у військовослужбовців і працівників правоохоронних органів України : Навчальний посібник / В. І. Барко, О. В. Бойко та ін. – К. : К.І.С., 2008. – 200 с.
17. Короленко Ц. П. Психофизиология человека в экстремальных условиях / Ц. П. Короленко. – Л., 1978. – 259 с.
18. Лебедев В. И. Экстремальная психология / В. И. Лебедев. – М., 2001. – 431 с.

Теоретичний аналіз наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у психології

В.А. Шимко

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри психології, Університет економіки та права «КРОК»

Я.І. Мельник

ад'юнкт кафедри військової педагогіки та психології, Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник:

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор

У статті викладено результати теоретичного аналізу наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у вітчизняній і зарубіжній психологічній думці.

Ключові слова: теоретичний аналіз, наукові підходи, концепції, девіантна поведінка, особистість.

В статье изложены результаты теоретического анализа научных подходов и концепций девиантного поведения личности в отечественной и зарубежной психологической мысли.

Ключевые слова: теоретический анализ, научные подходы, концепции, девиантное поведение, личность.

The article describes the results of theoretical analysis of scientific approaches and concepts of deviant behavior in domestic and foreign psychological thought.

Key words: theoretical analysis, research approaches, concepts, deviant behavior, personality.

Постановка проблеми

Девіантна поведінка у вітчизняній психології активно вивчається в межах соціальної, військової, вікової психології, девіантології. Між тим єдиної систематизації поведінкових відхилень досі не вироблено [1]. В основних наукових дисциплінах, предметом вивчення яких є девіантна поведінка, виокремлюються соціально-правові, медичні (психопатологічні) та вікові критерії класифікації: феноменологічні, психологічні, соціально-психологічні підходи до класифікації видів відхилень у поведінці.

У психології термін «поведінка» використовується для позначення виду та рівня активності людини поряд із такими її проявами, як діяльність, пізнання, спілкування. Поведінка – це притаманна живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою і внутрішньою активністю [2; 3].

Термін «відхилення» означає поведінку індивіда чи групи, при якій порушуються загальноприйняті норми. Відхилення можуть набувати різних особливостей і позначатися у формі категорій: злочинці, аскети, святі, генії (так звані позитивні, соціально-нейтральні і негативні девіації) [1].

У різні часи суспільство намагалося придушувати або усувати небажані форми людської життєдіяльності та її носіїв. Методи і засоби визначалися соціально-економічними відносинами, суспільною свідомістю, особливостями культури. Наукове вивчення феноменів поведінки особистості, що відхиляється від соціальної норми, дає змогу перейти від заходів, спрямованих на покарання носіїв такої поведінки до попереджувальних. Сучасний стан вивченості цієї проблеми визначається різнонаправленими науковими підходами,

має міждисциплінарний (психіатрія, кримінологія, правознавство, антропологія, етнографія, філософія, соціологія, психологія тощо) і разом з тим дискусійний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Наукові уявлення про людську поведінку знайшли своє відображення у працях багатьох зарубіжних учених: Ч. Дарвіна, Е. Дюркгейма, Ч. Ломброзо, А. Маслоу, К. Роджерса, Г.С. Саллівана, Д. Тернера, Г. Тешфела, В. Франкла, Е. Фромма та інших. Окремі науково-теоретичні підходи (соціологічний, біологічний, емпіричний та ін.) звертають увагу переважно на один аспект проблеми, закономірно виникають та доповнюють інші [4].

У XIX-XX ст. девіантна поведінка і чинники, що її викликають, вивчалися окремо. Так, соціальні чинники відхилення у поведінці пояснюються в межах концепції Е. Дюркгейма, як наслідок нормативно-ціннісної дезінтеграції суспільства. Девіантну поведінку Р. Мертон розглядає як результат неузгодженості між обумовленими культурою прагненнями та соціальною структурою, яка визначає засоби їх задоволення. Ввідповідно до теорії стигматизації Г. Беккер і Е. Лемерт виокремлюють «первинну девіантність» як ярлик суспільства і «вторинну девіантність» – як громадську роль. Девіантну поведінку за допомогою поняття «соціальна роль» описували також М. Дойч, Р. Краусс, Дж. Мід. Як суб'єктивну причину девіантної поведінки Д. Матз і Г. Сайк виділяють ставлення самої особистості (групи) до соціальних норм. Дослідник І. Гофман визначав девіантну поведінку через фізичні, вольові та расові стигми (вроджені аномалії, дефекти волі і детермінацію окремих верств населення). У теорії «диференціальної асоціації» Г. Сазерленд відзначає, що у взаємодії та за допомогою засвоєння девіантної мотивації відбувається навчання в реалізації девіантної поведінки [5].

У вітчизняній психології загально-

прийнятим є розуміння єдності соціального і природного в детермінації девіантної поведінки особистості [4; 6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Наразі актуальним є розуміння сутності, структури, форм, видів, механізмів девіантної поведінки, що вимагає інтегративного підходу при аналізі різних теоретичних концепцій стосовно конкретного суспільного феномену і проявляється у відповідних умовах культурного розвитку і часу, зокрема, це стосується девіантної поведінки військовослужбовців Збройних сил України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є ознайомлення з результатами теоретичного аналізу наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у вітчизняній і зарубіжній психологічній думці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Досить відомими та широко розповсюдженими є теорії, які пояснюють девіантну поведінку з точки зору біологічних причин. Так, Ч. Ломброзо запропонував біосоціальну теорію, у якій пов'язав злочинну поведінку з анатомічною будовою людини, а У. Шелдон обґрунтував зв'язок девіантної поведінки з типами темпераменту і структури тіла. Прихильники еволюційного підходу (Ч. Дарвін) розглядають різні аспекти людської поведінки як прояви спадковості. Етологічний підхід (К. Лоренц) пояснює різні феномени людської поведінки і поведінки тварин на основі вроджених інстинктів, зокрема агресії та альтруїзму. Психогенетика, починаючи з Г. Менделя, вивчає спадкові детермінанти інтелекту (Ф. Гальтон), екстраверсію і нейротизм (Г. Айзенк) та їхній вплив на поведінку. Наприклад, Г. Айзенк дійшов висновку, що екстраверти більше ніж інтроверти схильні до злочинної поведінки. Учений У. Пірс довів, що наявність зайвої Y-хромосоми у чоловіків визначає їхню схильність до кримінальної поведінки [8]. Серед інших

біологічних детермінант девіантної поведінки ряд авторів (Dabbs & Morris та ін.) називають чоловічі статеві гормони. У цілому сучасні знання дають змогу говорити, що успадковуються певні індивідуально-типологічні властивості, які забезпечують імовірність формування девіантності, наприклад, такі як імпульсивність тощо.

Психологічні погляди на поведінку особистості, що відхиляється, утворюють єдиний комплекс, у якому залежно від базових парадигм у розумінні предмета психології змінюється значення сутності та механізмів девіантної поведінки. Уявлення фізіологічної психології враховують труднощі формування рефлекторної складової поведінки при пошкодженнях та органічних захворюваннях мозку, деякі властивості нервової системи, що особливо помітні в дитинстві, – це синдром «важкого темпераменту», синдром дефіциту уваги з гіперактивністю та інші пренаральні ураження центральної нервової системи [9].

Основним джерелом поведінки, що відхиляється, у класичному психоаналізі (З. Фрейд) вважається постійний конфлікт між несвідомими потягами і соціальними обмеженнями, що утворюють структуру «Я» і «Над-Я». Нормальний розвиток особистості передбачає наявність оптимальних захисних механізмів, у іншому разі процес формування особистості набуває аномального характеру. Інтерперсональний психоаналіз (Г. Салліван, К. Томпсон) проблему поведінки, що відхиляється, вбачає у неадекватній комунікації, яка виникає через втручання страхів у комунікативні процеси і подальший взаємовплив між ними та інтерперсональним полем [10]. У трактуванні індивідуальної психології А. Адлера людина в процесі розвитку прагне до компенсації своєї неповноцінності і встановлення значущих соціальних відносин на «корисній або некорисній стороні життя». Підґрунтям для відхилень він вбачав вплив структури сім'ї, типу виховання, формуванні комплексів «неповноцінності» або «перевершеності», які не дають

індивіду встановити адекватний контакт із навколишнім середовищем.

Представники поведінкового підходу (А. Бандура, Д. Вольпе, Б.Ф. Скінер, Е. Торндайк, Дж.Б. Вотсон) акцент у походженні девіантної поведінки переносять на неадекватне соціальне навчання. Вказують на можливості корекції девіацій шляхом організації позитивного підкріплення про соціальної (альтруїстичної) поведінки, підвищення особистої ефективності [11].

Когнітивний напрям, який розвивався на ґрунті біхевіоризму, згідно з когнітивною моделлю А. Бека і раціонально-емотивною теорією А. Елліса, в основі порушення в поведінці вбачає «неадаптивні розумові схеми». На цей час у межах когнітивно-поведінкового підходу активно вивчається поведінка людини в екстремальних або стресових ситуаціях, у зв'язку з цим розглядається копінг-поведінка (Р. Лазарус, Л. Мерфі, Е. Хейм) як важливий процес соціальної адаптації (копінг-стратегії, копінг-ресурси) [12].

Гуманістичний підхід (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм) пріоритетними вважає можливість корекції відхилень поведінки у створенні індивідуального контакту, врахування індивідуальних інтересів, взаємодії в умовах атмосфери довіри [13].

У психології соціального пізнання (С. Аш, Р.Р. Крачфілд, Д. Креч, Д. Тернер, Г. Тешфел) здійснюється аналіз внутрішніх характеристик людської поведінки, феномена «групової ідентифікації», соціальної ідентичності, вивчається образ «соціального Я», «образ Я» в групі (соціальна ідентичність), образ соціального середовища проживання (ідентичність за середовищем). Вказується значення дії соціальних інститутів (сім'ї, школи, груп однолітків, організацій, засобів масової інформації та ін.) як агентів соціуму на особистість, через які власне і здійснюється безпосередня соціальна детермінація пізнавальних процесів і поведінкових феноменів [5].

У межах соціально-психологічного підходу в сучасних рольових теоріях (Р. Лінтон, Д. Мід, Т. Сарбін) особливості

поведінкових девіацій визначаються як невідповідність очікуванням суспільства або самого індивіда. Виділяються активні й латентні ролі, які класифікуються залежно від інтенсивності включення особистості в їхнє виконання [14].

Дослідник Г. Шихі розглядає «моделі поведінки» як класифікацію варіантів вирішення завдань розвитку. Кожній моделі поведінки відповідає певний набір психологічних проблем, які пов'язані зі статусом ідентичності та визначають ефективність вирішення завдань розвитку, що залежить від глибини протікання вікової кризи (або «застрягання» на попередніх стадіях, або вдалого входження в дорослість). Наприклад, до основної групи належать «нестійкі» індивіди, які не мають чіткої ідентичності та надто довго обирають свої життєві цілі [15].

У межах трансперсонального підходу (К. Уїлбер) процес розвитку особистості розглядається через еволюцію свідомості. Прагнення нашого внутрішнього «Я» до вищої ідентичності набуває рис патології, якщо відсутня рівновага між рушійними силами, що забезпечують цей розвиток (організація та взаємодія, самовизначення і саморозпад). Тип патології залежить від того, на якому рівні розвитку (кожен із яких має свою точку опори) відбувається злам, та які аспекти особистості «залишилися позаду» в процесі подальшого особистісного розвитку [16].

З точки зору екологічного підходу (В.І. Єленський, Х.Е. Штейнбах), відхилення в поведінці розглядаються як результат несприятливої взаємодії із соціальним середовищем, корекція полягає в оптимізації цієї взаємодії шляхом взаємної зміни позицій і навчання дитини навичкам співпраці [17].

Феноменологічний підхід в оцінці поведінкової норми протиставляє нормативну та гармонійну поведінку девіантній і патологічній, та під «ідеальною поведінковою нормою» має на увазі не лише «відповідність поведінки», але і її творчу спрямованість – креативність. Список подібних рис креативних і девіантних особистостей (самостійність суджень, здат-

ність знаходити інтерес у труднощах, естетичну орієнтацію і здатність ризикувати) пропонують Ф. Баррон і Д. Харрінгтон. Доказом подібності деяких структур ідеальної і девіантної поведінки є факти кардинальних змін у вигляді особистісного росту і розвитку креативності, що відбуваються в поведінці девіанта після виправлення його поведінкового дефекту [18].

Емпіричний підхід передбачає виділення різних синдромів девіантної поведінки як певних стійких утворень у структурі особистості. Сутність його полягає у феноменологічній класифікації, де кожен поведінковий помітно стійкий синдром отримує свою назву (аутизм, депресія тощо). Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що навіть неповне перерахування різноманітних підходів у вивченні чинників девіантної поведінки особистості вказує на великий теоретичний і емпіричний матеріал, накопичений у різних галузях знань, але не до кінця пояснює проблему детермінації поведінки, що відхиляється.

Одним з найбільш інтегруючих підходів вивчення цієї проблеми є культурно-історична теорія Л.С. Виготського. Відповідно до неї, вплив соціуму на особистість відбувається в процесі онтогенетичної соціалізації, через інтеріоризацію зовнішніх дій, психологічно опосередкованих словом, і надалі проявляючись як психологічні ефекти, складні психічні «конгломерати». До них належать і соціальні установки, тобто детерміновані соціальними очікуваннями тенденції індивіда діяти в соціальному середовищі опосередкованим чином; і ціннісні орієнтації, інтереси; і характер особистості як цілісний ефект; інші інтегральні прояви індивіда. На ранніх етапах онтогенезу провідними є біологічні програми, потім культурний простір життєдіяльності призводить до перебудови індивідуальної психіки і розвитку якісно нових психічних процесів, формування абстрактних понять, управління поведінкою за допомогою знаків у процесі колективної діяльності. Ідеї Л.С. Виготського про системну будо-

ву дефекту (системно-структурний підхід до аналізу дефекту) пов'язують групи симптомів первинних порушень, які безпосередньо характеризуються біологічною природою, і вторинні порушення, що виникають у процесі розвитку [19].

Сучасні психологічні погляди у вітчизняній психології, що ґрунтуються на теорії Л.С. Виготського, причинами виникнення девіантної поведінки визначаються умовами соціалізації, так і внутрішньо-особистісні умови, що супроводжуються деструкцією і саморуйнуванням особистості. Проблеми поведінки переважно розглядаються в аспекті розвитку особистості та адаптації до соціального середовища [20]. Варто зважати на той факт, що суттю і головним результатом девіантної поведінки слід вважати блокування особистісного зростання і навіть деградацію особистості.

Сучасні класифікації девіантної поведінки будуються відповідно з урахуванням цього факту і на основі таких критеріїв: вид норми, що порушується; психологічні цілі поведінки та її мотивація; результати цієї поведінки і шкода, що заподіюється; індивідуально-стильові характеристики поведінки. Зіставивши різні класифікації поведінкових девіацій, О.В. Змановська як основні варіанти соціальної поведінки визначає: нормативну, стандартну; маргінальну, граничну, що перебуває на крайній межі соціальної норми і спричиняє напруження оточуючих; нестандартну, ненормативну (креативну і девіантну, що є непродуктивною, деструктивною або аутодеструктивною, що викликає несхвалення оточуючих і соціальну дезадаптацію); патологічну, як відхилення від медичних норм, що проявляється у формі конкретних хворобливих симптомів. До девіантної поведінки відносять основні форми: агресивну, делінквентну, залежну, суїцидальну [21].

Крім вищенаведених, В.Д. Менделевич розглядає такі види девіантної поведінки: патохарактерологічна поведінка; психопатологічна; заснована на гіперздібностях; порушення харчової поведінки; сексуальні девіації і перверсії; надцінні пси-

хологічні захоплення; характерологічні і патохарактерологічні реакції і розлади особистості; комунікативні девіації; аморальна поведінка; неприродна поведінка, або девіації стилю поведінки; девіантна поведінка у соматично хворих. До особливих форм девіантної поведінки у сфері медицини відносять аграваційну і симулятивну [22].

У межах інтеграційного підходу В.В. Козлов надає пріоритет соціальному впливові на індивіда, важливість соціальних інтересів, які формують почуття спільноти, кооперації, турботи про інших. Він вказує на здатність особистості до інтеграції досвіду як основного критерію психічного здоров'я, недостатність якого веде до формування деструктивних реакцій особистості і в крайніх випадках – до соціальної девіації та психопатологічної симптоматики. Як підкреслює В.В. Козлов, будь-яка соціальна девіація має, у першу чергу, компенсаторний характер і є відображенням внутрішніх процесів самоорганізації та стабілізації особистості. «Поки особистість як бінарна структура у матеріальній, соціальній і у духовній підсистемі зберігає внутрішню відповідність між своїми бінарними складовими, постійно діючими психологічними комплексами, фрагментами «Я» і «не-Я», вона є стабільною і функціонує у зоні «Так». Змістовно однакові проблемні стани «Не так» визначають дисбаланс у житті і діяльності людини, з причини якої виникає нерозумна, з точки зору особистості, і неадекватна у соціальному аспекті поведінка. Вчинки і дії можуть обумовлювати різні напрями розвитку системи особистості – від особистісного зростання і духовного вдосконалення до соціальної девіації та ідентифікації особистості зі статусом соціального аутсайдера» [23, с. 67-68].

Дослідник Ю.А. Клейберг розглядає девіантну поведінку системно, як спосіб ставлення до суспільних норм через чинники, що обумовлюють генезу девіантної поведінки та моделі девіантної поведінки на особистісному, ситуаційному і соціальному рівнях [24]. Він ви-

окремлює: індивідуальний чинник, що ускладнює соціальну та психологічну адаптацію індивіда; педагогічний, що полягає у дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний, що розкриває несприятливі умови взаємодії індивіда зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, у колективі; соціальний, що визначається соціальними, економічними, політичними та іншими умовами, нормами існування суспільства.

У моделі девіантної поведінки на особистісному рівні девіант сам виокремлює і типізує свої особливості як особистість, що проявляються у зв'язку з його суперечливою соціальною позицією, роллю, диспозиціями у групі на основі синтезу трьох модальностей особистості: активності, соціалізації, інтегративності. Ним розглядаються проблеми вікової віктимності девіантної особи. На ситуаційному та соціально-психологічному рівнях особливості девіантної поведінки пов'язуються з розвитком суперечностей у межах тієї чи іншої ситуації взаємодії індивідів, що породжуються чотирма провідними ситуаційними чинниками: соціальним статусом людини, її роллю як суб'єкта діяльності, характером виконаної діяльності, ціннісними критеріями. Соціальне середовище, навколишня соціально-психологічна обстановка впливають на девіантів через громадську думку, закони, організовані та стихійні прояви малих груп. При цьому поведінка, що відхиляється, здатна сама формувати навколишнє соціальне середовище таких осіб. Типові якості членів первинних виробничих колективів і різного роду неформальних груп впливають на регуляцію і саморегуляцію поведінки кожної особистості та її участь у колективній діяльності, формуються під впливом макросередовища, вплив якого на свідомість і поведінку індивіда опосеред-

ковується тією чи іншою мірою мікросередовищем. Ефективність впливу на особистість соціального середовища суттєво залежить від того, наскільки різні впливи відповідають суб'єктивному, внутрішньому світу особистості, переломлюються в ньому.

Висновки

Таким чином, поведінку, що відхиляється, можна розглядати з особистісних чи соціально-психологічних позицій. Визначаючи поняття «девіантна поведінка», різні автори розставляють акценти по-різному. Наприклад, визначають шкоду суспільству і самій особистості; дезадаптацію; незбалансованість психічних процесів, адаптаційних механізмів і нездатність до морального та естетичного контролю над своєю поведінкою.

Девіантна поведінка різноманітна за структурою, типами, видами та формами. Під структурою девіантної поведінки розуміється специфіка поєднання і динаміка структурних елементів поведінки, що відхиляється від норми. До типів девіантної поведінки належать різновиди поведінки залежно від особливостей взаємодії індивіда з реальністю і механізмами виникнення поведінкових аномалій. Форми девіантної поведінки мають загальні властивості, які є критерієм приналежності до групи девіацій.

Таким чином, огляд теоретичних підходів розуміння механізмів, умов, парадоксів виникнення і розвитку поведінки особистості, що відхиляється від норми в суспільстві, показав, що вони розглядають вибіркові сторони проблеми. З позиції інтегративного підходу чинники, що викликають, провокують, посилюють чи підтримують поведінку, що відхиляється, взаємодоповнюють один одного. Вирішення проблеми вивчення девіантної поведінки військовослужбовців у сучасному суспільстві вимагає комплексного залучення теоретичних знань.

Література

1. Карпов В. В. Метасистемная организация уровней структур психики / В. В. Карпов. – М. : Институт психологии РАН, 2004. – 506 с.
2. Болтівець С. І. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / Укл. С. І. Болтівець.

тівець, Н. В. Слободяник, М.-Л. А. Чеп, Н. В. Чепелєва / За ред. М.-Л. А. Чеп. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.

3. Бродовська В. Й. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник / В. Й. Бродовська, І. П. Патрик, В. Я. Яблонько. – 2-е видання. – К. : Професіонал, 2005. – 224 с.

4. Берон Р. Соціальна психологія групи : процеси, рішення, дії / Р. Берон, Н. Керр, Н. Міллер. – СПб. : Пітер, 2003. – 272 с.

5. Андреева Г. М. Зарубежна соціальна психологія 20 століття / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровська. – М. : Книга, 2000. – 174 с.

6. Костюк Г. С. Проблема розвитку дитини в радянській психології / Г. С. Костюк // Проблеми психології. – 1978. – № 6. – С. 23-45.

7. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : Навчальний посібник / С. Д. Максименко. – К. : НІЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

8. Авсеєнко Е. В. Кримінологія : Учень / Е. В. Авсеєнко. – М., Архангельськ : Міжнародний інститут управління, 2001. – 415 с.

9. Смілзер Н. Соціологія. Пер. з англ. / Н. Смілзер. – М. : Фенікс, 1994. – 688 с.

10. Свенцицький А. Л. Соціальна психологія / А. Л. Свенцицький. – М. : ТК Велбі, Проспект, 2005. – 336 с.

11. Bandura A. The self system in reciprocal determinism / A. Bandura // American Psychologist. 1978. – № 3. – Р. 344-358.

12. Lazarus R.S. Psychological stress and the coping process / Lazarus R.S. – N.Y. : McGraw-Hill, 1966. – 258 p.

13. Маслоу А. Мотивація і людина / А. Маслоу. – СПб. : Евразія, 1999. – 478 с.

14. Уїлбер К. Коротка історія всього / К. Уїлбер. – М. : АСТ Астрель, 2006. – 476 с.

15. Еліаде М. Аспекти міфу / Пер. з фр. – М. : Інвест-ППП, СТ «ППП», 1996. – 240 с.

16. Франкл В. Духовність, свобода і відповідальність // Людина в пошуках сенсу : Збірник : Пер. з англ. і нем. / Общ. ред. Я. Я. Гозмана і Д. А. Леонтьєва ; вст. ст. Д. А. Леонтьєва. – М. : Прогрес, 1990. – 368 с.

17. Еленський В. І. Психологія життєвого простору / В. І. Еленський, Х. Е. Штейнбах. – СПб. : Річ, 2004. – 240 с.

18. Грановська Р. М. Творчість і конфлікт в дзеркалі психолога / Р. М. Грановська. – СПб., 2006. – 414 с.

19. Вьотський Л. С. Мислення і мова // Л. С. Вьотський. Збірн. соч. В 6-ти т. Т. 2. – М. : Педагогіка, 1982. – 504 с.

20. Максименко С. Д. Психологічні механізми народження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Видавництво Європейського університету, 2010. – 152 с.

21. Змановська Е. В. Психологія дев'ятого поведіння : структурно-динамічний підхід : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Е. В. Змановська. – СПб., 2006. – 42 с.

22. Менделевич В. Д. Психологія дев'ятого поведіння / В. Д. Менделевич. – СПб. : Річ, 2005. – 445 с.

23. Козлов В. В. Інтегративна психологія : Шляхи духовного пошуку, або освячення повсякденності / В. В. Козлов. – М., 2007. – 528 с.

24. Клейберг Ю. А. Соціальна психологія дев'ятого поведіння / Ю. А. Клейберг. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 160 с.

Формування здорового стилю життя майбутніх спеціалістів як вагома передумова їхнього професійного здоров'я

І.А. Бурлакова

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління банківською безпекою, Університет банківської справи Національного банку України

У статті висвітлюються психологічні особливості поняття «здоровий стиль життя» та його загальні категорії – рівень і якість життя. Зауважується, що формування фізичної культури у студентів у рамках психологічного супроводу забезпечення професійного здоров'я дає змогу реалізувати ідеї здорового стилю життя у практиці вищої школи.

Ключові слова: здоров'я, здоровий стиль життя, професійне здоров'я, фізична культура, фізичний розвиток.

В статті освещается вопрос определения психологических особенностей понятия «здоровый стиль жизни» и его существенные категории – уровень и качество жизни. Подчеркивается, что формирование физической культуры у студентов в рамках психологического сопровождения профессионального здоровья позволяет реализовать идеи здорового стиля жизни в практике высшей школы.

Ключевые слова: здоровье, здоровый стиль жизни, профессиональное здоровье, физическая культура, физическое развитие.

The article highlights the issue of determining the psychological characteristics of the concept of «healthy lifestyle» and its significant categories – the level and quality of life. It is emphasized that the formation of physical culture at students under psychological support, occupational health allows to realize the idea of a healthy lifestyle in the practice of higher education.

Keywords: health, healthy lifestyle, occupational health, physical culture, physical development.

Постановка проблеми

Теоретичний аналіз наукових досліджень дав змогу визначити, що найчастіше поняття «стиль життя» розглядається як суттєва біосоціальна категорія, що інтегрує уявлення про певний тип або стиль життєдіяльності індивіда. Характерними особливостями зазначеної категорії є специфіка повсякденного життя людини, що охоплює її професійну діяльність, побут, дозвілля, задоволення матеріальних і духовних потреб, участь у суспільному житті, норми і правила поведінки [1].

На думку Д.Н. Давиденко, якщо визначити всі чинники, що детермінують здоров'я людини, то 50-55% відноситься саме до способу життя людини [1, с. 242]. Серед зазначених чинників виокремлюють такі: рівень загальної культури людини та її освіта; матеріальні умови життя; статеві, вікові та конституційні особли-

вості індивіда; стан здоров'я; специфіка екологічного стану навколишнього середовища; характер професійної діяльності; особливості сімейних відносин і сімейного виховання; звички людини; можливості задоволення біологічних і соціальних потреб.

Отже, підсумовуючи викладене, акцентовуємо, що студентство – це категорія, яка потребує найбільшої уваги з боку соціальних інститутів. Оскільки студентство – це майбутні фахівці, яким належить реалізовувати установки і норми, у тому числі й здорового стилю життя. Однак результати психологічних і соціогуманітарних досліджень стану сучасного студентства демонструють тенденцію до бездуховності, аморальності, низького рівня фізичного розвитку і, як наслідок, серйозних проблем зі здоров'ям у цілому й професійним здоров'ям зокрема у значній частини

майбутніх спеціалістів. З цього вихідного пункту і формується актуальність становлення здорового способу життя студентської молоді, реалізації психолого-педагогічних концепцій ціннісного ставлення до здоров'я, життя, власних вчинків і відносин із оточуючими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питаннями професійного здоров'я займалося багато вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: В.М. Бехтерев, Ю.І. Кундієв, Г.М. Мешко, О.І. Мешко, Н.В. Назарчук, А.М. Нагорна, Г.С. Нікіфоров, Т.В. Форманюк та інші. Проте аналіз наукових робіт зазначених авторів свідчить про відсутність повноти дослідження питання мотивації студентства щодо збереження професійного здоров'я, формування ціннісного ставлення до здорового способу життя.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Раніше не розглядався індивідуальний підхід до формування професійного здоров'я студентства в контексті здорового способу життя, пов'язаного з ціннісним орієнтуванням особистості та її духовності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення найсуттєвіших чинників здорового стилю життя, організації психологічно-педагогічного забезпечення професійного здоров'я майбутніх спеціалістів на етапі навчання у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відомо, що формування здорового способу життя найчастіше пов'язується зі станом фізичної культури індивіда, а її показником є фізичний розвиток. Варто зауважити, що фізичний розвиток – це біологічний процес зміни природних морфологічних і функціональних властивостей організму людини впродовж її життя (зріст, маса тіла, об'єм грудної клітини, сила, швидкість, витривалість, гнучкість тощо)

[2, с. 71]. Тобто фізичний розвиток як процес слід розглядати в динаміці, окрім того, він піддається керуванню та корекції. Завдяки спеціально підібраним і організованим заходам із використанням фізичних вправ, рухової активності, раціонального харчування, поєднанню режиму праці та відпочинку можна підвищувати показники фізичного розвитку. І навпаки – шкідливі звички (паління, зловживання алкоголем, вживання наркотичних речовин), низька рухова активність, нераціональний режим життя, зневажливе ставлення до себе, оточуючих та навколишнього світу, відсутність особистих смислів, цінностей – усе це спричинює погіршення й руйнування здоров'я в усіх його аспектах – духовного, душевного, тілесного, навіть за наявності сприятливої спадковості.

Отже, фізичний розвиток тісно пов'язаний зі здоров'ям людини. Здоров'я опосередковує гармонійний розвиток індивіда, повноцінність його буття, самореалізації та самоздійснення у професії, соціумі, культурі. Водночас репродуктивне здоров'я особистості визначає її шлюбно-сімейне благополуччя. Тому істинною є народна мудрість – бережи честь змолodu [3]. Утім, здоровий спосіб життя, його формування у студентів у вищому навчальному закладі, на нашу думку, сприятиме зміцненню здоров'я в цілому й репродуктивного зокрема.

Слід зазначити, що реалізація здорового способу життя є основою гуманітарної культури студента [4]. Окрім цього, слід зазначити, що інтеграція навчання та виховання сприятиме оформленню у студентів мотивації щодо збереження здоров'я, сформованості практичних навичок здорового стилю життя, нормативної поведінки відповідального ставлення до взаємин із оточуючими, є запорукою оптимальної професійної діяльності.

На думку Н.О. Ковтун, викладачу необхідно реалізовувати такі завдання задля формування мотивації щодо здорового стилю життя у студентів: формування цілісного позитивного психосоматичного стану під час спортивного дозвілля; формування ціннісного ставлення до власного

здоров'я та організму в цілому; формування культури здорового стилю життя через спортивне дозвілля [1].

У цілому здоровий стиль життя – це індивідуальна система поважливого ставлення людини власне до себе, що поєднує оптимальний руховий режим, загартовування, раціональне харчування, раціональний режим життя, відсутність шкідливих звичок; укріплення та збереження фізичного, душевного, духовного і соціального благополуччя в межах навколишнього середовища; активне довголіття.

Відтак, загальними принципами здорового способу життя є: соціальні (спосіб життя повинен бути естетичним, моральним і вольовим) та біологічні (спосіб життя повинен бути віковим, забезпеченим енергетично, укріплювальним і ритмічним).

Водночас реалізація здорового способу життя розгортається у: спрямованості до фізичної досконалості; досягненні душевної, психічної гармонії в житті; забезпеченні повноцінного харчування; уникненні руйнівних форм поведінки (тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія, гіподинамія, нерациональне харчування тощо); дотриманні правил особистої гігієни; загартуванні організму та його очищенні.

За зауваженнями В.А. Щербини, коли людина починає реалізовувати здоровий стиль життя, відбуваються такі трансформації: зміни у світогляді, тобто суттєвими і пріоритетними стають духовні цінності, зникає екзистенційний вакуум і оформлюється смисл життя; зникає фізіологічна і психічна залежність від алкоголю, тютюну і наркотиків; переважання доброго настрою, що пов'язане з утворенням ендорфінів у організмі людини; збільшується життєвий об'єм легень, серце починає працювати більш економно, що сприяє довголіттю; статевая зрілість у підлітків відбувається пізніше, що зумовлює зближення в часі статевої та соціальної дорослості [2, с. 73].

Однак слід зазначити, що здоровий спосіб життя пов'язаний із особистісно-мотиваційним відтворенням індивідом власних соціальних, психологічних, фізичних можливостей і здібностей. Відтак,

важливим є не тільки здолання або уникнення руйнівних форм поведінки, а й реалізації такого стилю життя, що відповідає особливостям конституції.

Отже, конституція особистості визначає генетичний потенціал організму, є продуктом спадковості й умов, у яких розвивається індивід. Тому саме конституція людини визначає специфіку її життя. Серед загальних типів конституції найчастіше визначають такі:

1. Рефлексивна конституція – генетична пам'ять (спадковість), епігенетична пам'ять, імунна та нейронна пам'ять.

2. Генотипічна конституція – геномна характеристика, хромосомна система індивіда, що визначає регенераційні здібності морфології.

3. Фенотипічна конституція – традиційне уявлення про конституцію людини на ґрунті успадкованої структури кістково-м'язового і жирового габітусу.

4. Імунна конституція – система глобулінового захисту, що засновується на механізмі антиген-антитіл зв'язків, які опосередковують характер та інтенсивність імунологічних реакцій.

5. Нейронна конституція – стан неврологічної реактивності, що є підґрунтям навчання, набуття знань, а також базою емоцій і вольових процесів, що детермінують здоров'я і неврологічну симптоматику.

6. Психологічна конституція визначає психологічний тип особистості, її характер і темперамент.

7. Лімфогематологічна конституція – особливості лімфотокую та група крові, що за геномним і конституційним характером визначають інтенсивність метаболізму та енергетики організму.

8. Гормонально-статева конституція опосередковує поведінкові реакції людини. Статева поведінка визначається взаємодією певних мозкових структур зі статевими гормонами (андрогенами у чоловіків і естрогенами у жінок) [1].

Таким чином, необхідно враховувати особливості власної конституції у створенні здорового стилю і способу життя. Більше того, найчастіше проблеми зі здоров'ям, у тому числі й репродуктивним,

пов'язані зі зневажанням специфічними показниками власної конституції. Відтак, фізична культура як складова здорового способу життя повинна базуватися на індивідуальному підході, тобто визначатися і суттєвими характеристиками конституції особи. Окрім цього, здоровий спосіб життя пов'язаний із ціннісними орієнтуваннями особистості, її духовністю.

Водночас духовне виховання в поєднанні з активними заняттями фізичною культурою сприяють формуванню морального ставлення до життя, почуття гідності та чеснот, відповідальності за власні дії, шанобливого ставлення до оточуючих і середовища, неприйняття бездуховних і аморальних проявів, нечесності. Це уможливує становлення стійкого характеру, що засновується на координуванні особистості та її проявів волею.

На думку Л.І. Лубишевої, розвиток духовного здоров'я через формування фізичної культури у студентів відбувається в процесі вирішення основних завдань, що постають перед викладачами [5; 6], а саме – виховання у студентів високих моральних, вольових і фізичних якостей, готовності стати спеціалістом, професіоналом у обраній сфері діяльності; збереження і укріплення здоров'я студентів, сприяння гармонійному розвитку організму; всебічна фізична підготовка студентів; виховання у них переконання в необхідності підтримувати оптимальний фізичний стан, ціннісного ставлення до життя.

Таким чином, поняття «формування фізичної культури студентів» полягає в цілісному розвитку особистості – соціально-психологічному й фізичному. Передусім у студентів важливо формувати гуманітарну значущість фізичної культури, тобто розуміння сутності гуманістичних цінностей у сучасному світі, усвідомлення власної ролі в соціумі, становлення культурної самосвідомості, потреби в духовному і фізичному вдосконаленні. Це стає можливим завдяки гармонійному розвитку духовних і фізичних сил особи, формуванню здоров'я, тілесної культури, оптимальної працездатності, фізичної досконалості, сприятливого самопочуття. Відтак, фізична культура

разом із дисциплінами гуманітарного циклу сприяє оформленню майбутнього спеціаліста, здатного повноцінно реалізувати власні потенційні можливості через здоровий і продуктивний спосіб життя.

Поза сумнівом, втілення здорового способу життя у практику вищої школи виявиться дієвим в умовах сформованого усвідомленого ставлення до фізичної культури як власне до культури. Формування здорового способу життя ми пов'язуємо з процесом становлення ціннісного ставлення до життя, здоров'я. Таким чином, на наш погляд, вирішення завдання покращення професійного здоров'я сучасної молоді є досить складним завданням, що потребує цілісного, комплексного підходу. Сутність задіяних засобів полягає у формуванні культури здорового способу життя, що включає фізичну розвиненість, ціннісне ставлення до свого здоров'я, повагу до власної особистості, а також удосконалення естетичних і етичних поглядів сучасної молоді на ґрунті істинних цінностей – добра, краси, любові.

Варто зазначити, що суттєвою властивістю людини є здатність активно і усвідомлено змінювати зовнішні та соціально-побутові умови задля укріплення і збереження здоров'я, підвищення адаптаційних можливостей організму. Відтак, здійснюючи зміни зовнішніх умов, індивід уможливує вплив на стан власного здоров'я, фізичний розвиток, фізичну підготовку, розумову і фізичну працездатність.

Саме фізичне тренування здійснює різнобічний вплив на психічні функції, у такий спосіб забезпечується її активність і стійкість. Утім оптимальна фізична тренуваність сприяє збереженню низки показників вищої нервової діяльності. Однак сучасні дослідження свідчать, що зневажання фізичною підготовкою пов'язане зі зниженням функціональних резервів органів, систем і організму в цілому, порушенням механізмів саморегуляції, реактивності та резистентності, а також зменшення кількості і погіршення якості статевих клітин, народженням слабких дітей. За останній час біологи і медики нараховують понад 30 нових видів патологій,

зафіксовано повернення захворювань, що вважалися зниклими, а саме – туберкульоз, малярія тощо. Отже, стан здоров'я молоді є віддзеркаленням особливостей стилю життя, який важко назвати здоровим.

Однак фізична культура, спорт, здоровий стиль життя є важливою протидією ситуації, що склалася. Саме фізична культура як складова загальної, професійної культури уможливує формування життєвої активності населення в цілому й молоді зокрема як потенціалу майбутнього країни.

Узагалі явище фізичної культури як складової культури є універсальним. За слушним висловом В.К. Бальсевича, вона є тим містком, що поєднує соціальне й біологічне у складній структурі особистості [7; 8]. Окрім суттєвого впливу фізичної культури на біологічне здоров'я людини, ми акцентуємо увагу й на духовному аспекті.

Однак зі студентів, які взяли участь у опитуванні, лише 17% займаються фізичними вправами задля покращення здоров'я. Більше того, неактуальними для студенток виявилися цінності, пов'язані зі здоровим способом життя і фізичною підготовкою. Проте 81% респондентів оцінюють стан власного здоров'я як «незадовільний» і 44% як «задовільний». За спостереженнями Г.П. Шиянова, близько 50% студентів вважають заняття фізичною культурою марною тратою часу. Лише 1,8-2% студентів регулярно займаються самооздоровленням [9]. Усе це є ознаками низької культури здоров'я сучасної молоді.

Процес саморозвитку культури здоров'я є багаторівневим і, на думку багатьох учених, повинен залучати певні підходи.

Література

1. Психология здоровья : Учебник для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
2. Щербина В. А. Применение инновационных технологий физического воспитания для формирования здорового образа и стиля жизни студентов технического вуза / В. А. Щербина. – М. : «МПА-ПРЕСС», 2007. – 319 с.
3. Жилка Н. Стан репродуктивного здоров'я в Україні (медико-демографічний огляд) / Н. Жилка, Т. Іркіна, В. Стешенко. – К. : Мін-во охорони здоров'я України НАНУ Інститут економіки, 2001. – 68 с.
4. Виленский М. Я. Социокультурный феномен и здоровый стиль жизни и его содержание /

Так, Ю.П. Лісіцин зазначає, що необхідні інформаційний і практичний підходи до формування здорового способу життя [2], а саме – традиційні і нетрадиційні засоби збереження та укріплення здоров'я майбутніх спеціалістів, виховання у них потреби у здоровому стилі життя.

Висновки

Таким чином, поняття «здоровий стиль життя» слід розглядати як інтегрований показник взаємозв'язку стилю життя і здоров'я індивіда. Здоровий стиль життя поєднує найважливіші аспекти професійної, суспільної та побутової діяльності людини, що є оптимальними для здоров'я та розвитку. Здоровий стиль життя визначає певну зорієнтованість діяльності особистості в напрямі укріплення та збереження здоров'я. Відтак, здоровий спосіб життя пов'язаний зі специфікою рівня, якості та стилю життя індивіда.

Важливим чинником реалізації здорового способу життя у вищому навчальному закладі є формування фізичної культури студента – інтегративної особистісної властивості, що формується в процесі систематичного, цілеспрямованого виховання та навчання на основі емоційно-ціннісного ставлення до власного здоров'я, організації здорового способу життя, накопичення досвіду застосування знань, умінь, навичок у практиці організації здорового способу життя.

Комплексний підхід у формуванні фізичної культури студентів вищої школи уможливує втілення здорового стилю життя у практику життєтворчості майбутнього спеціаліста, забезпечення його професійного здоров'я в цілому.

М. Я. Виленский // Теоретическое и технологическое обеспечение образования по физической культуре и спорту в учебно-педагогическом комплексе : материалы всерос. науч.-практ. конф. – Тольятти, 2003. – С. 23-34.

5. Лубышева Л. И. Социальное и биологическое в физической культуре человека в аспекте методологического анализа / Л. И. Лубышева // Теория и практика физической культуры, 1996. – № 1. – С. 2-4.

6. Лубышева Л. И. Концепция физкультурного воспитания : методология развития и технология реализации / Л. И. Лубышева // Физ. культ. : воспит., образов., тренир., 1996. – № 1. – С. 11-17.

7. Бальсевич В. К. Физическая культура : молодежь и современность / В. К. Бальсевич, Л. И. Лубышева // Теор. и практ. физ. культ., 1995. – № 4. – С. 2-8.

8. Бальсевич В. К. Интеллектуальный вектор физической культуры человека / В. К. Бальсевич // Теор. и практ. физ. культ., 1991. – № 7. – С. 37-39.

9. Лисицкая Т. С. Ретроспективный анализ традиционных и нетрадиционных танцевально-гимнастических оздоровительных систем / Т. С. Лисицкая, В. А. Головина, Б. К. Ивлев. – М. : Российский химико-технологический университет, 2005. – 44 с.

Особистість керівника приватного охоронного підприємства та її вплив на соціально-психологічний клімат у колективі

Ю.Л. Вітомський
кандидат психологічних наук, Голова громадської організації «Безпека та інновації навчальним закладам»

У статті розглянуто основні професійно значимі якості керівника приватного охоронного підприємства, що справляють вплив на соціально-психологічний клімат у колективі.

Ключові слова: соціально-психологічний клімат, колектив, керівник приватного охоронного підприємства, особистість керівника, професійно значимі якості.

В статье рассмотрены основные профессионально значимые качества руководителя частного охранного предприятия, которые влияют на социально-психологический климат в коллективе.

Ключевые слова: социально-психологический климат, коллектив, руководитель частного охранного предприятия, личность руководителя, профессионально значимые качества.

In the article the basic vocational important as the head of a private security companies that have an effect on the socio-psychological climate in the team.

Keywords: social and psychological climate, the staff, the head of a private security company, the identity of the head, professionally significant qualities.

Постановка проблеми

У другій половині ХХ ст., досліджуючи конфлікти, американський соціолог Талкотт Парсонс визначив суспільство як систему відносин між людьми, які пов'язані між собою нормами та цінностями. При цьому він розглядав соціальну систему як певного типу колективність. Ураховуючи його позицію, представник школи психології (школи людських відносин і поведінки) професор Гарвардського університету Елтон Мейо проголосив головною проблемою сучасності – встановлення миру в промисловості. Вивчаючи вплив різних факторів на підвищення продуктивності праці, він показав несумісність природи людини з суворою ієрархією підпорядкованості в суворо регламентованій організації. Результатом досліджень Е. Мейо стали рекомендації керівникам промислових підприємств, які передбачали більше уваги приділяти працівникові, а не випуску продукції; замінити індивідуальні винагороди груповими (колективними); доповнювати економічне стимулювання

соціально-психологічним, маючи на увазі підтримку сприятливого психологічного клімату й демократичного стилю керівництва, паритетне керування, гуманізацію праці, групові рішення тощо. Ефективність спільної діяльності та управління підприємством залежить від оптимальної реалізації особистих і групових можливостей. Сприятлива атмосфера в групі не тільки продуктивно впливає на результати діяльності, а й формує нові можливості підприємства. Актуальність цієї проблеми не зникає і сьогодні, навпаки, вона посилюється запитами практики, яка потребує розроблення відповідних заходів підвищення результативності праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемі соціально-психологічного клімату в колективі присвячено багато праць як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі. Серед них дослідження Г. Андреева, В. Мяснищева, Б. Паригіна, К. Платонова. Інтерес до цієї теми, перш

за все, пов'язаний із результатами Хоторнських експериментів, що дали змогу виявити наявність взаємозв'язку між продуктивністю праці групи й особливостями її психологічного клімату. Фахівцями (Р. Лайкерт, Д. МакГрегор, К. Аржиріс, А. Маслоу, Ф. Херцберг, Р. Блейк, Д. Моутон, Ф. Фідлер та інші) було доведено, що на ефективність діяльності, крім міжособистісних відносин, впливає мотивація, суб'єктивне сприйняття людиною свого місця в організації, наявність лідерських, організаторських і комунікативних якостей тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Соціально-економічні перетворення в нашій державі (економічні, політичні, соціальні реформи, зміни державного політичного курсу, розвиток приватнопідприємницької діяльності тощо) спричинили суттєві зміни в сучасному українському суспільстві, і в головному були пов'язані з кардинальною трансформацією відношень власності та розвитком підприємництва. Орієнтація на євроінтеграцію вимагає кардинальних змін сучасних управлінців, зміни не тільки стилів управління, а й самої особистості керівника, до якого висуваються більш жорсткі вимоги.

Формулювання цілей статті

Основною метою статті є визначення професійно значимих якостей керівника приватного охоронного підприємства, від яких залежить сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Особливості особистості керівника приватного охоронного підприємства виявляються, формуються і розвиваються у професійній діяльності, яка, у свою чергу, значною мірою визначається його особистісними якостями. Особистий потенціал керівника має складну будову, що базується на структурній єдності всіх елементів.

Управлінський потенціал – це сукупність ділових і особистісних якостей керівника, які він може використати для

вирішення управлінських завдань і досягнення поставлених цілей [1].

Загалом, потенціал розвитку особистості закладено в ній самій, у її потребах і здібностях, особливо спрямованих на саморозвиток. Більшою мірою це стосується творчих здібностей особистості, які забезпечують вищий рівень її розвитку як у професійному, так і повсякденному житті. Серед умов, що стимулюють розвиток творчого мислення суб'єктів управління, виокремлюють:

- ситуації незавершеності або відкритості;
- ситуації економічного ризику;
- ситуації, що потребують відповідальності й незалежності;
- ситуації, що передбачають самостійне розроблення стратегій та прийомів розв'язання управлінських завдань і проблем тощо.

Ці особливості повною мірою притаманні професійній діяльності керівника приватного охоронного підприємства [2; 3]. Аналіз практики свідчить, що далеко не всі охочі, навіть за достатньої професійної підготовки, можуть управляти підприємством – для цього потрібен певний управлінський талант. Саме ця умова і відносить професійну діяльність керівника приватного охоронного підприємства до розряду складних, що висуває підвищені вимоги до особистості управлінця. Талант керівника визначається наявністю різноманітних психологічних якостей, які є професійно значимими.

У кваліфікаційних довідниках містяться загальні та спеціальні вимоги до професійних якостей керівників різних рівнів, що формують певну модель керівника, яка, у свою чергу, є основою кваліфікаційних характеристик з урахуванням особливостей діяльності певної організації [2; 3; 4]. Згідно з цим, кожен керівник повинен мати:

Професійні вміння: у галузі адміністрування; оцінки політичної та економічної ситуації на ринку; прийняття обґрунтованих і компетентних управлінських рішень; аналізу діяльності конкурентів; створення ефективної команди тощо.

Професійні знання: технології виробництва; методів керівництва; системи компенсації та стимулювання; методів профілактики та вирішення виробничих конфліктів тощо.

Практичний досвід управлінської діяльності.

Професор М. Дробноходов розробив психологічну модель успішного керівника, яка містить чотири блоки професійно важливих, на його погляд, якостей, зокрема:

Професійно-ділові якості: підприємливість, самостійність, схильність до інновацій, прагнення професійного зростання, вміння прогнозувати, вміння взаємодіяти з людьми тощо.

Адміністративно-організаторські якості: здатність планувати й організувати, вміння контролювати, точність, дисциплінованість, послідовність, акуратність, оперативність тощо.

Соціально-психологічні якості: психологічна компетентність, стратегічне і тактичне мислення, врівноваженість, стресостійкість, прагнення лідерства, комунікативність, оптимізм, скромність, вміння створювати психологічний комфорт тощо.

Моральні якості: патріотизм, демократизм, гуманність, інтелігентність, високий рівень культури, почуття обов'язку, готовність служити людям, чесність, повага до гідності підлеглих тощо.

Однак ця модель не єдина, як не існує єдиної думки стосовно визначення чітко окресленого кола професійно значимих якостей успішного керівника. Традиційно професійний добір кандидатів на керівні посади, передбачає виявлення таких професійно значимих якостей:

Інтелектуальні якості керівника. Поняття «інтелект» визначається як інтеграція всіх загальних і спеціальних пізнавальних здібностей людини. Оскільки на інтелектуальну діяльність керівника приватного охоронного підприємства впливають різноманітні умови, пов'язані зі специфікою управлінської діяльності (самостійність прийняття рішень, висока відповідальність, різноманітні соціальні контакти, невизначеність тощо), то активізу-

ються практичні та соціальні компоненти його інтелекту. Практичний інтелект – це вміння орієнтуватися в соціумі, вирішувати завдання прикладного характеру, націлені на результат.

Практичність мислення керівника професор А. Карпов пов'язує з важливою, на його погляд, мисленнєвою якістю – умінням «бачити» проблему, тобто виокремити із загального кола проблем та сформулювати. Ще одна специфічна особливість практичного мислення, на його думку, тісно пов'язана з наявністю різноманітних соціальних об'єктів управлінської діяльності (індивіди, групи), які дуже складні у сприйнятті та інтерпретації [2]. Остання особливість вказує на необхідність наявності у керівника соціального інтелекту. Соціальний інтелект – це здатність розуміти і передбачати поведінку інших людей у різних життєвих ситуаціях, а також уміння розпізнавати почуття, наміри та емоції інших людей за їх вербальними та невербальними ознаками. Саме наявність цих якостей дає змогу керівникові налагоджувати оптимальний соціально-психологічний клімат у колективі.

Професор Дж. Котер, досліджуючи практичний інтелект успішних менеджерів крупних американських корпорацій, виявив у них такі спільні риси:

- здатність ставити цілі та працювати в умовах інформаційної невизначеності;
- вміння планувати свою роботу і грамотно визначати пріоритети;
- здатність тримати під контролем кілька видів діяльності;
- вміння створювати і підтримувати ділові відносини.

Американський психолог Роберт Стернберг додав до цього списку ще шість фундаментальних якостей:

- вміння міркувати при вирішенні практичних завдань;
- кмітливість і проникливість (що передбачає вміння розуміти інших і порядність стосовно них);
- вміння сприймати інформацію (тобто відкритість для нового, здатність до аналізу);
- вміння використовувати інформацію

(що передбачає наявність уміння передавати свій досвід);

- розважливості і тверезий розрахунок;
- оригінальність мислення.

Наявність у керівника приватного охоронного підприємства *організаторських якостей* дає йому можливість підбирати і розставляти персонал, організувати спільну роботу, забезпечувати її чіткий контроль, запобігати організаційним конфліктам. Колектив психологів під керівництвом Л.І. Умайського, досліджуючи структуру якостей і властивостей особи організатора, визначив, що організаторські здібності включають такі психологічні властивості особи:

психологічну вибірковість – здатність особи відбивати з достатньою повнотою психологію організовуваної групи в ході вирішення нею загальногрупового завдання;

практичнопсихологічну спрямованість розуму – опанування знань і умінь у сфері практичної психології, готовність застосувати їх у практиці рішення організаторських завдань;

психологічний такт – наявність почуття міри у взаєминах із людьми.

Ці три властивості особи в єдності Л. Уманський назвав *організаторським чуттям*, яке повинен мати успішний керівник.

Крім цього, до організаторських якостей фахівці-психологи відносять:

- цілеспрямованість – уміння поставити чітке і ясне завдання та прагнути його виконання;
- гнучкість – здатність давати реальну оцінку виробничим ситуаціям, адаптуватися до них, не змінюючи при цьому принципів позицій;
- самостійність – здатність до виконання діяльності, спираючись на власні можливості;
- працездатність – здатність тривалий час виконувати роботу з високою ефективністю;
- критичність і самокритичність – здатність бачити свої слабкі сторони та недоліки в діях підлеглих;
- енергійність – уміння діяти активно і заряджати енергією підлеглих;

- ініціативність – здатність без стороннього спонукання висувати і на практиці втілювати конструктивні рішення;

- наполегливість – волева якість особистості, що проявляється в наполегливому прагненні досягти свідомо поставленої мети;

- вимогливість – здатність висувати адекватні вимоги до підлеглих залежно від особливостей ситуації.

Комунікативні якості керівника забезпечують його ефективну взаємодію з іншими людьми (персоналом, партнерами, конкурентами). Управлінське спілкування реалізується в таких формах:

субординаційного спілкування, що передбачає спілкування між керівником і підлеглими, ґрунтуючись на адміністративно-правових нормах;

службово-товариське спілкування, що характерне для спілкування між колегами, основою якого є адміністративно-моральні норми;

дружнього спілкування, що характерне для спілкування і між керівниками, і між керівниками та підлеглими, основою якого є морально-психологічні норми взаємодії.

Мабуть, важко знайти керівника, який сказав би, що не вміє спілкуватися. Разом із тим, треба визнати, що одних керівників уважно слухають і розуміють, їхні слова спонукають до діяльності та викликають жвавий позитивний відгук підлеглих, а слова інших проходять повз останніх, залишаючи їх байдужими як до самого керівника, так і до його промови. Саме ці обставини актуалізують необхідність розвитку мистецтва управлінського спілкування, удосконалення знань керівників психологічних особливостей процесу спілкування.

Комунікативні якості тісно пов'язані з організаторськими, оскільки в сукупності дають змогу впливати на поведінку інших людей з метою мобілізації їх на спільну діяльність. Вимоги управлінської діяльності передбачають наявність у керівника таких комунікативних якостей та умінь:

- здатність ясно та послідовно висловлювати свої думки;
- уміння доводити власну точку зору;

- добрий словниковий запас;
- вміння встановлювати психологічний контакт, викликати довіру співрозмовника;
- здатність до емпатії;
- вміння швидко знаходити потрібний тон розмови, вигідну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника;
- соціальна компетентність;
- здатність уникати бар'єрів спілкування;
- здатність розумно поєднувати ділові та особистісні контакти з оточуючими тощо.

Високі вимоги управлінська діяльність висуває *моральним якостям керівника*, від яких значною мірою залежить психологічний клімат на підприємстві, характер ділових відносин, лояльність і надійність персоналу, трудова дисципліна тощо. Значення моральних якостей керівника (чесність, порядність, неупередженість, принципиовість, вимогливість тощо), його ділової репутації зростає в умовах корупції та розвитку тіньової економіки в суспільстві.

Емоційно-вольові якості керівника. Емоції та почуття – це своєрідні стани психіки, що накладають відбиток на життя, діяльність, вчинки і поведінку людини. Якщо емоційні стани визначають в основному зовнішню сторону поведінки і психічної діяльності, то почуття впливають на зміст і внутрішню сутність переживань, зумовлених духовними потребами людини. Вольові акти завжди опосередковані розумовими процесами, уявленнями і думками, але вони безпосередньо пов'язані з емоціями і почуттями, що виникають у людини внаслідок її емоційно забарвленого прагнення до певних об'єктів. Іноді, захоплена емоціями або почуттями, людина не може оцінювати свою поведінку або поведінку інших, що призводить до помилок. Ціна таких помилок у разі зростає, якщо йдеться про професійну діяльність керівника приватного охоронного підприємства. Її напружений (іноді стресогенний) характер вимагає від керівника здатності постійно контролювати свою поведінку, щоб поганий настрій або негативне ставлення до будь-кого не вплинули на характер ділових відносин і

якість спільної роботи. Успішність управлінської діяльності підвищується, якщо керівникові притаманні: емоційна стійкість, стриманість, терплячість, здатність до розумного ризику, самокритичність, рівноваженість, витривалість, оптимізм, рішучість, витримка, вміння володіти собою і керувати іншими людьми.

Перераховані особистісні якості, що є професійно значимими для керівника приватного охоронного підприємства, не є вичерпними, але саме вони є підґрунтям створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі.

Соціально-психологічний клімат колективу – це система соціально-психологічних стосунків, що сприяють або перешкоджають спільній продуктивній діяльності [5]. До найважливіших ознак сприятливого соціально-психологічного клімату відносять:

об'єктивні: високі показники результатів діяльності, низька плинність кадрів, високий рівень трудової дисципліни, висока результативність праці тощо;

суб'єктивні: довір'я членів групи один до одного, сприятлива та ділова критика, вільне висловлення своєї думки при обговоренні питань, що стосуються всього колективу, відсутність тиску керівників на підлеглих і визнання за ними права приймати значимі для групи рішення; достатня поінформованість членів колективу про загальні службові завдання та результати діяльності; задоволеність приналежністю до колективу; високий ступінь емоційної включеності та взаємодопомоги; задоволеність міжособистісними відносинами тощо.

Особливістю приватної охоронної діяльності є її неодноосібне здійснення. Частіше ця діяльність потребує створення нарядів із груп, до яких входять 2-3 охоронники, їх чисельність збільшується відповідно до збільшення території об'єкта чи об'єктів спостереження. На ефективність професійної діяльності приватного охоронника суттєво впливають взаєморозуміння, взаємовиручка, взаємодовіра, взаємна відповідальність осіб, які її виконують. Часто проблемою колективів є

забезпечення умов реалізації індивідуальних якостей його членів, що іноді виступають перешкодою створення колективного стилю діяльності. Міжособистісні стосунки є основою формування психологічного клімату в колективі [6; 7]. Міжособистісні стосунки – це взаємозв'язки між людьми, що переживаються суб'єктивно, проявляються в характері та способах їх взаємного впливу в процесі сумісної діяльності та спілкуванні, які виникають унаслідок сприймання інших людей та оцінок їхньої поведінки, надій, неусвідомлюваних мотивів тощо [8].

Висновки

Фахівці школи психології дійшли висновку, що найбільший вплив на результа-

тивність праці зможуть здійснити не соціальні програми, а ефективні прийоми підтримання позитивних відносин у колективі, як вертикальних, так і горизонтальних, оскільки людина – не економічна, а соціальна істота. А встановити та підтримувати такі відносини зможе тільки керівник, що має певні психологічні знання та вміння, а також необхідні для здійснення цієї діяльності особистісні та професійно значимі якості. Своім стилем роботи, особистою поведінкою, ставленням до людей, піклуванням про них керівник впливає на формування соціально-психологічного клімату в колективі. Особливо неприпустимими для керівника є зарозумілість, зверхність, грубість, некомпетентність.

Література

1. Сайбель С. А. Проблеми реалізації управлінського потенціалу керівників середньої ланки в промисловості : дис. ... канд. соціол. наук / С. А. Сайбель. – Уфа, 1998. – С. 24.
2. Карпов А. В. Психология менеджмента / А.В. Карпов. – Електронна бібліотека Alleng.ru // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.alleng.ru/d/manag/man017.htm>
3. Бандурка А. М. Психология управления : учебное пособие / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Титул, 2007. – 532 с.
4. Психология управления : Курс лекцій / [Барко В. І., Клачко В. М., Волошина О. В., Остафійчук Т. В.]. – К. : АУ МВС, 2009. – 123 с.
5. Волошина О. В. Шляхи оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах працівників міліції / О. В. Волошина // Проблеми сучасної психології : Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Вип. 8. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – С.153-163.
6. Андреев Б. Г. Формирование групп и работа с личным составом охраны в особых условиях : методическое пособие / Б. Г. Андреев. – М. : Акад. упр. МВД РФ, 1996. – 36 с.
7. Жилкин Д. С. Психологическая совместимость в экстремальных условиях деятельности / Д. С. Жилкин, Г. С. Михайлов, М. Ф. Секач // Журнал прикладной психологии. – 2003. – № 1. – С. 5-11.
8. Тарнавська Н. П. Менеджмент : теорія та практика : підр. [для студ. вищих навч. закл.] / Н. П. Тарнавська, Р. М. Пушкар. – Тернопіль : Карт-бланш, 1997. – 456 с.

Психологические условия становления будущего специалиста в области строительства и архитектуры в условиях ВУЗа

О.О. Горова

кандидат психологических наук, доцент кафедры основ профессионального образования, Киевский национальный университет строительства и архитектуры

У статті зроблено аналіз сучасної будівельної освіти, визначено загальні напрями її трансформації. Виявлено низку психологічних умов, що дають змогу обґрунтувати й оптимізувати процес освоєння практичних умінь і навичок. Найважливішими психологічними умовами серед них є: особистісна залученість у діяльність її виконавця, використання адекватних розв'язуванню завдань рівнів предметності діяльності, оптимальна організація операціональної сторони діяльності.

Ключові слова: будівельна освіта, психологічні умови засвоєння професійних умінь і навичок, рівні засобів та виконання дій.

В статье проведен анализ современного строительного образования, определены общие направления ее трансформации. Выявлен ряд психологических условий, которые позволяют обосновать и оптимизировать процесс освоения практических умений и навыков. Наиболее важными из них являются личностная включенность в деятельность ее исполнителя, использование адекватных решаемым заданиям уровней предметной деятельности, оптимальная организация операциональной стороны деятельности.

Ключевые слова: психологические условия освоения профессиональных умений и навыков, строительное образование, уровни способов и выполнения действий.

The article presents the analysis of the current construction education and defines the general direction of its transformation. A number of psychological conditions that allow to prove and optimize the development of practical skills. The most important of these are personal involvement in the work of its artist, using appropriate levels solved tasks purposeful activity, the optimal organization of the operational aspects of the activity.

Keywords: psychological conditions of development of professional skills, building education, levels of methods and perform actions

Постановка проблеми

Сегодня можно констатировать наличие ряда противоречий в науке, практике профессионального обучения и современными запросами общества. Так, возникло противоречие между активной разработкой проблематики деятельности в отечественной психологии XX в. и уменьшением интереса к данной тематике со стороны современных исследователей.

В рамках общепсихологической концепции деятельности вопрос освоения практических действий рассматривался в работах С. Рубинштейна, А. Леонтьева,

А. Запорожца, довольно широко представлен в работах П. Гальперина и его учеников, анализировался в многочисленных психологических исследованиях профессиональной деятельности человека (Б. Ломов, В. Шадриков, Е. Климов, З. Решетова, О. Иванова и другие). Большинство выполненных в этом русле исследований касалось вопросов автоматизации практических действий, формирования умений и навыков, поиска путей оптимизации этого процесса (С. Малов, И. Мошкова и другие). Психологические условия развития умений, которые позволяют достичь спе-

циалисту уровня истинного мастерства, значительно реже привлекали внимание исследователей и фактически не изучаются современными учеными.

Новые рыночные условия развития экономики Украины предъявляют особые требования к профессиональной подготовке будущих специалистов. Возрастающий спрос в сфере строительных услуг требует от специалиста такого владения практическими действиями, которые позволяют ему оперативно формировать необходимые профессиональные умения при решении конкретных производственных задач. Рыночную конкуренцию может выдержать только специалист, владеющий технологиями самостоятельного освоения новых практических действий для решения разного класса неординарных профессиональных задач. Формирование профессиональных умений такого специалиста требует дальнейшего раскрытия общепсихологических закономерностей освоения практической деятельности строителями, раскрытия всех психологических условий, которые влияют на этот процесс с целью его дальнейшей оптимизации.

Таким образом, актуальность темы нашего исследования вызвана как современным состоянием развития психологической науки и практики фундаментального профессионального образования, так и запросами общества на подготовку строителей высшей квалификации.

Центральной проблемой нашего исследования является развитие теоретической модели поэтапного освоения практического действия. В проведенном исследовании нами в качестве основного параметра изменения действия представлен процесс его освоения исполнителем. Такой подход к изучению практического действия позволил рассмотреть психологические условия, необходимые для его успешного освоения.

Формулирование цели статьи

Цель статьи – на основании теоретического анализа и эмпирического исследования обосновать и оптимизировать психологические условия освоения практических действий будущими строителями.

Изложение основного материала исследования

Необходимо поднять качество высшего строительного образования до международного уровня, поскольку в условиях общей глобализации от специалистов нужна высокая квалификация, адекватная реакция на происходящее. Поэтому основной задачей вуза является не просто передача знаний, которые быстро теряют свою новизну и актуальность, а освоение студентами четкой методологии познания, формирование у них умения работать в условиях постоянно изменяющейся действительности. Ускоренная модернизация – это оптимальный и актуальный вектор дальнейшего развития. Объединение ряда академических научных учреждений с передовыми вузами страны – еще одна тенденция, актуальный вектор строительного образования в динамично изменяющихся социально-культурных условиях. Однако не все научные структуры стремятся к такому сотрудничеству. Прежде всего, инновационные научно-производственные центры, региональные научно-технологические центры, научно-прикладные центры точных и инженерных наук, бизнес-инкубаторы, малые предприятия и проектно-конструкторские бюро, научно-производственные исследовательские лаборатории креативных технологий, универсальные учебные научно-производственные исследовательские лаборатории интерактивного проектирования и обучения, естественно, ИТ-технологии должны стать обязательным атрибутом каждого выпускника вуза. Планировать переориентацию психологии профессорско-преподавательского состава, расширять и углублять преподавание по ряду технологических и экономических дисциплин, этапный переход к обучению иностранным языкам – одни из первых перспективных пунктов подготовки. Международная стандартная классификация образования определяет образование как организованную систему, которая характеризуется коммуникативностью, информативностью, знаниями, пониманием,

наличием собственных взглядов, ценностями. Создание образовательной среды и использование новых методов обучения, с помощью которых организуется коммуникация; образовательная деятельность, непрерывность – также входят в определение образования.

Университеты как основная структурная единица учебных заведений в подготовке специалистов, в процессе становления любого образовательного учреждения, в это время предлагают такие формы: предпринимательские, инновационные, национальные, – неизбежно происходит процесс оформления многочисленных периферийных структур: научно-исследовательские лаборатории и институты, производственные, внедренческие, консультативные, довузовские центры, научно-технологические парки и т.д. Новые подразделения и центры ведут университет по направлению к двойной организации основных подразделений, в которых кроме традиционных кафедр и факультетов существуют дополнительные центры, тесно связанные с внешним миром. Управляя процессами и постоянно совершенствуя их, можно, например, создавать их такими, какими они нужны предприятию.

Переход от функционального подхода к процессному – специфика современных международных тенденций в управлении качеством подготовки специалистов, результативности предприятия, оптимальности использования количественных и качественных ресурсов предприятия, в конце концов, качества самого процесса. Управление процессами неизбежно требует развития структуры предприятия (университета и всего комплекса, связанного с ним).

Решающими направлениями трансформации традиционного строительного образования является развитие методологических и теоретических оснований, просмотр содержания и кардинальное восстановление методического обеспечения. Качественные превращения в строительной практике высветили недостатки и тенденции существующей системы строительного образования.

Освоение практических действий возможно при активизации комплекса психологических условий, которые включают личностные, знаково-предметные и операционально-процессуальные компоненты.

Освещая методологическую основу исследования, следует отметить фундаментальные положения научной философии: о материалистическом понимании психики, сознания человека; о развитии, общей связи, взаимообусловленности и законах диалектики; о требованиях диалектической логики к изучению предметов, явлений, процессов объективной реальности; о деятельности как научной категории. А также, разработанные в отечественной психологии общепсихологические и методологические принципы: детерминизма, развития, связи сознания и деятельности, системного и личностного подходов.

К самым важным психологическим условиям, которые детерминируют освоение практических действий на разных этапах (ознакомительный, аналитический, синтетический, автоматизации) относятся: личностное вовлечение в деятельность (мотивация, целеположение, проектирование образа-результата, рефлексия действия, субъективный контроль), использование адекватных решаемой задачей уровней предметности деятельности (предметность познаваемого объекта и/или предметность знаков) и такие операционально-процессуальные особенности осуществления деятельности как: поэтапное освоение образов выполнения действий, организация диадного взаимодействия соисполнителей деятельности, использование разных стратегий формирования («снизу – вверх», от результата до цели) и выполнение действия («сверху – вниз», от цели до результата).

Можно выделить два качественно-разных уровня освоения практических действий.

Первый – характеризуется переходом действия на уровень привычек, высокой степенью автоматизации и репродуктивности образов выполнения действия (опера-

ции по А. Леонтьеву) и может быть назван «репродуктивно-автоматизированным» [4; 5].

Второй – отличается переходом действия на уровень умения (то есть образа успешного выполнения действия соответствующего цели и условиям этого действия) и по сути является «рефлексивно-творческим».

Самым важным психологическим условием освоения практического действия на «репродуктивно-автоматизированном» уровне является активизация двух разных механизмов: сокращения и автоматизации. Механизм сокращения предполагает последовательное изменение трех видов субъективного контроля:

- 1) рефлексивного контроля;
- 2) контроля по образцу;
- 3) контроля «по чувству, ощущению».

Автоматизация предполагает отход из области сознательного регулирования таких управляющих программ как «план», «проект» и переход от трехкомпонентной (цель – проект – план) к однокомпонентной (цель – результат). Достижение «рефлексивно-творческого» уровня возможно при повышении уровня сознательного регулирования исполнительной части действия, формирование особого «видения» единства «проекта – плана – результата» действия.

В процессе поэтапного формирования практического действия в трудовой деятельности на ознакомительном и аналитическом этапах целесообразно включать подэтапы внешнего действия со знаками и внутреннего оперирования образами знаков в уме, используя разные положения знакового моделирования: переформулирование условий задачи, перекодировка (переход от словесного формулирования задач к уравнению или структурной формуле), изменения модели [8].

Нами эмпирически подтверждено, что к самым важным психологическим условиям, которые опосредствуют освоение практических действий на разных стадиях процесса выполнения трудовой деятельности, относятся: личностное вовлечение в деятельность, использование адекватных

решаемой задачей уровнем предметности деятельности и ряд операционально-процессуальных особенностей осуществления деятельности.

Выявлены два качественно разных уровня освоения практических действий: «репродуктивно-автоматизированный» и «рефлексивно-творческий», психологические условия их достижения.

Выделен новый элемент «проект» в структуре регуляции исполнительной части практического действия, которое включает цель-образец, проект, план, цель-результат.

Конкретизированы виды контроля практического действия, разработаны соответствующие модели регуляции действия: 1) рефлексивный контроль; 2) контроль по образцу; 3) контроль «по чувству и ощущению», – и выявлены их взаимопереходы при освоении действий.

Нами показано, что самым важным психологическим условием освоения практического действия на «репродуктивно-автоматизированном» уровне – активизация двух разных механизмов: сокращения и автоматизация. Механизм сокращения предполагает последовательное изменение трех описанных видов субъективного контроля и переход от трехактной («цель – образец» проект – план «цель – результат») к одноактной модели практического действия («цель – образец» – «цель – результат»).

Нами доказано, что оптимизация процесса автоматизации двигательной привычки осуществляется в диадном взаимодействии при переходе с деятельностно-ролевой позиции «ученика», через позицию «подмастерье», в позицию «мастера» [3; 7]

Выявлено, что достижение «рефлексивно-творческого» уровня возможно при повышении уровня сознательного регулирования исполнительной части действия, формирование особого «видения» единства системы «цель – образец», «проект – план», «цель – результат» действия.

В процессе формирования практического действия целесообразно включать подэтапы внешнего действия со знаками и

внутреннего оперирования образами знаков в уме.

Разработанная и обоснованная технология поэтапного формирования практического действия в трудовой деятельности будущих строителей включает разные положения знакового моделирования: переформулирование условий задачи, перекодировка (переход от словесного формулирования задач к уравнению или структурной формуле), изменение модели на ознакомительном и аналитическом этапах.

Формирование практического действия в соответствии со стратегией «снизу – вверх» предполагает разбивку действия на три основных этапа, целью каждого из которых является последовательное повышение уровня сознательного регулирования выполнения. На первом этапе следует достичь управления действием на основе образа-плана, на втором образа-проекта, на третьем образа-цели. Основным психологическим условием достижения каждого этапа является его распределение на две стадии: на первой стадии – «сознательная операция» – происходит становление ориентировочного управляющего звена, которое отвечает заданному уровню регуляции; на второй стадии – «включение» – его подключение к исполнительному звену практического действия. Первая и вторая стадии в органическом единстве обеспечивают переход практического действия на более высокую ступень его автоматизации.

Разработанная модель освоения практического действия в соответствии со стратегией «снизу – вверх» позволяет, изменив методику формирования практического действия, предлагать упражнения, направленные на формирование управляющих профессиональным действием программ: цель – проект – план.

Разработанная методика позволяет при стратегии формирования практического действия «снизу – вверх» перейти к самостоятельному выполнению действия в соответствии со стратегией «сверху – вниз».

Выделены три основных этапа формирования трудовой деятельности: этап «ученик», этап «подмастерье», этап «мастер».

Каждый этап разбит на две стадии, условно названных стадией «теории» и стадией «практики». Цель первой стадии – формирование интеллектуально-творческих возможностей заниматься данным видом деятельности, цель второй – обеспечить условия формирования операционально-технических возможностей ученика. Указанная модель позволяет обеспечить условия для осуществления сдвига мотива на цель [1].

Использование психосемиотического подхода и организация деятельности студентов по принципу диадного обучения позволило поэтапно сформировать самостоятельное выполнение трудового действия и подготовить студентов к переходу в условиях вуза на этап профессиональной деятельности «подмастерье» [3].

Выводы

1. В современной психологической науке существует положение, что трудовая деятельность имеет сложное системное развитие, ее регуляция осуществляется несколькими уровнями психического отражения. К настоящему времени оформилось несколько научных подходов к анализу процесса освоения практической деятельности, которые дополняют друг друга, рассматривая действие как относительно завершенный элемент деятельности, направленный на достижение определенной промежуточной цели, что и включает моторные (двигательные), центральные (умственные) и сенсорные (чувственные) компоненты. Эти компоненты соответственно реализуют функции выполнения, регулирования и контроля.

2. На основании теоретического анализа и обобщения результатов экспериментального исследования выявлен ряд психологических условий, позволяющий обосновать и оптимизировать процесс освоения практических умений и навыков. Самыми важными психологическими условиями, которые детерминируют освоение исследуемых практических действий на четырех основных этапах (ознакомительный, аналитический, синтетический, автоматизации), являются: личностное во-

влечение в деятельность ее исполнителя, использование адекватных решаемой задаче уровней предметности деятельности, оптимальная организация операциональной стороны деятельности.

3. Успешное освоение действий происходит при активизации таких относящихся к сфере личности психологических условий, как положительная мотивация, целеположение, наличие образа-цели, образа-проекта, образа-плана, образа-результата, рефлексия собственных действий, субъективный контроль.

4. С позиции психосемиотического подхода (М. Гамезо, Б. Ломов, В. Рубахин и др.) предметность людской деятельности соединяет в себе два качественно разных уровня: предметность познаваемой природы и предметность знаков. При этом каждый момент развития деятельности определяется, по крайней мере, двумя

показателями: характером предметности (собственно предметной или знаковой) и планом действий (внешний и внутренний). Относительно исследуемых видов практических действий целесообразно говорить о знаковом моделировании на ознакомительном и аналитическом этапах, которые опережают становление и развитие внешних предметных действий на этапах синтетическом и автоматизации.

5. Такие операционально-процессуальные особенности осуществления деятельности как поэтапное выполнение образов действий, организация диадного взаимодействия соисполнителей деятельности, использование разных стратегий формирования («снизу – вверх», от результата к цели) и выполнения действия («сверху – вниз», от цели к результату) оптимизируют процесс освоения практических действий на этапах синтетическом и автоматизации.

Литература

1. *Асмолов А. Г.* Основные принципы психологической теории деятельности // А. Н. Леонтьев и современная психология : Сб. статей памяти А. Н. Леонтьева, Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 118.
2. *Гальперин П. Я.* Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / П. Я. Гальперин // Исследование мышления в советской психологии, 1966. – С. 236-277.
3. *Гамезо М. В.* Психосемиотика : вопросы общей теории и истории / М. В. Гамезо // Имиджелогия : современное состояние и перспективы развития : Материалы 1-ого международного симпозиума «Имиджелогия-2003». – М. : РИЦ «Альфа», 2003. – С. 21.
4. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – Т. 1. – М., Педагогика, 1983. – 392 с.
5. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1983. – 352 с.
6. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
7. *Малов С. Л.* Использование творческих форм упражнений при формировании профессиональных умений и навыков / С. Л. Малов, И. Н. Мошкова // Проблемы оптимизации методов обучения и учебной деятельности учащихся СПТУ. – М. : ЦНИЛПРШП, 1986.
8. Психологические вопросы трудового воспитания / Под ред. В. И. Войтко, В. А. Моляко. – К., 1979. – 119 с.

Теоретичний аналіз проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу (частина 1)

І.В. Сингаївська

кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми професійної успішності, проаналізовано теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену професійної успішності викладача. Описано погляди науковців на зміст поняття «професійна успішність викладача», чинники та показники такої успішності. Накреслено перспективи подальших досліджень професійної успішності викладачів вищих навчальних закладів.

Ключові слова: професійна успішність, професіоналізм, особистісний, діяльнісний, інтегративний підходи.

В статье обоснована актуальность исследования проблемы профессиональной успешности, проанализированы теоретико-методологические подходы к изучению феномена профессиональной успешности преподавателя. Описаны взгляды ученых на содержание понятия «профессиональная успешность преподавателя», условия и показатели такой успешности. Начерчены перспективы дальнейших исследований профессиональной успешности преподавателей высших учебных заведений.

Ключевые слова: профессиональная успешность, профессионализм, личностный, деятельностный, интегративный подходы.

The article under review substantiates the topicality of professional success rate issue, analyzes theoretical and methodological approaches to the teacher professional success rate phenomenon investigation. Thus the article describes the opinions of scientists as regards teacher professional success rate phenomenon content, factors and indices of such success rate. It offers the perspectives of further researches of higher educational institution teachers professional success rate.

Key words: professional success rate, professionalism; personal, activity and integrative approaches.

Постановка проблеми

На сьогодні проблема професійної успішності є актуальною з огляду на формування нової світоглядної парадигми українського суспільства. Така ситуація обумовлена змінами в багатьох сферах життя, що вимагає нових фахових підходів для зміцнення держави та посилення її конкурентоздатності. Не останню роль в цьому процесі відіграють професійно успішні особистості, здатні змінити фаховий імідж України. Отже, виникає нагальна потреба в дослідженні психологічних засад професійної успішності з точки зору узагальнення особистісних і суспільних вимог, пошуку ефективних критеріїв оцінки та прогнозування можливих наслідків

успішної професійної діяльності.

Вищезазначене засвідчує актуальність теоретичних розробок проблеми професійної успішності; необхідність посилення уваги до вивчення психологічних механізмів формування професійно успішної особистості; вироблення виваженої концептуальної моделі професійної успішності тощо.

Наразі актуальними є дослідження, зорієнтовані на вивчення фахового та особистісного розвитку тих, хто здійснює підготовку майбутніх висококваліфікованих фахівців – викладачів вищої школи. Досягнення викладачами професійної успішності є запорукою якісної підготовки студентів, які стануть активно працюючими

фахівцями. Такі дослідження потребують, передусім, вивчення теоретичних напрацювань щодо різних аспектів становлення та розвитку професіоналізму викладача, системного аналізу наявних досліджень з метою їх подальшого переосмислення та створення сучасної концептуальної моделі професійної успішності викладача вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз дає змогу виділити кілька напрямів наукового дослідження, що сприяють розробленню проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу, а саме:

1. Філософське осмислення сутності освіти, у тому числі професійної, професійного розвитку, адаптації, компетентності, мотивації та інших аспектів досягнення професійної успішності (праці В. Андрущенка, А. Брокса, К. Біницької, П. Гуревича, О. Дахіна, К. Дж. Джерджен, Дж. Дьюї, В. Кременя, О. Кузьменко, В. Ламанаскас, О. Мороз, В. Огнев'юка, Дж. Равена, С. Сисоевої, І. Соколової, К. Хорстемке, К. Ясперса та інших).

2. Теоретичний доробок педагогіки вищої освіти, у тому числі педагогічні проблеми становлення викладача, його професійних якостей, фахового спілкування тощо (досліджувалися Т. Алексєєнко, Н. Баловсяк, І. Богдановою, Ж. Борщ, В. Будак, І. Глазковою, О. Євсюковим, Н. Кічук, В. Луговим, М. Степком та іншими).

3. Психологічне осмислення проблеми професійної діяльності (праці Т. Антоненко, І. Беха, О. Бондарчук, Н. Воляннюк, О. Журавльова, Л. Зайцевої, Л. Карамушка, В. Ликової, Г. Ложкіна, В. Носкова, В. Панка, В. Семиченко, С. Смирнова, Д. Фельдштейна та інших), у тому числі готовності освоєння нових галузей знань, особистісного та професійного розвитку (Р. Бойс, О. Бородуліна, Г. Васянович, О. Величко, В. Іващенко, Є. Крігер, А. Портнова, В. Слобжчиков, Л. Спіцина, Т. Траверсе).

4. Психологія професіоналізму як напрям наукового дослідження: психологія

праці як загальнотеоретична проблема (М. Армстрон, О. Бондарчук, Н. Воляннюк, Г. Ложкін, Н. Лукашевич, М. Пряжников, В. Толочек та інші); психологія кар'єри та професійного розвитку (Г. Балл, О. Бондарчук, А. Деркач, С. Дружилов, Е. Зеєр, О. Іванова, Л. Карамушка, Є. Клімов, А. Маркова, Л. Мітіна, Г. Нікіфоров, Ю. Поваренков, Ю. Швалб та інші); психологічні аспекти професійної ідентичності (Г. Балл, Н. Воляннюк, В. Зливков, С. Копилов, Г. Ложкін, В. Луніна, М. Марунець, В. Семиченко, О. Фонарьов та інші); професійна компетентність (А. Ангеловський, Р. Бояцис, О. Брюховецька, В. Єнгаличев, Л. Колбасова, Д. Махотін, Дж. Равен, Ю. Фролов, Т. Хайленд, Ю. Швалб та інші); мотивація професійної діяльності (І. Арендачук, Ж. Вірна, М. Овчинников, Т. Приходько, І. Трушина, Д. Циринг та інші); самовдосконалення як психологічна проблема розвитку професіоналізму (Г. Балл, В. Семиченко, Л. Карамушка, С. Максименко, В. Моргун, Т. Титаренко, Н. Чепелева та інші); інші аспекти (рівні, критерії, функції) професійної діяльності (А. Батаршев, М. Дмитрієва, С. Дружилов, Н. Еверт, Е. Зеєр, Є. Клімов, В. Татенко, Е. Шейн, Т. Яценко та інші).

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми професійної успішності викладача вищого навчального закладу, уточнити зміст поняття «професійна успішність викладача», чинники та показники такої успішності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для всебічного вивчення професійної успішності викладача вищого навчального закладу зосередимося на психологічних особливостях його діяльності. Такий підхід дасть змогу виявити механізми формування викладацького успіху. Слід підкреслити, що викладацька професія є однією з найскладніших видів діяльності, попри її сутнісний характер. Ідеться про необхідність постійних міжособистісних взаємодій, про переважне співпадання предмета,

суб'єкта і об'єкта професійної діяльності. При цьому мета і результати діяльності залежать від об'єднаних зусиль її суб'єктів (насамперед, викладача і студента).

Зазвичай професійну діяльність викладача ВНЗ називають науково-педагогічною, вказуючи на основне змістове навантаження (водночас викладач може бути адміністратором, менеджером, громадським діячем тощо). Саме поєднання наукової та педагогічної діяльності є засадничим, а всі інші види діяльності – свідченням додаткових, зокрема організаційних чи комунікаційних здібностей викладача.

Загалом професія викладача характеризується багатозначністю та різноспрямованістю, що і викликає певні дослідницькі дискусії стосовно важливості тих чи інших видів професійної діяльності. Виокремлення наукової [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9] чи педагогічної сфери [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20] доцільне лише як поетапне вивчення специфіки професійної діяльності викладача ВНЗ.

Для цілісного бачення необхідне врахування всіх ознак і складових викладацької праці, насамперед:

- значного рівня самостійності;
- психологічної компетентності та відповідальності;
- поєднання функцій педагога, науковця і менеджера;
- необхідності постійного саморозвитку (самовдосконалення) педагогічної майстерності та дослідницьких навичок;
- взаємозалежності учасників освітнього процесу;
- відповідних професійних якостей і ціннісних переконань;
- творчих підходів до реалізації професійних функцій;
- вироблення індивідуального стилю професійної діяльності;
- безперервного професійного розвитку тощо.

Реалізація професійної діяльності, досягнення професійної успішності значною мірою залежать від особистості викладача, його цінностей і настанов, фахового рівня, професійного досвіду, професійної поведінки. Зокрема, Л. Мітіна виділяє три

важливі інтегральні характеристики особистості викладача: спрямованість, компетентність і гнучкість [21]. Ці ознаки стосуються не лише викладацької діяльності, а й способу життя викладача, що зумовлює професійну успішність і самовдосконалення особистості.

У ракурсі досліджуваної проблематики доцільним є практичне використання діяльнісного підходу, що уможливує з'ясування психологічних особливостей професійної діяльності викладача на сьогодні. Виходячи із сформованих уявлень про те, що будь-яка діяльність спрямована на отримання результату, варто встановити причинно-наслідковий зв'язок між професійною діяльністю викладача та його професійними досягненнями. При цьому слід поєднати застосування діяльнісного та ціннісного підходів, щоб зрозуміти особистісну і суспільну значущість передбачуваних результатів, а відтак визначити якість (позитивну чи негативну) професійної успішності.

Заслужує на увагу розроблена доктором психологічних наук В. Шадриковим «психологічна система діяльності» людини як суб'єкта праці. З методологічної точки зору суттєвими є кілька наукових висновків ученого:

1) структура психологічної системи діяльності складається в процесі її освоєння суб'єктом діяльності та розвитку професійно важливих якостей особистості;

2) інтраіндивідуальна будова особистості суб'єкта праці тісно пов'язана з інтраіндивідуальною структурою певної професійної діяльності;

3) у процесі діяльності особистість удосконалює одночасно свої індивідуальні та професійні якості [22].

На підставі системогенетичного підходу В. Шадриков виділяє кілька ключових ознак розвитку психологічної системи діяльності – нерівномірність, достатність, неаддитивність. Усі вони можуть слугувати критеріями для визначення сутності професійної успішності викладача. Для прикладу, поняття «неаддитивність» засвідчує, що ефект діяльності як системи не дорівнює сумі ефектів підвидів діяль-

ності. З точки зору цього дослідження це означає необхідність досягнення успіху в педагогічній, науковій, організаційній діяльності на тлі успішної професійної поведінки та багатьох інших чинників викладацької діяльності.

Системоформуючим фактором у концепції психологічної системи діяльності В. Шадрікова виступає результат діяльності. Це відрізняє його розуміння структури діяльності від структур, описаних С. Рубінштейном [23] і О. Леонтьєвим [24].

Такий підхід є продуктивним для дослідження професійної діяльності, а відтак професійної успішності викладача ВНЗ. Значення і зміст професійної успішності обумовлені професійною діяльністю викладача. Беручи за основу визначення професійної діяльності як «соціально значущої діяльності, виконання якої вимагає спеціальних знань, умінь і навичок, а також професійно обумовлених якостей особистості» [25, с. 14], ми розглядатимемо професійну діяльність як теоретичне підґрунтя для виявлення специфічних особливостей професійної успішності. Тобто професійна діяльність розглядатиметься як інтегративна діяльність, що складається з:

- сукупності видів робіт (педагогічна, наукова, менеджерська тощо);

- психологічної системи діяльності (цілеспрямованість, мотивація, компетенції, професійні якості викладача, результативність тощо);

- визначення зовнішніх (суспільні умови, організаційна культура тощо) і внутрішніх (прагнення до самовдосконалення, професійна самоактуалізація, пошук індивідуального професійного стилю тощо) впливів та їх взаємодій на успішність діяльності викладача;

- системи оцінки результатів діяльності (оцінка соціальної значущості викладацької діяльності; оцінка психологічної ефективності як засобу самореалізації та самоповаги викладача, оцінка рівня психофізіологічних затрат для досягнення результату і задоволеності працею тощо).

На сьогодні немає єдиного визначення поняття «професійна успішність». Можна

знайти багато дефініцій з акцентом на тих чи інших ознаках успішності. Простежується вживання понять «успіх» та «успішність» як синонімів. Хоча деякі дослідники (І. Арендачук [3], Л. Балецька [26], Л. Лазаренко [27], О. Рікель [28], М. Теплинських [29], І. Трушина [30] та інші) слушно розмежовують їх змістове наповнення.

Можна продемонструвати відмінності вищезазначених понять у рамках двох концептуальних підходів – лінійного [31; 32; 33; 34; 35 та ін.] і категоріального [4; 29; 36; 37; 38; 39 та ін.]. Перший (лінійний) – розкриває сутність поняття «успіх» як результату діяльності переважно за допомогою кількісних методів. Ідеться про вияв зовнішніх показників успішної діяльності: обсяг викладацької діяльності (кількість аудиторних, позааудиторних занять, розроблених програм, проведених консультацій); продуктивність діяльності (упровадження нових методик навчання); зміна професійного статусу (нова посада, наукове звання, науковий ступінь); рівень задоволеності працею (матеріальне заохочення, підвищення заробітної платні) тощо. Ці показники допомагають розкрити соціальний, а не психологічний зміст професійної успішності. Успіх є яскравим свідченням кар'єрного зростання викладача, набуття нових статусних ролей, додаткових можливостей для суспільного визнання.

Зарубіжні психологи часто використовують поняття об'єктивного (позитивний результат у кар'єрних досягненнях з точки зору професійного оточення, певної соціальної групи, суспільства в цілому) та суб'єктивного (сукупність суджень і оцінок про власні професійні досягнення і результати; задоволеність роботою і кар'єрою тощо) успіху [33; 34; 35; 40 та ін.].

На думку американських дослідників Д. Холла і Д. Чендлера, особистість, сприймаючи кар'єру як покликання, зосереджується на своїх цілях і завданнях, а також зусиллях, необхідних для досягнення поставленої мети. Така концентрація зусиль призводить до бажаних результатів (об'єктивний успіх), що спричиняє задово-

леність власною діяльністю (суб'єктивний успіх). Об'єктивний успіх забезпечує суспільне визнання, що призводить до особистісних змін і професійної «Я-концепції», впевненості в собі, формування нових цілей і пошуку шляхів їх досягнення [35, с. 165]. Таким чином, об'єктивний успіх пов'язаний із суб'єктивним як безпосередньо (через особистісну задоволеність власним об'єктивним успіхом), так і опосередковано (через визнання з боку соціуму).

Можна стверджувати про атрибутивний характер успіху. Свідченням цього слугує теорія атрибуції Ф. Хайдера [41] і Б. Вайнера [42]. Дослідники пояснюють досягнення індивідуального успіху за допомогою чотирьох факторів: здібностей або особистісних якостей суб'єкта діяльності; індивідуальних зусиль, докладених для досягнення певного результату; випадковості, що могла вплинути на результат; складності виконуваних завдань.

З точки зору детермінації індивідуальної поведінки вищезазначені фактори зазвичай описуються психологами як стабільні та нестабільні, внутрішні та зовнішні. Стабільність атрибуції в основному співвідноситься з власним минулим професійним досвідом, результати якого є важливими при формуванні очікувань, пов'язаних із майбутньою діяльністю. Як зазначає психолог Г. Пригін, коли суб'єкт відносить результати минулих дій до стабільних факторів (здібності й труднощі завдання), то, як правило, така атрибуція буде пов'язана зі стабільністю в майбутньому. Якщо ж результати минулих дій співвідносяться з нестабільними атрибутивними факторами (випадковості та зусилля), то ймовірно, мало підстав очікувати позитивного результату в подальшій діяльності [43, с. 245].

Література

1. Алексєнко Т. Система якостей знань як відображення рівня інтелектуалізації у професійній підготовці викладача з новим мисленням / Т. Алексєнко // Наук. вісн. Чернів. [нац.] ун-ту [ім. Ю. Федьковича] : Зб. наук. пр. – Чернівці, 2005. – Вип. 182 : Педагогіка та психологія. – С. 3-13.
2. Сучасний менеджмент якості науково-педагогічних працівників вищого навчального закладу / О. Величко, В. Іващенко, О. Ясев, О. Рожков // Вища школа. – 2006. – № 5-6. – С. 34-39.

Якщо розглядати професійну успішність як процес, з'являється можливість:

а) інтегрувати це поняття в психологічну структуру професійної діяльності викладача;

б) з'ясувати психологічні риси особистості, яка цілеспрямовано прагне досягти професійного успіху; її рівень оволодіння психологічною структурою професійної діяльності, що відповідає існуючим суспільним стандартам і професійним вимогам.

Отже, процес формування професійної успішності пов'язаний із виконанням певних умов, наявністю певних професійних ознак і відповідних психологічних характеристик у ставленні до своєї професійної діяльності, людей і самого себе.

Висновки

Проведений теоретичний аналіз проблеми професійної успішності викладача ВНЗ, соціально-психологічного змісту професійної успішності, її чинників і показників дає змогу зробити попередній висновок, що професійна успішність викладача – це:

- структурна і функціональна єдність психологічних умов, чинників і показників, спрямованих на досягнення та визначення результатів професійної діяльності викладача;

- процес узгодження соціальних, професійних вимог із особистісними цілями, потребами та цінностями з метою формування ефективної системи психологічних стимулів для вдосконалення педагогічної та наукової діяльності викладача ВНЗ.

Відтак подальший хід дослідження буде націлений на поглиблений аналіз поняття «професійна успішність», чинників і показників професійної успішності викладача ВНЗ.

3. *Арендачук И. В.* Структурно-функциональная организация профессионализма личности в научно-педагогической деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. Наук / И. В. Арендачук. – Ярославль, 2008. – 29 с.

4. *Забелина Е. В.* Взаимосвязь особенностей мотивационно-ценностной сферы и удовлетворенности работой у аспирантов с различной степенью успешности научно-педагогической деятельности / Е. В. Забелина, Д. А. Циринг, М. В. Овчинников, И. В. Пономарева // Психологические исследования. – 2012. – Т. 5. – № 25 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012v5n25/728-zabelina25.html>

5. *Полуніна О. В.* Психологічна компетентність викладача вищого педагогічного навчального закладу як чинник успішності управління процесом учіння студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Полуніна ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 16 с.

6. *Луговий В. І.* Формування ціннісної компетентності науково-педагогічних працівників – важлива умова їх успішної діяльності в сучасній вищій школі // Проблеми освіти : наук. зб. / Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2010. – Вип. 63, ч. 1. – С. 3-9.

7. *Грецов А. Г.* Совмещение научной и преподавательской деятельности : проблемы и перспективы / А. Г. Грецов // Ректор ВУЗа. – 2008. – № 9. – С. 30-33.

8. *Силласте Г. Г.* Включенность вузовских преподавателей в научную деятельность (сравнительный анализ) / Г. Г. Силласте // Вестник Финансовой академии. – 2008. – № 1. – С. 32-41.

9. *Чуракова М. В.* Научно-исследовательская деятельность преподавателя как условие повышения его профессиональной компетентности / М. В. Чуракова // Вестник Южно-Уральского гос. ун-та ; Сер. Соц.-гуманит. науки. – 2006. – № 17. – Вып. 7. – С. 270-273.

10. *Биков В. Ю.* Моделивання навчального середовища сучасної педагогічної системи / В. Ю. Биков // Вісн. Акад. дистанц. освіти. – 2004. – № 2. – С. 6-14.

11. *Овсянкіна Л.* Психолого-педагогічні аспекти інноваційного навчання у вищій школі / Л. Овсянкіна // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2004. – № 6. – С. 145-151.

12. *Богданова І. М.* Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів на основі застосування інноваційних технологій : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / І. М. Богданова ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2003. – 39 с.

13. *Кічук Н. В.* Ключові компетентності фахівця як педагогічна проблема / Н. В. Кічук // Наук. вісн. Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського : Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – Вип. 8/9. – С. 53-59.

14. *Фельдштейн Д. И.* Психолого-педагогические основания современного образования / Д. И. Фельдштейн // Профессиональное образование. – 2011. – № 2. – С. 2-6.

15. *Левківський Б.* Підвищення педагогічної майстерності викладачів вищих навчальних закладів / Б. Левківський // Вища школа. – 2005. – № 3. – С. 55-58.

16. *Климов Е. А.* Педагогический труд : психологические составляющие : Учеб. пособие / Е. А. Климов. – М. : Издательство Московского университета ; Издательский центр «Академия», 2004. – 240 с.

17. *Тороп К. С.* Усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / К. С. Тороп ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 18 с.

18. *Виноградова Н. И.* Акмеолого-методологические проблемы становления профессионализма преподавателя высшей школы / Н. И. Виноградова // Гуманитарный вектор. – 2008. – № 3. – С. 87-92.

19. *Гнатышина Е. А.* Построение модели профессиональной компетентности будущего педагога / Е. А. Гнатышина // Профессиональное образование. – 2008. – № 3. – С. 30-31.

20. *Ларионова М.* Психологические условия и факторы профессионального развития личности вузовского преподавателя / М. Ларионова // Высшее образование в России. – 2008. – № 6. – С. 114-118.

21. *Митина Л. М.* Психология труда и профессионального развития учителя. Учеб. пособие / Л. М. Митина. – М., 2004. – 319 с.

22. *Шадриков В. Д.* Психология деятельности человека. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 464 с.

23. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
24. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев ; под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл ; Академия, 2004. – 346 с.
25. Зеер Э. Ф. Психология профессий : Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
26. Балецька Л. М. Психологічні особливості атрибуції успіху у професійному самовизначенні студентів вищих навчальних закладів: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. М. Балецька ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2014. – 254 с.
27. Лазаренко Л. А. Новые подходы в исследовании психологической компетентности и профессиональной успешности преподавателя высшей школы / Л. А. Лазаренко // *Фундаментальные исследования*. – 2008. – № 2 – С. 100-101.
28. Рикель А. М. Некоторые аспекты социально-психологической проблематики успеха / А. М. Рикель // *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология* – 2012. – № 1. – С. 41-48.
29. Теплинских М. Успешность профессиональной деятельности специалиста социальной сферы / М. Теплинских // *Ползуновский вестник*. – 2006. – № 3. – С. 252-257.
30. Трушина И. А. Мотивационно-ценностные факторы успешности профессиональной деятельности молодых научно-педагогических работников / И. А. Трушина, Д. А. Циринг, С. А. Репин, М. В. Овчинников // *Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки»*. – 2013. – Т. 5. – № 4. – С. 65-72.
31. Boudreau J.W. Effects of personality on executive career success in the United States and Europe / Boudreau J.W., Boswell W.R., Judge T.A. // *Journal of Vocational Behavior*. – 2001. – Vol. 58. – P. 53-81.
32. Mukherjee K. The N-Effect: Possible effects of differential probabilities of success / Mukherjee K., Hogarth R.M. // *Psychological Science*. – 2010. – Vol. 21. – P. 745-747.
33. Sutin A.R. Personality and career success: Concurrent and longitudinal relations / Sutin A.R., Costa P., Miech R., Eaton W. // *European Journal of Personality*. – 2009. – Vol. 23. – P. 71-84.
34. Bozionelos N. The relationship between disposition and career success: A British study / N. Bozionelos // *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. – 2004. – №77(3). – P. 403-420.
35. Hall D.T. Psychological success: When the career is a calling / D.T. Hall, D. E. Chandler // *Journal of Organizational Behavior*. – 2005. – № 26. – P. 155-176.
36. Толочек В. Профессиональная успешность : понятие «способность» и ресурсы» в объяснении феномена / В. Толочек // *Человек. Сообщество. Управление*. – 2010. – № 2. – С. 20-38.
37. Ямницький В. Професійний розвиток особистості в контексті психології життєтворчості / В. Ямницький // *Освіта регіону*. – 2010. – № 1. – С. 94-96.
38. Van De Mierop D. The complementarily of two identities and two approaches. Quantitative and qualitative analysis of institutional and professional identity // *Journal of Pragmatics*. – 2007. – № 39. – P. 1120-1142.
39. May D. R. The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work // *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. – 2004. – № 77. – P. 11-37.
40. Lortie-Lussier M. Determinants of objective and subjective success of men and women / Lortie-Lussier M., Rinfret N. // *International Review of Administrative Sciences*. – 2005. – Vol. 71. – № 4. – P. 607-624.
41. Heider F. The psychology of interpersonal relations /F. Heider. –N. Y.: Willy, 1959. – 332 p.
42. Weiner B. Causal ascriptions and achievement behaviour: Conceptual analysis of effort and re-analysis of locus of control // *Journal of Personal and Social Psychology*. – 1972. – V. 21. – № 1. – P. 239-248.
43. Прыгин Г. Особенности оценки своей профессиональной деятельности педагогами с разным уровнем эффективности самостоятельности / Г. Прыгин // *Личность профессионала в современном мире* / Отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. – С. 243-256.

Комплексне дослідження особистісних структур майбутнього лікаря

М.М. Філоненко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і медичної психології та педагогіки, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

У статті розкрито цілісність особистості майбутнього лікаря, виділено особистісні властивості, що поступово професіоналізуються під час навчання у вузі, утворюючи самостійну підструктуру; проведено психодіагностику рівня сформованості особистісних структур у студентів-медиків.

Ключові слова: образ лікаря, особистісні структури, професіоналізація особистості, студент-медик.

В статтє раскрыта целостность личности будущего врача, выделены личностные свойства, которые постепенно профессионализируются во время учебы в вузе, образуя самостоятельную подструктуру; проведена психодиагностика уровня сформированности личностных структур студентов-медиков.

Ключевые слова: образ врача, личностные структуры, профессионализация личности, студент-медик.

In the article the integrity of future doctor isolated personal property that gradually professionalizuyutsya while studying at university, forming an independent substructure; conducted psychodiagnostic formation of personal data structures in medical students.

Keywords: doctor image, personality structure, professionalization of the individual, a medical student.

Постановка проблеми

Вищий медичний навчальний заклад виступає інституційним механізмом особистісного розвитку майбутнього лікаря, рушійною силою якого є суперечності між постійно зростаючими вимогами суспільства до процесу навчання, рівнем ставлення студентів до учіння як до провідної діяльності. З огляду на це змінюються риси внутрішнього світу і самосвідомості, еволюціонують і перебудовуються психічні процеси та властивості особистості. Основним новоутворенням студента під час навчання у вузі є усвідомлення себе суб'єктом діяльності, тому він повинен уміти адекватно сприймати зміни в суспільному житті, проявляти свідому активність, спрямовану на приведення внутрішніх резервів у відповідність до зовнішніх умов. Студент-медик повинен сформувати в собі такі якості особистості, які дадуть йому змогу стати успішним лікарем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми формування якостей фахівців завжди приділялася належна увага,

зокрема: концептуальним засадам професійної підготовки майбутніх фахівців у контексті особистісно зорієнтованої освіти (Г.О. Балл [1], С.Д. Максименко [2; 3], В.В. Рибалка [4]); дослідженню шляхів формування та розвитку особистості педагога (В.О. Кан-Калик, О.В. Киричук, В.Г. Кузь, М.М. Поташник, С.О. Сисова, Т.І. Сущенко). У роботах В.І. Астахової, А.Б. Збанацької [5], Л.А. Коростильової [6], В.А. Сластьоніна, І.С. Собатовської, В.Д. Шадрікова, Є.О. Якуби та інших розглядаються питання професійної орієнтації, професійного інтересу, професійної спрямованості, трудового виховання молоді, процесу формування сумлінного ставлення до праці, а також проблеми формування особистісних якостей спеціаліста.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз психолого-педагогічної літератури дав нам змогу виділити не вирішені раніше частини проблеми комплексного дослідження особистісних структур май-

бутнього лікаря з метою виявлення рівня їх сформованості.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити цілісність особистості майбутнього лікаря, виділити особистісні властивості, що поступово професіоналізуються під час навчання у вузі, утворюючи самостійну підструктуру, діагностувати сформованість особистісних структур.

Виклад основного матеріалу дослідження

Якщо розглядати особистісне становлення як процес, то потрібно враховувати складність об'єкта дослідження, тобто людину. Базуючись у своєму дослідженні на комплексному підході до пізнання особистості, розробленому Б.Г. Ананьєвим, ми повинні розглядати спеціаліста як сукупність відкритих систем: індивід, особистість і суб'єкт діяльності, що у свою чергу визначають його індивідуальність [7, с. 36-67].

Як зазначає Б.Г. Ананьєв, щоб підійти до проблеми індивідуальності з точки зору цілісності, потрібно представити людину не тільки як відкриту систему, але й як систему закриту, замкнену, унаслідок взаємозв'язку її властивостей (особистості, індивіда, суб'єкта) [7, с. 24-56].

З огляду на вказане нами поставлено за мету визначити природу особистісного становлення фахівця, механізмів його здійснення, умов і факторів, що впливають на продуктивність цього процесу. Так, у дослідженні з проблеми самореалізації особистості Л.А. Коростильової [6] було виділено дві групи факторів, які справляють значний вплив на самореалізацію:

- зовнішні фактори (екстеріоризовані), що пов'язані з об'єктивними умовами навколишнього середовища фахівця;
- внутрішні фактори (інтеріоризовані), що відображають внутрішній потенціал людини.

У цьому дослідженні ми будемо аналізувати та діагностувати внутрішні фактори (інтеріоризовані), що представляє собою соціальне оточення особистості, характер

спілкування і взаємодії в референтній групі (у вузі), які мають першочерговий вплив на особистість фахівця та, безумовно, багато в чому визначають особливості особистісного становлення.

У цьому аспекті теоретичними та експериментальними проблемами є так:

- визначення умов і факторів, що сприяють виникненню професійних інтересів, мотивів, цінностей як необхідних передумов особистісного становлення фахівця;
- дослідження закономірностей особистісного становлення фахівця на етапі навчання у вузі;
- виявлення основних етапів особистісного становлення студента, що може мати певний внесок у розроблення загальної концепції діалектики особистісного становлення фахівця в процесі навчання у вузі.

Розкриваючи особливості особистісного становлення студентів-лікарів, будемо керуватися складовими діяльності лікаря: діагностичною, практичною (клінічною), профілактичною. Зауважимо, що майбутній лікар згідно з вимогами до напряму професії буде виконувати всі означені види робіт.

Таким чином, можна виділити такі функції діяльності лікаря: діагностичну, прогностичну, лікувальну, клінічну, практичну, проєктивну, посередницьку, профілактичну, дослідницьку.

На нашу думку, у результаті особистісного становлення майбутнього лікаря будуть сформовані такі параметри професійно важливих якостей, які забезпечать: високий рівень навичок учіння; спостережливість для збору анамнезу життя і хвороби, скарг хворого; прихильність до себе, встановлення психологічного контакту; уміння визначати морально-психологічний стан хворого; уміння співчувати; уміння спілкуватися; уміння аналізувати, узагальнювати, систематизувати і класифікувати, роботи висновки; уміння проєктувати процес лікування та прогнозувати кінцевий результат лікарського втручання; уміння спрямовувати зусилля хворого на реабілітацію і профілактику повторного процесу.

Отже, розвиток означених професійних умінь можна забезпечити шляхом формування особистісних структур, які виробляються в процесі оволодіння професією лікаря.

До особистісних структур, які пришвидшують процес професіоналізації особистості студента-медика і які будемо діагностувати, відносимо такі:

- особливості мотиваційної сфери особистості;
- рівень самосвідомості;
- особливості емоційної сфери;
- творчий потенціал особистості.

Для дослідження рівня сформованості особистісних структур студентів-медиків нами використано такі методики (А.А. Бодалев) [8]:

- метод експертних оцінок;
- методика вивчення рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Е.Ф. Бажина);
- анкета «Мотиви вибору»;
- методика «Вивчення мотивів учбової діяльності студентів» (Реана – Якуніна у модифікації Н.Ц. Бадмаєвої);
- методика «Тип мислення» (методика визначення типу мислення в модифікації Г.В. Резапкіної);
- діагностика особистісної креативності (Е.Е. Тунік).

Для виявлення особистісних структур майбутнього лікаря ми застосували метод експертних оцінок (анкетування). У ролі

респондентів виступили практикуючі лікарі різних спеціальностей, відповіді яких на запитання «Яким повинен бути ідеальний образ лікаря?» були сформульовані абсолютно самостійно. Емпіричні результати наведено в табл. 1.

Отже, можна сказати, що переважна більшість лікарів ставить на першу позицію особистісні якості, що визначають професійну компетентність у системі професій «людини – людина» – компетентність, комунікабельність і співчутливість, проте малий відсоток показників якостей, які мають характер суто психологічних особистісних структур, що відображають внутрішній потенціал людини і несуть не менш важливу складову професійної спрямованості студента-медика. Виведені практикуючими лікарями особистісно важливі якості, методом експертних оцінок, дають нам змогу підібрати комплекс психодіагностичного інструментарію з метою виявлення рівня сформованості особистісних структур у студентів-медиків з метою їх подальшого формування.

Такі професійні якості як відповідальність, пунктуальність, цілеспрямованість ми пов'язуємо з локусом контролю, що характеризує схильність студента-медика приписувати відповідальність за результати успішності в навчанні зовнішнім силам (екстернальний, або зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (інтернальний, чи внутрішній ло-

Таблиця 1

Критерії ідеального образу лікаря

Особистісно важливі якості	К-сть	%
Компетентний	16	70,7
Комунікабельний	14	63,6
Співчутливий	10	45,4
Інтелектуальний, відповідальний, охайний	7	31,8
Гуманний	6	27,2
Кваліфікований, чесний, ввічливий, добрий	5	22,7
Прогресивний, мудрий, пунктуальний, цілеспрямований	4	18,2
Скромний	3	13,6
Милосердний, благородний	2	9,1
Тактовний	1	4,5

Джерело: таблиця створена автором за результатами проведеного дослідження

Локус суб'єктивного контролю студентів

№ групи	Кількість студентів	Тип контролю			
		інтернальний		екстернальний	
1	n = 2	n = 2	4%	-	-
2	n = 27	n = 17	34%	n = 10	20%
3	n = 11	n = 9	18%	n = 2	4%
4	n = 8	n = 3	6%	n = 5	10%
5	n = 2	-	-	n = 2	4%
Усього	n = 50	n = 31	62%	n = 19	38%

Джерело: таблиця створена автором за результатами проведеного дослідження

кус контролю). Нами проведено методику вивчення рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Е.Ф. Бажина). Емпіричні дані наведено в табл. 2.

Для визначення мотивації студентів до професійної діяльності нами використано анкету «Мотиви вибору» та методику «Вивчення мотивів учбової діяльності студентів» (Реана – Якуніна у модифікації Н.Ц. Бадмаєвої). У табл. 3 наведено результати дослідження за анкету «Мотиви вибору» (МВП – мотиви власної праці; МСЗП – мотиви соціальної значущості праці; МСП – мотиви самоствердження в праці; МПМ – мотиви професійної майстерності).

За даними табл. 3, найнижчою є сформованість мотивів професійної майстерності – лише 1,9%, інші мають здебільшого середній рівень розвитку, на відміну від мотивів самоствердження в праці – 16,7%.

Результати застосування методики «Вивчення мотивів учбової діяльності студентів» (Реана – Якуніна у модифікації Н.Ц. Бадмаєвої) наведено в табл. 4.

За даними табл. 4, високий рівень розвитку мають професійні мотиви – 81,5%

(44 особи), мотиви творчої самореалізації – 75,9%, учбово-пізнавальні мотиви – 50%. Вартим уваги є те, що мотиви уникнення мають високий рівень 18,5%.

У професійній діяльності лікаря важливу роль відіграє тип мислення, особливо креативне мислення, яке лежить в основі клінічного, тобто вміння аналізувати, узагальнювати, систематизувати і класифікувати, роботи висновки, вміння проектувати процес лікування, прогнозувати кінцевий результат лікарського втручання, спрямовувати зусилля хворого на реабілітацію і профілактику повторного процесу, вміння приймати ризиковані рішення. Для визначення типу мислення нами використано методику визначення типу мислення в модифікації Г.В. Резапкіної. У табл. 5 зазначено результати опитування студентів з рівнем того чи іншого типу мислення.

Серед опитаних 133 студентів високий рівень розвитку мислення становить 63,1%, середній – 22,5%, низький – 14,4%. Отже, у формувальному дослідженні маємо на меті підвищити загальний рівень креативного мислення студентів шляхом

Таблиця 3

Результати за анкету «Мотиви вибору»

Назва мотивів	Рівні розвитку мотиву (%)		
	низький	середній	високий
МВП	9,3	88,8	1,9
МСЗП	14,9	79,6	5,5
МСП	31,5	51,8	16,7
МПМ	7,4	24,1	1,9

Джерело: таблиця створена автором за результатами проведеного дослідження

Результати за методикою «Вивчення мотивів учбової діяльності студентів»

Мотиви	Рівні розвитку мотиву (%)		
	низький	середній	високий
Професійні	0	18,5	81,5
Соціальні	33,3	27,8	38,9
Учбово-пізнавальні	7,4	42,6	50
Комунікативні	14,8	55,5	29,7
Престижу	9,2	50	40,7
Творчої самореалізації	1,9	22,2	75,9
Уникнення	27,8	53,7	18,5

Джерело: таблиця створена автором за результатами проведеного дослідження

Таблиця 5

Рівень розвитку типів мислення студентів

Тип мислення	високий		середній		низький	
	6-8	%	3-5	%	0-2	%
Предметно-дієве (П-Д)	25	29,8	8	29,6	3	15,8
Абстрактно-символічне (А-С)	2	2,4	-	-	-	-
Словесно-логічне (С-Л)	18	21,4	7	23,3	3	15,8
Наочно-образне (Н-О)	30	35,7	10	33,3	9	47,4
Креативне	9	10,7	5	13,8	4	21,0
Усього	84	100	30	100	19	100

Джерело: таблиця створена автором за результатами проведеного дослідження

адаптивно-динамічного навчання, метою якого є тренування мисленнєвих операцій, формування здатності мислити творчо, знаходити нестандартні способи розв'язання завдано тощо.

Для визначення особистісної креативності студентів нами було застосовано методику особистісної креативності (Е.Е. Тунік). У ній виокремлено особливості творчої особистості: допитливість (Д), уява (У), складність (С), схильність до ризику (Р). Емпіричні результати наведено в табл. 6.

Отже, за фактором схильності до ризику близько 60% студентів набрали менше 30 балів, що свідчить про низький рівень схильності до ризику. Така особа не вміє обстоювати свої ідеї, ставить перед собою нечіткі цілі, не може визначити шляхи їх досягнення, легко піддається впливові.

За фактором допитливості 40% студентів набрали менше 30 балів, 52% респон-

дентів – 30-60 балів. Це вказує на те, що студенти в достатній мірі є допитливими, вони не соромляться запитувати про все, що їх цікавить. Однак більшість студентів не шукають нових шляхів для розв'язання поставлених завдань.

Розглянувши наступний фактор – уява, можна сказати, що у студентів вона недостатньо розвинена, а саме: низький рівень – 74% респондентів; середній – близько 20%. Студенти легко описують місця, у яких не були; мріють про подорожі; однак їм важко розв'язати нестандартні завдання, виникають труднощі в незнайомих ситуаціях.

За фактором «складність» більша половина опитаних мають низький рівень, середній – у 19%. Це свідчить про те, що студенти прагнуть уникати складних завдань та ідей або вдаються до допомоги інших чи намагаються йти найпростішим, звичним шляхом.

Таблиця 6

**Рівень особистісної
креативності студентів**

Фактори	Бали	%
Схильність до ризику	До 30	72
	До 60	21
	До 100	7
Допитливість	До 30	40
	До 60	52
	До 100	8
Уява	До 30	74
	До 60	20
	До 100	6
Складність	До 30	76
	До 60	19
	До 100	5
Сума балів	До 30	65,5
	До 60	28
	До 100	6,5

Джерело: таблиця створена автором за результатами проведеного дослідження

Висновки

Таким чином, результати дослідження дали змогу дійти висновку, що рання діагностика особистісно важливих якостей і професійно важливих якостей у студентів-медиків – важлива умова становлення особистості майбутнього фахівця. Розвиток означених якостей майбутнього лікаря можна забезпечити на основі застосування адаптивно-динамічного навчання у вузі.

Література

1. Балл Г. О. Психолого-педагогічні засади гуманізації освіти / Г. О. Балл // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – С. 21-36.
2. Максименко С. Д. Психологія учіння людини : генетико-моделюючий підхід : монографія / С. Д. Максименко. – К. : Слово, 2013. – 592 с.
3. Максименко С. Д. Педагогіка вищої медичної освіти / С. Д. Максименко, М. М. Філоненко. – К. : Центр навчальної літератури, 2014. – 288 с.
4. Рибалка В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога : монографія / В. Рибалка. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с.
5. Збанацкая А. Б. Личностные характеристики студентов ВУЗа как основа индивидуального стиля учебной деятельности : автореф. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / А. Б. Збанацкая. – М., 2007. – 19 с.
6. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности : Основные сферы жизнедеятельности: дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01 / Л. А. Коростылева. – СПб., 2001. – 398 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ленинград. ун-та, 1968. – 181 с.
8. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / В. В. Столин, В. С. Аванесов. – М. : Речь, 2000. – 440 с.

Вплив психологічних чинників на формування відданості організації у персоналу державної служби зайнятості

К.Ю. Охотницька
аспірант лабораторії
організаційної
психології,
Інститут психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України

У статті висвітлено аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних чинників, що мають вплив на рівень прояву відданості організації у персоналу державної служби зайнятості.

Ключові слова: державна служба зайнятості України, персонал державної служби зайнятості, відданість організації, психологічні чинники формування відданості організації.

В статье освещен анализ результатов эмпирического исследования психологических факторов, влияющих на уровень проявления преданности организации у персонала государственной службы занятости.

Ключевые слова: государственная служба занятости Украины, персонал государственной службы занятости, преданность организации, психологические факторы формирования преданности организации.

The article focuses on the results of empirical research that analyze psychological factors affecting the level of the State Employment Service staff's organization commitment.

Key words: State Employment Service of Ukraine, the State Employment Service staff, organizational commitment, psychological factors of loyalty to the organization.

Постановка проблеми

В умовах сьогодення, що пов'язані зі складною економічною ситуацією та нестабільністю процесів на ринку праці України, особливого значення набувають питання забезпечення ефективності діяльності персоналу державної служби зайнятості та визначення основних чинників, що її обумовлюють.

Виходячи з досліджень зарубіжних і вітчизняних учених, саме формування відданості організації у персоналу є одним із надважливих психологічних чинників, що забезпечують підвищення продуктивності праці персоналу, зниження показників плинності кадрів, сприяють ефективній і стабільній діяльності організацій.

Таким чином, у сучасних умовах виникає об'єктивна потреба у вивченні феномену відданості організації та особливостям її формування у персоналу державної служби зайнятості, який несе безпосередню відповідальність за визначення та реалізацію важливих соціально-економічних завдань розвитку суспільства.

Серед чинників, що впливають на формування відданості організації, особливої уваги потребують чинники мезорівня, а саме: психологічний клімат у колективі, рівень організаційного розвитку; чинники мікрорівня, а саме: ступінь задоволеності основних потреб і мотиваційна структура діяльності, що притаманна персоналу державної служби зайнятості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Психологічним дослідженням феномену відданості організації присвячено немало праць зарубіжних і вітчизняних психологів. У зарубіжній психології проблеми формування відданості організації досліджували Н. Аллен, Р. ван Дік, Р. Дунхем, М. Кастаньєда, Г. Беккер, Дж. Майер та інші [5]. У російській психології цю проблематику досліджено у працях таких науковців, як В.І. Доміняк [9], Б.Г. Ребузев

[6], М.І. Магура [2], К.В. Харський [8] та інші. Аналіз української психолого-управлінської літератури свідчить про те, що тема формування відданості організації висвітлена у працях таких авторів: І.А. Андрєєва [1], Л.М. Карамушка [1], С.Г. Нікітенко [3]. Разом з тим, варто зазначити, що вітчизняні науковці не проводили спеціальні дослідження проблеми формування відданості організації у персоналі державної служби зайнятості.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Отже, можна дійти висновку, що попри соціальну потребу та практичну спрямованість, тема відданості організації та чинників, що впливають на її формування у персоналі державної служби зайнятості, практично не розроблена.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження щодо впливу психологічних чинників на формування відданості організації у персоналі державної служби зайнятості.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження проводилося серед персоналу структурних підрозділів державної служби зайнятості на базі Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості та міського обласного центру зайнятості. В опитуванні взяли участь 200 осіб. Емпіричне дослідження проводилося протягом 2012-2013 років.

Специфіка цього дослідження передбачала використання таких тестових методик [4]: «Опитувальник організаційної відданості» Л. Портера, «Шкала організаційної відданості» Дж. Мейер та Н. Аллен, «Оцінка психологічної атмосфери в колективі» А.Ф. Фідлера, опитувальник «Як розвивається Ваша організація?» В. Зігерта, Л. Ланга (модифікація Л.М. Карамушки), тестова методика на визначення мотиваційних факторів діяльності Ф. Герцберга, «Інтегральна задоволеність працюю» Н.П. Фетискіна, В.В. Козлова, Г.Н. Мануйлова. Комплексне використан-

ня цих методик дало можливість досягти мети дослідження.

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета статистичної обробки даних IBM SPSS Statistics.

У рамках дослідження впливу чинників мезорівня на відданість організації було виявлено наявність статистично значущого взаємозв'язку між організаційною відданістю та психологічною атмосферою в колективі ($r_s = 0,318, p < 0,01$). Щодо впливу сприятливого психологічного клімату на компоненти структури відданості організації нами було виявлено статистично значущий зв'язок саме з афективною відданістю організації ($r_s = 0,279, p < 0,01$).

Отже, підтримка сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі є необхідною умовою розвитку відданості організації та її афективного компонента у персоналі державної служби зайнятості.

Щодо впливу на формування відданості рівня організаційного розвитку нами було виявлено наявність статистично значущого взаємозв'язку між організаційною відданістю та організаційною зрілістю ($r_s = 0,300, p < 0,01$). Також було визначено негативну кореляцію між проблемністю організаційного розвитку та відданістю організації у персоналі державної служби зайнятості ($r_s = -0,266, p < 0,01$). Отже, можна говорити про наявність прямо пропорційного зв'язку між рівнем відданості організації у персоналі державної служби зайнятості та рівнем організаційного розвитку.

Досліджуючи компоненти відданості організації та вплив на кожний із компонентів рівня організаційної зрілості в системі державної служби зайнятості, нами було отримано такі дані.

Отже, ми простежуємо позитивний взаємозв'язок між афективною відданістю та організаційною зрілістю і негативну кореляцію афективної відданості з проблемністю організаційного розвитку. Щодо нормативної відданості, то можемо відстежити негативний взаємозв'язок із проблемністю організаційного розвитку. Разом з тим, не виявлено статистично значущого взаємозв'язку між організо-

Зв'язок структурних компонентів відданості організації з показниками організаційного розвитку у персоналу державної служби зайнятості

Компоненти відданості організації	Показники організаційного розвитку	
	Організаційна зрілість	Проблемність організаційного розвитку
Афективна відданість	0,203**	<u>-0,268**</u>
Нормативна відданість	0,098	-0,154**
Прагматична відданість	0,035	0,015

** $p < 0,01$

ційним розвитком і прагматичною відданістю.

Наступним етапом дослідження є аналіз впливу чинників мікрорівня на формування відданості організації.

Щодо аналізу взаємозв'язків між задоволеністю працею та відданістю організації дослідження виявило статистично значущі взаємозв'язки майже з усіма розглянутими нами аспектами задоволеності працею.

На основі аналізу таблиці можна говорити про те, що існує пряма взаємозалежність між формуванням відданості організації та наявністю інтересу до роботи у персоналу державної служби зайнятості

($r_s = 0,381$, $p < 0,01$). Тобто, чим більше буде проявлятися зацікавленість до роботи у держслужбовців, тим вищим буде рівень відданості державній службі зайнятості. Підкреслимо, що цей аспект задоволеності роботою корелює з усіма структурними елементами відданості організації, а саме з афективною відданістю ($r_s = 0,396$, $p < 0,01$), нормативною ($r_s = 0,361$, $p < 0,01$), прагматичною ($r_s = 0,209$, $p < 0,01$). Тобто, розвиток інтересу працівників ДСЗ до виконуваної роботи потребує особливої уваги керівництва.

Щодо задоволеності досягненнями в роботі, то можемо простежити статистично значущий взаємозв'язок з організацій-

Зв'язок структурних компонентів відданості організації з показниками задоволеності працею у персоналу державної служби зайнятості

Показники задоволеності працею персоналу ДСЗ	Організаційна відданість (згідно з методикою Л. Портера)	Структурні компоненти відданості організації		
		Афективна відданість	Нормативна відданість	Прагматична відданість
Інтерес до роботи	0,381**	0,396**	0,361**	<u>0,209**</u>
Задоволеність досягненнями в роботі	0,370**	0,250**	<u>0,293**</u>	0,125
Задоволеність відносинами з керівництвом	0,351**	0,363**	0,299**	<u>0,161*</u>
Задоволеність відносинами зі співробітниками	0,162*	<u>0,159*</u>	0,096	-0,040
Пріоритетність виконуваної роботи високим заробітком	0,371**	0,315**	0,340**	<u>0,227**</u>
Задоволеність умовами праці	0,282**	0,395**	<u>0,166*</u>	0,102
Професійна відповідальність	-0,113	0,187**	-0,026	0,037
Загальна задоволеність працею	0,346**	0,363**	<u>0,341**</u>	0,117

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

ною відданістю ($r_s = 0,370, p < 0,01$). Отже, працівники, які повною мірою реалізують свої професійні здібності в роботі і бачать результати своєї діяльності, відчувають більшу відданість організації. Зауважимо, що цей аспект має взаємозв'язок тільки з афективним і нормативним компонентами відданості організації ($r_s = 0,250, p < 0,01$ та $r_s = 0,293, p < 0,01$ відповідно).

Згідно з проведеним дослідженням, задоволеність відносинами з керівництвом корелює з відданістю організації ($r_s = 0,351, p < 0,01$); із нормативним ($r_s = 0,363, p < 0,01$), афективним ($r_s = 0,299, p < 0,01$) і прагматичним ($r_s = 0,161, p < 0,01$) компонентами відданості організації. Отже, покращення взаємодії керівництва та персоналу ДСЗ сприятиме підвищенню рівня відданості організації.

Аналіз відповідей респондентів показав наявність взаємозв'язку між задоволеністю відносинами зі співробітниками та організаційною відданістю у персоналу ДСЗ ($r_s = 0,162, p < 0,05$). Однак цей зв'язок здебільшого має вплив на розвиток саме афективної відданості ($r_s = 0,159, p < 0,05$).

За результатами дослідження можемо простежити наявність зв'язку між пріоритетністю для працівників державної служби зайнятості виконуваної роботи високим заробіткам та організаційною відданістю ($r_s = 0,371, p < 0,01$). Зазначимо, що цей показник задоволеності працею корелює з афективним ($r_s = 0,315, p < 0,01$), нормативним ($r_s = 0,340, p < 0,01$) і прагматичним ($r_s = 0,227, p < 0,01$) компонентами відданості організації. Отже, керівництву необхідно звернути увагу на розвиток цього показника, адже, виходячи з попередніх досліджень, у 59,6% респондентів фінансовий мотив діяльності є превалюючим. Показник задоволеності працею є слабкою ланкою у формуванні відданості організації у персоналу ДСЗ.

Дослідження показало наявність зв'язку між задоволеністю умовами праці та організаційною відданістю персоналу ДСЗ ($r_s = 0,282, p < 0,01$). Отже, з покращенням умов праці буде підвищуватися відданість персоналу. Особливо це стосується нормативної та афективної відданості організа-

ції, через наявний статистично значущий зв'язок на рівні $r_s = 0,166, p < 0,01$ та $r_s = 0,395, p < 0,01$ відповідно.

Проведене дослідження свідчить про наявність зв'язку між нормативною відданістю та професійною відповідальністю з боку персоналу ДСЗ ($r_s = 0,187, p < 0,01$). Тобто, чим більше працівники будуть відчувати відповідальність та обов'язок за виконання своєї роботи, тим вищий рівень нормативної відданості буде сформований.

Щодо узагальненого показника задоволеність роботою нами було виявлено взаємозв'язок між цим показником та організаційною відданістю, $r_s = 0,346, p < 0,01$. А також зафіксовано прямий вплив задоволеності працею на афективний ($r_s = 0,363, p < 0,01$) і нормативний ($r_s = 0,341, p < 0,01$) компоненти відданості.

Щодо зв'язку мотивів діяльності персоналу державної служби зайнятості та відданості організації дослідження показало наявність статистично значущого негативного зв'язку між фінансовим мотивом діяльності та нормативною відданістю організації ($r_s = -0,223, p < 0,01$).

Висновки

Виявлено статистично значущі взаємозв'язки між відданістю організації персоналу ДСЗ та чинниками мезорівня, а саме зі сприятливим психологічним кліматом у колективі та рівнем організаційного розвитку.

1. Визначено позитивну кореляцію між відданістю організації персоналу ДСЗ та чинниками мікрорівня, які включають такі показники задоволеності працею: наявність інтересу до роботи, задоволеність досягненнями в роботі, задоволеність відносинами з керівництвом і співробітниками, пріоритет виконуваної роботи над високим заробітком, задоволеність умовами праці, професійна відповідальність, загальна задоволеність працею. Простежено наявність статистично значущого негативного зв'язку між фінансовим мотивом діяльності та нормативною відданістю організації.

2. Отримані дані доцільно враховувати

керівництву державної служби зайнятості при плануванні змін у кадровій політиці.

Перспективи подальших досліджень цієї проблеми полягають у необхідності розроблення та проведенні організаційно-управлінського тренінгу в системі

ДСЗ, з метою формування у керівників ДСЗ уявлень про сутність, значення та основні психологічні чинники, що впливають на формування відданості організації у персоналу державної служби зайнятості.

Література

1. Карамушка Л. М. Психологія відданості персоналу організації / Л. М. Карамушка, І. А. Андреева // Організаційна та економічна психологія : монографія. – Київ-Львів «Галицький друкар», 2012. – 211 с.
2. Магура М. И. Современные персонал-технологии / М. И. Магура, М. Б. Курбатова. – М. : ЗАО «Бизнес-школа Интел-Синтез», 2001. – 376 с.
3. Нікітенко С. Г. Чинники лояльності як провідної професійної якості / С. Г. Нікітенко // Актуальні проблеми психології. – Том XI : Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : ГНОЗІС, 2009. – Ч. 3. – С. 273-281.
4. Охотницька К. Ю. Комплекс методик для дослідження структури відданості організації у персоналу державної служби зайнятості / К. Ю. Охотницька // Актуальні проблеми психології. – Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Наук. світ, 2012. – Ч. 31. – С. 87-92.
5. Охотницька К. Ю. Теоретичний аналіз основних підходів до визначення психолого-організаційних чинників формування відданості організації у персоналу державної служби зайнятості» / К. Ю. Охотницька // Актуальні проблеми психології. – Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Наук. світ, 2013. – Ч. 36. – С. 245-249.
6. Ребзуев Б. Г. Четырехслойная модель аффективной преданности : опыт применения на российской выборке / Б. Г. Ребзуев // Психологический журнал. – СПб. : Питер, 2006. – Т. 27. – С. 44-59.
7. Харский К. В. Благонадежность и лояльность персонала / К. В. Харский. – СПб. : Питер, 2003. – 496 с.
8. Доминяк В. И. Организационная лояльность : модель реализации ожиданий работника от своей организации : дис. ... канд. психол. наук / В. И. Доминяк. – СПб., 2006. – 281 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dominiak.spb.ru/publ/orgloyalty.pdf>

Соціально-психологічні аспекти комунікативної взаємодії у віртуальній реальності

А.П. Фролов
аспірант кафедри психології управління, Університет менеджменту освіти

Проаналізовано соціально-психологічний зміст поняття «віртуальна комунікація» та «віртуальна реальність». Показано можливості віртуального середовища при формуванні нової особистості через спілкування в соціальних мережах. У статті аргументується, що особливостями соціально-психологічної взаємодії в соціальних мережах є анонімність як можливість залишити своє життя по той бік екрана; сенсорна обмеженість спілкування, що призводить до бажання передати емоції за допомогою тексту; те, що характер спілкування – майже завжди письмовий. Показано також, як аватар, нікнейм і профіль в Інтернеті впливають на конфігуративну ідентичність людини.

Ключові слова: віртуальна реальність, Інтернет, соціальні мережі, множинна ідентичність, анонімність, письмовий спосіб спілкування.

Определена социально-психологическая сущность понятий «виртуальная коммуникация» и «виртуальная реальность». Показаны возможности виртуальной среды при формировании новой личности через общение в социальных сетях. В статье аргументируется, что особенностями социально-психологического взаимодействия в социальных сетях является анонимность как возможность оставить свою жизнь по ту сторону экрана; сенсорная ограниченность общения, что приводит к желанию передать эмоции с помощью текста; то, что характер общения – почти всегда письменный. Показано также, как происходит конструирование новой личности через аватар, никнейм и профиль в Интернете.

Ключевые слова: виртуальная реальность, Интернет, социальные сети, множественная идентичность, анонимность, письменный способ общения.

Determined basic concept of «virtual communication» and «virtual reality» terms of social psychology. The possibilities of the virtual environment in the formation of a new identity through social networking. The article shows the arguments that features social and psychological interaction in social networks is anonymity as an opportunity to give their lives on the other side of the screen; sensory limitations of communication, which leads to the desire to convey emotions through text; that the nature of communication – almost always written. It is shown how the construction of a new identity through avatar, nickname and profile online.

Keywords: virtual reality, the Internet, social networks, multiple identity, anonymity, written way of communication.

Постановка проблеми

Вивчення соціально-психологічних аспектів комунікативної взаємодії у віртуальній реальності пов'язана зі стрімким розвитком інформаційних технологій, їхнім зростаючим впливом на життя сучасної людини. Найбільший вплив на зміну взаємодії між людьми мають саме інтернет-технології, що змінюють як сприйняття світу людиною, так і структу-

ра повсякденності буття.

Щодо комунікативного мотиву занурення людини у віртуальну реальність, то для нього є характерним бажання знайти нових друзів чи просто співрозмовників, які поділяють ті чи інші погляди користувача мережею. Таким чином, він пов'язаний із природною потребою людини в обміні знаннями, думками, емоціями із собі подібними. Проте з великою кількістю переваг

у використання віртуальної реальності для спілкування виникають і негативні тенденції у зміні поведінки особистості.

З огляду на популярність і привабливість інтернет-технологій актуальність дослідження комунікативної взаємодії у віртуальній реальності полягає в тому, що при збільшенні кількості користувачів комп'ютерними засобами водночас зростають загрози та негативні тенденції щодо їх зловживанням і формуванням стійкої залежності від них. Тому лише при ґрунтовному аналізі віртуальних комунікацій стане можливим визначення шляхів подолання негативних наслідків і профілактики руйнування образу особистості під впливом спілкування в інтернет-просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Найрізноманітніші аспекти комунікацій у віртуальній реальності розглядаються в роботах відомих зарубіжних учених: С. Жижека [8], М. Кастельса [10], Г. Рейнгольда [16].

Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробили сучасні вітчизняні та російські вчені: Н. Асмус [2], В. Бабенко [3], Г. Горячовська [6], Д. Іванов [9], М. Носов [12], Є. Павлова [14], Д. Свириденко [20].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри широке коло робіт, що присвячені віртуальним комунікаціям, та їх міждисциплінарний характер усе ж залишаються прогалини саме у вивченні соціально-психологічних аспектів цього процесу, а також відсутність єдиного бачення щодо його сутності та специфіки.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення та опис соціально-психологічних аспектів комунікацій у віртуальній реальності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розпочнемо з уточнення основних категорій нашого дослідження, а саме «віртуальна реальність» і «віртуальна комунікація».

Так, термін «віртуальна реальність» складається з двох складових: «віртуальний» і «реальність». Зокрема, словник іноземних термінів подає такий переклад слова «віртуальний» з латинської мови: virtual – фактичний, дійсний; можливий, гаданий [21, с. 290]; virtuality – сутність, суть, фактична сторона, потенційність [1, с. 915]. У свою чергу, категорію «реальність» першочергово було введено схоластами для розмежування понять «буття», «сутність» та «існування». Тобто реальність можна визначити як буття у формі речей, суть буття речі.

Як бачимо, поєднання двох понять («віртуальне» та «реальність») в один термін утворює оксюморон. Ураховуючи той факт, що в такому разі «віртуальне» не є самостійним терміном і використовується в поєднанні з іншим поняттям (наприклад, віртуальна пам'ять, віртуальна частина, віртуальна кафедра, віртуальний спорт тощо), то будемо вважати, що віртуальна реальність – це реальність, що має властивість бути віртуальною та виступає потенційною стосовно фізичної.

Український сучасний дослідник Д. Свириденко також погоджується з таким підходом до розуміння віртуальної реальності. Так, він пропонує її розуміти в широкому сенсі як результат переживання людиною низки екзистенціально-психологічних станів (уява, фантазія, сон тощо) в умовах, коли вони сприймаються як реальність, а в строгому сенсі як комп'ютерну віртуальну реальність [20]. Це визначення включає в себе психологічний і технічний аспекти, що доводить, поперше, міждисциплінарний характер явища, по-друге, різноманітність його прояву в житті людини.

Віртуальна реальність, таким чином, є продуктом взаємодії її творців (програмістів) і психічної, багато в чому несвідомої активності однієї людини або групи людей, які беруть участь у процесі взаємодії з комп'ютерними технологіями.

У свою чергу, комунікативна взаємодія у віртуальній реальності зумовлює виникнення віртуальної комунікації. В. Сафонова визначає віртуальну комуніка-

цію як окрему, специфічну сферу спілкування за ознакою комунікаційного каналу. Причому розмаїття спілкування за допомогою Інтернету поступається іншим видам комунікації, а деякі з його функціональних цілей (психотерапевтичні, ігрові, навчальні) у віртуальній комунікації досягаються найбільш повно і з максимальною ефективністю [19, с. 19].

На думку Н. Асмус, поняття «віртуальна комунікація» не вичерпується значенням штучного середовища, яке є моделлю, створеною за допомогою інформаційних технологій, і яке викликає ілюзію занурення в такий собі неіснуючий світ, далекий від реального. Поява нового виду комунікації дає змогу говорити про формування особливого комунікативного простору, якому властиві деякі специфічні та недоступні в актуальній реальності умови спілкування» [2, с. 18].

Таким чином, віртуальна комунікація буде розумітися нами як комунікативна взаємодія суб'єктів, здійснювана за допомогою комп'ютера, при якій створюється особлива модель реальності, що характеризується ефектом присутності в ній людини, і дає змогу діяти з уявними і реальними об'єктами [2, с. 23].

Водночас, віртуальний комунікант – це не реальна особа, а роль, у яку людина «вживається» і яку виконує до кінця «вистави». «Вистава» розгортається протягом усього обговорення теми, залучаючи в дію як учасників, так і глядачів. У ролі глядачів виступають пасивні учасники, які «спостерігають» за розвитком сюжету або «кидають» окремі ремарки, залишаючись непоміченими [2, с. 72]. Тобто це особистість, яка конструює свій життєвий простір, самостійно регламентує час і темп спілкування. Як правило, вона постає в Інтернеті безтілесною інтелектуальною субстанцією, множинною за своїми психологічними ситуативними проявами – «образами» [7, с. 237].

Тепер переходимо до опису специфіки здійснення комунікативної взаємодії у віртуальній реальності, яка відбувається в соціальних мережах.

Уточнимо, що соціальні мережі – це

віртуальні спільноти, що відображають соціальну структуру зв'язків між людьми, основою яких можуть бути торгівля, гроші, ідеї, знання, кар'єра, відносини тощо. Часто ця структура є відображенням зв'язків, які існують у реальному житті [15].

Нині, окрім відомих загальносвітових, існують такі, що популярні лише на певних територіях чи в окремих країнах. Зокрема, найпопулярніші у світі соціальні мережі «Facebook.com» та «Classmates.com», на пострадянському просторі аналоги – «Вконтакте» та «Однокласники». Варто зазначити, що на першому місці за популярністю серед українських користувачів є соціальна мережа Vkontakte.ru – 85,5%; на другій позиції Facebook.com (63,8%); на третій – Odnoklassniki.ru (52,9%); далі – Livejournal.com (16,9%), Linkedin.com (16,5%) і Twitter.com (16,3%). При цьому 75,5% заходять на свої сторінки з дому, 15,5% – на роботі. У середньому, пересічний український користувач соціальних мереж щодня приділяє їм близько години. Найбільше мережами користується молодь віком від 16 до 24 років – 95 хвилин щодня, з віком така активність зменшується. Однак навіть дорослі користувачі, яким близько 55 років, уже перебувають у мережах півгодини щодня [22].

Цікавим є факт, що першою вітчизняною соціальною мережею є «Українці» (<http://ukrainci.org.ua>), що була створена в січні 2009 року. Її мета – надання можливості спілкування між собою, згуртування нації та підняття національного духу. Другою стала Friendin.net, яку запустили в тестовому режимі у 2011 році. На жаль, ні перша, ні друга не набули популярності серед користувачів Інтернету. На початок 2014 р. на фоні соціально-політичних подій в Україні створюються нові вітчизняні онлайн соціальні мережі, такі як weua.info, друзі.org.ua, ц.укр.

Особливістю спільнот на основі соціальних мереж є їхня часткова закритість. Тобто специфіка полягає в тому, що отримати доступ до інформації в соціальній мережі може або будь-який користувач мережею Інтернет, або лише її учасник,

зареєстрований у мережі. Це залежить від бажання людини, якій належить сторінка у соціальних мережах. Для того щоб змінити можливість доступу до своїх даних, достатньо внести зміни в налаштування приватності, які дають змогу відкривати чи закривати дані.

Справедливо у своїй роботі О. Бондарчук зазначає, що особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах як спільної діяльності користувачів досить сильно позначаються на розвиткові їх особистості, проявляючись не лише у віртуальному просторі, а й у реальному житті [5].

З огляду на специфіку функціонування соціальних мереж, комунікація між людьми набуває специфічних характеристик, а саме: відносна анонімність та фізична непередставленість учасників у процесі спілкування. Звідси впливає низка соціально-психологічних аспектів такого виду комунікації.

По-перше, анонімність в акті комунікації призводить до того, що ряд бар'єрів спілкування втрачає своє значення. Таким чином, вікові, статусні, гендерні бар'єри, перепони, що пов'язані з фізичними вадами, зникають у процесі інтернет-спілкування. По-друге, наслідком цього може служити, з одного боку, простота і розкутість у спілкуванні, а з іншого – своєрідна свобода висловлювань і вчинків (аж до образ, нецензурних виразів і домагань), тому ризик викриття і негативної оцінки є мінімальним [13]. Слід зазначити, що адміністрація соціальних мереж спонукає людей до наповнення власних сторінок інформацією, яка характеризує її власників. Це, наприклад, світлини, відео, медіаконтент. Однак вони не будуть сприяти розвитку анонімності лише в тому разі, якщо користувач демонструватиме власні світлини та своє відео, хоча на сторінках користувачів все більшої популярності набуває контент, що містить зображення інших людей (акторів, співаків тощо) – тим самим даючи можливість залишитись анонімним. Таким чином, людина вирішує самостійно, чи показувати власну інформацію в мережі, чи створювати іншу особистість шляхом використання

даних, що не мають до неї прямого відношення і не можуть допомогти її ідентифікувати.

Окрім того, у процесі віртуального спілкування втрачають своє значення невербальні засоби. Це призводить до того, що виникає особлива пунктуація, математична символіка, емотікони (смайли) і графічна неоднорідність тексту. Особлива система пунктуації та орфографії також бере участь у створенні додаткової стилістичної навантаженості тексту, вказує на «живу» та яскраву у виборі мовних засобів особистість комуніканта. Причому надмірне використання розділових знаків, багаторазове дублювання однієї й тієї ж букви, написання слів з великої літери тлумачиться як крик і не схвалюється співтовариством [2, с. 172].

Разом з тим, фізична непередставленість породжує переважання механізмів стереотипизації та ідентифікації в процесі формування уявлення про людей, які спілкуються один з одним у мережі. Це призводить до формування конфігуративної віртуальної ідентичності людини.

Конструювання віртуальної ідентичності має декілька цілей:

- текстова репрезентація (включаючи музичне відео, фото, тексти) – можливість більш повного вираження реальної ідентичності;
- можливість створення образу, що відповідає «ідеальному-Я»;
- експеримент, новий досвід.

Конструювання віртуальної ідентичності відтак можливе у три способи:

- перенесення та надання віртуальній ідентичності рис реальної, соціальної ідентичності (вік, стать, соціальний статус тощо);
- конструювання образу з наданням рис персональної ідентичності;
- створення абсолютно нової ідентичності, що не збігається з реальною особистістю [9, с. 138].

Як наслідок, конструювання ідентичності відбувається на основі сприйняття образів чи симулякрів. Втрачається цінність фізичного контакту з іншою людиною. Конструйованість особистості в

Інтернеті дає свободу ідентифікації: віртуальне ім'я, віртуальне тіло, віртуальний статус, віртуальні звички, віртуальні чесноти та віртуальні вади [9, с. 138]. Однак така свобода призводить до ще більшої непевності в пошуку себе – людям пропонується (скоріше навіть нав'язується) безпрецедентна свобода, однак її ціною стає така ж безпрецедентна непевність [4, с. 201].

Таким чином, під впливом віртуальної реальності особистість сприймається як хаотичне скупчення не обов'язково пов'язаних між собою фрагментів образів, подоб, масок. Наше «Я» саме розпадається на фрагменти, як і розрізнені віртуальні образи, формуючи модель індивіда, що відповідає постмодерній метафізиці децентризмів [17, с. 69]. Співвіднесеність із соціальною роллю (стійка ідентичність) замінюється дистанціюванням, відчуженням від повсякденних ролей, виходом з чого є гра масок, образів, ідентичностей.

У своїй дисертації Є. Уханов також наголошує на цьому аспекті: «Індивід, розчинений у багатоманітності своїх «Я» в мережевих комунікаціях, стоїть перед невизначеністю відношення цієї багатоманітності «Я» до його індивідуальності. З цього погляду «Я» перетікає у свою трансіндивідуальну форму. «Я-граюче», «Я-маска» – головна характеристика, стратегія, інтенція, репрезентація внутрішнього «Я-індивіда» через його зовнішній вияв» [23, с. 9].

Доречно зазначити, що переважання письмового способу взаємодії між учасниками комунікативної взаємодії в Інтернеті призводить до того, що віртуальна ідентичність «Я-реального» проявляється через гіпертекст, яким наповнений профіль/сторінка користувача.

Англо-український словник з обчислювальної техніки, Інтернету та програмування подає «аватар» як синтетичний (анімаційний) інтерактивний об'єкт, що представляє користувача у віртуальному світі [11, с. 58].

Аватари, зазвичай, використовують для дружнього листування як підписи або в тексті для посилання на когось. Вони мак-

симально правильно допомагають створити перше враження для реципієнта повідомлення – не лише сховатися за вигаданим іменем чи образом, але й якнайповніше виразити свій настрій і внутрішній світ. Правильно вибране зображення аватара може повідомити про людину значно більше, ніж анкета, та впливати на віртуальну спільноту в цілому [11, с. 17].

«Нікнейм» (або мережеве ім'я) – це «особисте, переважно, вигадане ім'я, яким називають себе користувачі Інтернету в різноманітних віртуальних спільнотах. У мережі Інтернет користувачу надається можливість створити про себе «враження на власний вибір» – зберегти максимальну анонімність, сховатися за віртуальним ім'ям або навпаки – домагатися популярності, вибираючи яскравий, помітний нік чи взагалі вказати своє справжнє ім'я. Незалежно від мотиву, самопрезентація дозволяє людині стати ким завгодно, приписати собі будь-які якості, як позитивні, так і негативні. Серед основних особливостей функціонування нікнеймів необхідно відзначити масовий характер їх використання, що обумовлене різноманітністю інтернет-спілкування, а також можливість створення різних мережевих імен залежно від ситуації спілкування, сайту, форуму, чату – а, отже, і різних віртуальних осіб» [18, с. 77].

«Профіль» – це персональна інформація віртуальної людини, що вказує на місце, яке вона займає у віртуальній реальності – статус, ранг, усе те, що визначає активність користувача. Таким чином, людина на власний розсуд визначає, що їй демонструвати, а що приховувати. Ідентифікація користувача може змінюватися залежно від мотивів використання тієї чи іншої мережі.

У цілому, користувачі соціальних мереж мають змогу вступити у комунікативну взаємодію через приватні повідомлення; наповнення власної сторінки; додання коментарів до світлин чи написів своїх друзів; копіювання та пересилку інформації зі сторінок інших користувачів своїм знайомим; спілкування у групах.

Висновки

Отже, вважаючи на викладене вище, головні висновки полягають у тому, що комунікативна взаємодія у віртуальній реальності має такі соціально-психологічні аспекти:

- анонімність як можливість залишити своє життя по той бік екрана та взагалі не надавати будь-яку інформацію про себе співрозмовникові; це здебільшого призводить до того, що людина починає розуміти свою безкарність і не обмежує себе певними нормами комунікації;

- сенсорна обмеженість спілкування породжує бажання передати емоції за допомогою тексту. Через це людина все більше починає використовувати у своїй електронній мові «смайли», різні шрифти, картинки тощо. Підсилити емоційний настрій людини також допомагає її статус (ключовий напис на сторінці користувача);

- характер спілкування – майже завжди письмовий, оскільки соціальні мережі, чати, форуми та гостьові книги створені таким чином, що найбільш швидким і доступним є саме писемне мовлення, а не спілкування за допомогою відеозасобів. Останнім часом соціальні мережі додають у перелік можливих послуг ще й відеозв'язок, однак він не користується популярністю.

- множинність ідентифікації особистості – за допомогою аватарів і нікнеймів особистість може створити різний профіль чи навіть різні профілі та подавати себе співрозмовникові у будь-якому бажаному образі.

Слід відзначити, що неможливо однозначно стверджувати, що комунікативна взаємодія у віртуальній реальності має суто негативні чи позитивні наслідки. Усе залежить від того, які цілі особистість має, коли починає спілкуватися в Інтернеті, і як вона поводить себе протягом цього процесу. Адже комунікація, як і Всесвітня мережа, – це медаль, що має дві сторони. І яку з неї обере користувач – це індивідуальна справа.

Тож, перспективи дослідження визначаються зростаючою необхідністю формування нетикету та негативними тенденціями розвитку специфічного виду спілкування в соціальних мережах (здебільшого на сторінках обговорення певного питання) з метою нагнітання атмосфери та провокації конфлікту між користувачами. Таким чином, правила та норми спілкування в Інтернеті будуть визначати основний напрям нашого подальшого вивчення соціально-психологічних аспектів взаємодії у віртуальній реальності.

Література

1. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / [авт.-уклад. Е. М. Продаков, Л. А. Теплицький]. – Вид. 2-е. – К. : СофтПрес, 2006. – 824 с.
2. Асмус Н. Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства : дис ... канд. филол. наук : 10. 02. 19 / Н. Г. Асмус. – Челябинск, 2005. – 266 с.
3. Бабенко В. Виртуальная реальность : [толковый словарь терминов] / В. Бабенко. – СПб. : ГУАП, 2006. – 86 с.
4. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2002. – 326 с.
5. Психологічні особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах [Електронний ресурс] / О. І. Бондарчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Психологічні науки. – 2013. – Вип. 114. – С. 7-11. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuPN_2013_114_4.pdf
6. Горячковская А. Н. Концептуальный персонаж виртуальной реальности // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків : ХНУ, 2007. – № 764 (2). – С. 10-14.
7. Гудінова І. Л. Блог-блогер-блогосфера в психологічних дослідженнях / І. Л. Гудінова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології НАПН України. Психологічна герменевтика. – 2011. – Т. 2. – № 7. – С. 235-248.
8. Жижек С. Реальність віртуального / С. Жижек // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gnozis.info/?q=node/6041>

9. *Иванов Д. В.* Виртуализация общества. Версия 2.0 : [монография] / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2002. – 214 с.
10. *Кастельс М.* Галактика Интернет : Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
11. *Кінець С.* Прагматика аватар у кіберпросторі / С. Кінець // Наукові записки. – Вип. 89 (2). – С. 14-18. – (Серія «Філологічні науки»).
12. *Носов Н.* Виртуальная психология / Н. Носов. – М. : Аграф, 2000. – 432 с.
13. *Носс И. Н.* Влияние личностных особенностей на виртуальную коммуникацию // И. Н. Носс // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.km.ru/referats/333803-vliyanie-lichnostnykh-osobennostei-na-virtualnuyu-kommunikatsiyu#>
14. *Павлова Е. Д.* Сознание в информационном пространстве : [монография] / Е. Д. Павлова. – М. : Академия, 2007. – 684 с.
15. *Пелецишин А. М.* Аналіз існуючих типів віртуальних спільнот у мережі Інтернет та побудова моделі віртуальної спільноти на основі веб-форуму / А. М. Пелецишин, Р. Б. Кравець, Ю. О. Серов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10808/1/22.pdf>
16. *Рейнгольд Г.* Умная толпа : новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; пер. с англ. А. Гарькавого. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
17. *Римашевський Ю.* Віртуалізація молоді як соціально-психологічний феномен сучасності / Ю. Римашевський // І. Культ молодості : культурологічний часопис. – 2007. – № 46. – С. 68-73.
18. *Сазонова Є. О.* Лексико-граматичні характеристики нікнеймів (на матеріалі української та англійської мов) / Є. О. Сазонова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 18 (205) – С. 76-80.
19. *Сафонова В. В.* Культурно-языковая экспансия и ее проявление в языковой политике и образовании / В. В. Сафонова // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 3. – С. 17-24.
20. *Свириденко Д.* Феномен віртуальної реальності у широкому розумінні та його об'єктивізації / Д. Свириденко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_68/Svyrydenko.pdf
21. Современный философский словарь / [ред. В. Е. Кемеров]. – М. ; Бишкек ; Екатеринбург : Одиссей, 1996. – 602 с.
22. Социальные сети накрывают мир и Украину // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://korrespondent.net/business/web/1330154-korrespondent-socialnye-seti-nakryvayut-mir-i-ukrainu>
23. *Уханов Є. В.* Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Є. В. Уханов. – Харків, 2010. – 18 с.

Дослідження особливостей комунікативної взаємодії в соціальній мережі «VK»

О.І. Ястребов
магістрант,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено тенденції комунікативних процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, починаючи з 2004 р., коли був запущений Facebook. Подано оцінку сучасного стану процесів формування індивіда у сфері сучасного інформаційного простору.

Ключові слова: соціальні мережі, комунікація, психологічні захисти, статистичне дослідження.

В статье исследованы тенденции коммуникативных процессов, происходящих на постсоветском пространстве, начиная с 2004 г., когда был запущен Facebook. Дана оценка современного состояния процессов формирования индивида в сфере современного информационного пространства.

Ключевые слова: социальные сети, коммуникация, психологические защиты, статистическое исследование.

This article explores trends in communication processes. Posted assessment of current state and individual formation throw contemporary information space.

Keywords: social networks, communication, psychological protections, statistical survey.

Постановка проблеми

Нині існує досить багато засобів, форм і способів спілкування через Інтернет, зокрема завдяки використанню соціальних мереж. Це в першу чергу пов'язано з тим, що людство за останнє століття зробило величезний стрибок у розвитку науки і техніки, який відкрив нові простори для реалізації потреби у спілкуванні.

Так, виникнення і розвиток цифрових технологій, а згодом масове поширення соціальних мереж, відкрили особливий вид комунікацій, причому як на рівні міжособистісної взаємодії, так і на рівні бізнес-процесів, керування соціальною думкою тощо.

Слід зауважити, що Інтернет розвивався дуже швидко, особливо останні 8 років.

У цьому дослідженні розглянуто особливості спілкування в соціальних мережах у рамках пострадянського простору та, частково, Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вивченням спілкування в мережі також займалися такі автори: А.Є. Жичкіна,

О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Є. Войкунський та інші. В основному, дослідження взаємодії людей у соціальних мережах були проведені американськими дослідниками на базі мережі *Facebook*.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вивчення особливостей міжособистісного спілкування та комунікації у бізнес-сфері в основних соціальних мережах є актуальним, оскільки цей вид взаємодії нині є одним із провідних по всьому світі.

Формулювання цілей статті

Мета статті – визначити особливості спілкування у соціальних мережах, виявити зв'язки та тенденції.

Виклад основного матеріалу дослідження

Віртуальне спілкування багато в чому повторює реальне, тут діє принцип перенесення, оскільки все одно взаємодія протікає в системі «людина – людина».

Невидимість і можливість втратити реальну інформацію призводять до відчуття

безпеки – ілюзії, що навіть за вкрай негативну поведінку користувач не буде покараний [1].

У Інтернеті люди створюють так звані «віртуальні особи», описуючи себе певним чином. Створення віртуальної особи, часто абсолютно не схожої на реальну, обумовлене опосередкованістю віртуального спілкування. Віртуальна особа отримує ім'я, псевдонім. Псевдонім називається «*nick*» (від «*nickname*» – псевдонім) або «*label*» – лейбл, ярлик [2]. Існує безліч різноманітних імен, тому практично неможливо створити їх чітку класифікацію.

Складність вираження емоцій, що частково компенсується спеціально розробленою знаковою системою передачі емоцій і можливістю задавати тон повідомлення в рядку виводу повідомлення (пошепки, іронічно, сумно та ін.). У Інтернеті втрачають своє значення невербальні засоби спілкування, які в реальному спілкуванні є основними. Надійність мовного спілкування різко падає, адже в реальності невербальна комунікація визначає до 80% результату взаємодії та взаємсприйняття [3].

Функції мережевої невербальної комунікації залишаються тими ж, однак способи її прояву мають специфічні особливості та ширші можливості. Наприклад, до невербальної комунікації можна віднести ілюстрації, малюнки і символи, до яких рідко вдаються співрозмовники в процесі реальної взаємодії.

У віртуальному просторі неможливо оцінити відстань між партнерами – усі співрозмовники перебувають одночасно на одному екрані монітора, тоді як у реальності відстань між ними може обчислюватися тисячами кілометрів. У такому разі відчуття простору (якого по суті немає) буде виключно суб'єктивним переживанням.

Віртуальне спілкування має підвищену, порівняно зі звичайними соціальними контактами, емоційну насиченість [4].

Дуже часто і дуже швидко між співрозмовниками виникають близькі відносини, що часто переходять у взаємну приязнь, дружбу, якщо співрозмовники однієї статі, а між чоловіком і жінкою вони часто набу-

вають більш інтимної форми, яка в Інтернет іменується «віртуальний роман» [5].

Віртуальний роман розвивається дуже швидко, те, на що в реальності йдуть місяці, у мережі вкладається в дні. Однак і закінчуються такі романи дуже швидко. Без зустрічей у реальності віртуальний роман рідко триває більше півроку. Найчастіше віртуальний роман – це стан крайнього емоційного збудження, що межує з ейфорією. Специфікою віртуальних романів порівняно з реальними є їхня всеосязність.

На думку К. Янг, учасники віртуального спілкування стають здатними приймати більший емоційний ризик шляхом безболісного висловлювання суджень, що суперечать думці інших людей. Часто в реальному житті ці люди не можуть висловити нестандартні, «соціально небезпечні» думки навіть своїм близьким знайомим. У кіберпросторі вони можуть виражати ці думки без страху, конфронтації або засудження, адже інші люди є менш досяжними [6].

Крім того, Інтернет особливо важливий для тих людей, чиє реальне життя з тих чи інших внутрішніх або зовнішніх причин є збідненим у сфері міжособових відносин. У такому разі люди використовують Інтернет як альтернативу своєму реальному оточенню. Комп'ютери створюють ілюзію товариських відносин без вимог дружби [7].

Норми і правила поведінки в мережі, стратегії самопрезентації, а також багато інших елементів *Web*-культури створюють у користувача відчуття причетності. Таким чином, у Інтернеті, в результаті фізичної непередставленості партнерів по комунікації один одному, втрачає своє значення низка бар'єрів спілкування [8].

Усього шість рукостискань відділяє нас від аборигена в Австралії, від знайомства з англійською королевою, Білом Гейтсом або Мадонною. Це не жарт, а цілком науковий факт, так званий ефект малого світу або теорія 6 рукостискань. Якщо вірити авторові цієї теорії, Стенлі Мільгрену, то будь-які 2 людини на Землі знайомі, образно кажучи, через 6 рукостискань [9].

Аналіз результатів статистичного дослідження використання соціальних мереж

Методика, застосована у 2011 р.:

- тестування в одному з київських ліцеїв;
- взяли участь 6 груп (по 18-27 осіб);
- усі вони є реальними навчальними групами;
- результати 8 та 9 класів (8 – 2 групи, 9 – 1 група) були загальними; для 10 та 11 класів (10 – 1 група, 11 – 2 групи) були об'єднані.

Методика, застосована у 2012 р.:

- тестування в одному з київських коледжів;
- взяли участь 4 групи (по 9-26 осіб);
- усі вони є реальними навчальними групами;
- результати 8 та 9 класів (2 групи) були загальними; для 10 та 11 класів також були об'єднані.

Аналіз та інтерпретація зв'язків між індивідуальними особливостями та активністю в соціальних мережах

Методики, застосовані у 2013 р.:

Таблиця 1.1

Результати статистичного дослідження активності в соціальних мережах серед старшокласників

№ Питання	Класи	
	8-9	10-11
1	Кожного дня – 78% Через день – 16% Не користуються – 6%	Кожного дня – 87% Через день – 13%
2	1 – 74% 2 – 25% 3 – 1%	1 – 54% 2 – 33% 3 – 4%
3	1 роки – 51% 2 роки – 25% 3+ років – 24%	2 роки – 50% 3 роки – 21% 3+ років – 29%
4	1 рік – 17% 2 роки – 41% 3 роки – 22% 3+ років – 20%	1 рік – 20% 2 роки – 38% 3 роки – 18% 3+ років – 24%
5	12 років – 18% 13 років – 39% 14 років – 43%	15 років – 3% 16 років – 53% 17 років – 44%
7	До 50 – 13% 51-100 – 34% 101-200 – 29% 200-300 – 22% 700+ – 1%	До 50 – 21% 51-100 – 23% 101-200 – 16% 200-300 – 28% 300-400 – 14%
8	1/3 – 3% 1/2 – 4% 2/3 – 56% Всіх – 37%	1/2 – 14% 2/3 – 44% Всіх – 42%
10	Дополннее – 98% Заміщує – 2%	Дополннее – 69% Заміщує – 31%

- тестування в університеті «КРОК»;
- взяли участь 2 групи (по 20 осіб);
- усі вони є реальними навчальними групами.

- Розшифровка показників:**
Айзенка, темперамент:
- екстраверсія;
 - нейротизм.

Таблиця 1.2

**Результати дослідження використання соціальних мереж
серед старшокласників у 2012 році**

№ Питання	Класи	
	8-9	10-11
1	Кожного дня – 83% Через день – 13% Не користуються – 4%	Кожного дня – 84% Через день – 14% Не користуються – 2%
2	1 – 74% 2 – 25% 3 – 1% 4 – 16%	1 – 49% 2 – 10% 3 – 9% 4 – 32%
3	2-3 роки – 77% 3+ років – 33%	Рік – 17% 2-3 роки – 39% 3+ років – 44%
4	1 рік – 13% 2-3 роки – 66% 3+ років – 21%	1 рік – 33% 2-3 роки – 38% 3+ років – 29%
5	12 років – 13% 13 років – 53% 14 років – 34%	15 років – 71% 16 років – 18% 17 років – 1%
6	Так – 56% Ні – 44%	Так – 38% Ні – 62%
8	До 50 – 3% 51-100 – 17% 101-200 – 23% 200-300 – 27% 300-400 – 19% Більше – 11%	До 50 – 7% 51-100 – 42% 101-200 – 19% 201-300 – 15% 301-500 – 11% Більше – 6%
9	Менше – 3% 1/3 – 3% 1/2 – 5% 2/3 – 48% Більше 90% – 41%	Менше – 1% 1/3 – 12% 1/2 – 11% 2/3 – 5% Більше 90% – 71%
11	Дополнное – 93% Замішує – 7%	Дополнное – 54% Замішує – 46%
13	Так – 14% Ні – 86%	Так – 56% Ні – 44%
14	Так – 69% Ні – 31%	Так – 52% Ні – 48%

Результати дослідження індивідуально-психологічних особливостей спілкування

№	Імя	Проведенные методики и их результаты:											Авторский			
		Айзенк. Темперамент		Бойко. Защитные стратегии			Бойко. Барьеры в общении					Время	Кол. друзей	Чат	Знакомые	
		Экстраверсия	Нейротизм	Миротлюбие	Избегание	Агрессия	Д	П	Р	Н	С					Общий бал
1	Влада	19	11	6	4	14	2	4	1	0	2	7	5	170	6	97%
2	Алексей	10	18	10	10	4	2	3	4	2	2	14	9	576	23	30%
3	Богдан	15	8	7	13	4	1	2	4	2	2	13	1	180	11	60%
4	Дмитрий	5	13	6	13	5	0	1	4	2	2	11	1	60	7	85%
5	Даниил	5	6	10	10	4	1	0	1	0	0	2	2	33	2	50%
6	Таня	15	12	10	9	5	3	4	0	1	1	9	7	85	8	99%
7	Валерия	15	17	5	9	10	3	3	1	1	1	7	8	110	11	80%
8	Влад	16	15	13	2	9	2	2	1	1	1	5	10	75	18	100%
9	Эдуард	19	13	12	1	11	2	3	0	3	1	11	12	150	13	100%
10	Дима	16	13	5	9	10	2	4	1	1	2	12	3	777	14	30%
11	Даша	18	10	10	5	9	0	3	3	0	1	9	2	198	9	98%
12	Вероника	11	19	7	11	6	3	4	4	3	3	15	4	40	6	90%
13	Полина	12	10	8	10	6	1	3	1	2	1	10	1	54	4	40%
14	Андрей	15	15	7	8	9	4	2	3	3	2	16	5	300	4	50%
15	Ярослав	8	11	5	7	12	1	1	1	2	0	4	3	40	2	30%
16	Надя	15	15	5	11	8	2	3	4	4	2	13	4	315	18	99%
17	Лена	12	7	11	2	11	0	3	0	2	2	9	2	300	7	100%
18	Леша	19	6	7	7	10	1	1	2	0	1	5	1	325	5	97%
19	Аня	12	9	9	11	4	2	4	1	1	2	13	3	56	4	70%
20	Лера	15	17	5	9	10	3	4	2	1	2	11	7	214	8	100%
21	Оля	5	6	10	10	4	1	0	2	2	1	12	2	45	3	75%
22	Настя	10	18	9	11	4	2	4	3	2	1	16	6	495	9	80%
23	Артем	8	11	5	7	12	2	1	1	2	2	9	4	90	4	100%
24	Артур	5	13	6	13	5	1	1	3	1	3	11	2	78	6	95%
25	Ярик	17	12	4	4	16	1	4	1	2	2	10	1	20	2	100%
26	Жанна	10	11	8	4	12	1	3	3	0	4	11	8	180	3	99%
27	Женя	8	18	8	8	8	4	2	3	1	1	11	4	590	5	80%
28	Вера	15	11	8	11	5	3	4	0	1	0	8	2	857	10	95%
29	Юля	17	11	5	7	12	2	3	3	1	0	5	2	112	7	70%
30	Дарина	15	13	2	7	15	1	4	3	1	0	9	6	205	8	40%
31	Тамилла	6	14	6	11	6	1	1	1	1	1	7	2	32	6	100%
32	Жека	12	10	10	8	6	0	3	0	0	0	5	2	30	5	100%
33	Аленушка	11	5	11	5	8	1	5	2	0	0	7	4	145	8	100%
34	Никита	17	4	7	3	14	1	4	0	1	1	7	6	200	12	100%
35	Оля	16	15	6	7	11	2	1	2	1	1	5	4	109	4	99%
36	Диана	14	9	8	6	10	1	1	1	2	2	5	5	190	7	90%
37	Василиса	12	16	9	6	9	3	3	4	3	3	15	6	290	12	80%
38	Катя	11	4	11	7	6	2	2	0	1	2	7	1	86	7	70%
39	Ирина	15	5	8	5	11	2	3	1	0	1	11	4	220	9	96%
40	Максим	17	16	7	7	10	1	1	2	2	1	8	5	98	3	100%

Бойко, стратегії захисту:

- миротлюбність;
- уникнення;
- агресія.

Бойко, емоційні бар'єри:

- Д – дозування емоцій, невміння управляти ними;
- П – неадекватний прояв емоцій;
- Р – слабка вираженість емоцій;
- Н – вираженість негативних емоцій;
- С – небажання зближуватися з людьми на емоційній основі.

Авторська методика:

- час проведений у соціальних мережах на день;
- кількість «друзів» у мережі;
- відсоткове відношення реальних знайомих до віртуальних у мережі.

Тенденція, що заслуговує на увагу, – підвищення інформатизації соціальних мереж. Соціальні мережі стали поєднувати в собі всі основні види комунікації і підтипи сайтів. Так, соціальна мережа ВКонтакте поєднала в собі чат, мікроблог, поштовик, відеоблог, а також безліч інших функцій. Користувачі позитивно поставилися до самої ідеї подібної інтеграції, що одразу ж позначилося на відвідуваності профільних сайтів.

Можна виділити так:

- користувачі все раніше реєструються в соціальних мережах;
- середній вік початку використання Інтернету – 9 років;
- середній вік початку використання соціальних мереж - 10 років;
- частка реальних знайомих у соціаль-

них мережах у середньому 2/3 і зменшується;

- середня кількість друзів у студента – близько 270, і зростає (для порівняння – близько 200 у 2011 р.);

- дівчат у соціальних мережах більше, ніж хлопців, у онлайн-іграх – навпаки;

- більшість учнів 8 та 9 класів також мають телефони із сенсорним екранами, що свідчить про підвищений рівень юзабіліті (а також про «моду» цього напрямку) у подібних пристроїв, та ще раз підтверджує тенденції загального переходу на планшетні пристрої;

- більшість студентів і школярів дізнаються про культурні події через соціальні мережі;

- нейротизм, що пов'язаний зі стратегією уникнення, зростає – урахувавши кореляційний зв'язок з активністю в соціальних мережах, можна зробити висновок, що частка такого спілкування нині також зростає;

- невміння проявляти емоції та загальний рівень емоційних перешкод при взаємодії є на високому рівні. Це зумовлює необхідність у пошукові альтернативних методів комунікації, а за рахунок змінених емоцій і невербальні соціальні мережі можуть їм допомогти більш-менш нормально спілкуватися. Так, невміння дозувати емоції призводить до підвищення часу перебування у віртуальному середовищі, а також до збільшеної кількості «друзів»,

порівняно із середніми показниками;

- також варто відмітити, що більшість респондентів постійно спілкуються в соціальних мережах у середньому з 6-8 людьми;

- більшість респондентів проводять у соціальній мережі до 4 год на день, а середня кількість «друзів» – понад 200;

- важливо й те, що серед тих, хто використовує соціальні мережі протягом дня (від 5 год), рівень нейротизму є найвищим. Скоріше за все цей процес є двонаправленим.

Висновки

Соціальні мережі вже давно пройшли перший етап своєї еволюції, міцно зайнявши місце у світосприйнятті людини. Мережеве сприйняття багато в чому вплинуло на психологію людини, створивши низку стійких феноменів, раніше невідомих або не поширених у психології.

Основним недоліком соціальних мереж на цей час є те, що вони формують у людей помилкове переконання, що любов і дружбу легко завоювати і так само легко зруйнувати. Багато суперечливих точок зору на ті ж самі питання, що розповсюджуються в мережі, можуть заважати людині ідентифікуватися в суспільстві. Дуже серйозно найближчим часом постане питання міжкультурної взаємодії.

Варто зазначити, що зараз явно прослідковується тенденція прискорення розвитку сучасної людини, і одним із факторів цього є розвиток мережі.

Література

1. *Бабаева Ю. Д.* Интернет : воздействие на личность / Ю. Д. Бабаева, А. Е. Войскунский, О. В. Смылова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.relarn.ru/books/babaeva/iv1_07522.htm
2. *Минаков А. В.* Психологические особенности лиц, склонных к Интернет-зависимости / А. В. Минаков, Ю. Ю. Гудошникова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psynet.carfax.ru>
3. *Корсунцев И. Г.* Субъект и виртуальная Реальность / И. Г. Корсунцев. – М. : 1998. – 258 с.
4. *Бабаева Ю. Д.* Психологические последствия информатизации / Ю. Д. Бабаева, А. Е. Войскунский / Психологический журнал. – Т. : 19, 1998 – С. 17-34.
5. *Виртуальный человек* // Газета «Известия» от 25.08.2001.
6. *Кимберли С. Янг*, «Диагноз – интернет-зависимость» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.narcom.ru/ideas/common/15.html>
7. *Исследование приоритетов пользователей Интернета в 2011 году* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://itc.ua/search/priority+users+2011>
8. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика / Д. Я. Райгородский. Методики и тесты. Учебное пособ. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.
9. *Теория шести рукопожатий* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/Теория_шести_рукопожатий

На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник університету «КРОК» у рубриці «На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів» продовжує публікувати коментарі фахівців історії держави і права зарубіжних країн стосовно найвідоміших пам'яток правової культури народів світу, які вивчають на першому курсі студенти юридичних факультетів українських вишів. У випуску №19 пропонуються науково-методичні матеріали до вивчення історико-правових пам'яток Стародавньої Індії – Законів Ману та Артхашастри Каутильї, написаних доктором юридичних наук, професором кафедри історії держави і права юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова Н.А. Крашенінніковою.

Матеріали підготував до друку доцент кафедри теорії та історії держави і права кандидат історичних наук М.М. Корінний.

Тема 3. Дхармашастра Ману (Закони Ману) і Артхашастра Каутильї

План семінарського заняття

1. Специфічний характер і місце Законів Ману і Артхашастри Каутильї в правовій системі Стародавньої Індії.
2. Правове становище основних груп давньоіндійського суспільства, відображене в цих пам'ятках права.
3. Правове регулювання майнових відносин за Законами Ману і Артхашастрою.
4. Шлюбно-сімейне право.
5. Злочини і покарання.
6. Суд і процес.

Мета семінарського заняття

Метою заняття є вивчення джерел, принципів, інститутів права Стародавньої Індії на основі її історико-правових пам'яток – **Законів Ману** (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і **Артхашастри Каутильї** (I ст. до н.е. – I ст. н.е.)¹.

Порівняльний аналіз правових норм ЗМ – найвідомішої з дхармашастр, збірників релігійно-моральних і правових приписів, і АК – трактату про мистецтво політики та управління державою сприяє поглибленому розумінню особливостей державно-правового розвитку однієї з небагатьох великих східних цивілізацій, що не тільки пережила кілька тисячоліть драматичної історії, а й у новітній час посідає гідне місце у світовому цивілізаційному процесі, демонструючи людству зразки високої державно-правової культури. Період із II століття до н.е. по V ст. н.е. розглядається фахівцями здебільшого як класична епоха давньоіндійської цивілізації. Це час становлення найхарактерніших рис її соціальної організації, усталеної кастової системи, традиційної культури.

У новітній Індії до сьогодні співіснують дві сфери суспільних відносин – відживаюча добуржуазна (з її крайньою релігійністю, ритуалізмом, общинно-колективістськими,

¹ Авторство Артхашастри, що дійшла до наших днів із глибини віків, приписується Каутильї (далі – АК), раднику царя Чандрагупти з династії Маур'їв (IV-II ст. до н.е.). За уточненими даними, цей твір з'явився значно пізніше і є кінцевим результатом розвитку світської правової літературної традиції артхашастр. Багато з положень цих трактатів були запозичені дхармашастрами. Укладання Законів Ману (далі – ЗМ) традиція приписує міфічному пращурові всіх людей – Ману.

кастовими традиціями) і сучасна – капіталістична («вестернізована», «раціоналізована»), кожна зі своєю системою духовних цінностей, норм права і моралі. При цьому у сфері регулювання традиційних суспільних відносин, що збереглися здебільшого в індійському селі, провідна роль і нині належить не правовим, а релігійно-етичним нормам і приписам: кожному індусові необхідно неухильно дотримуватися своєї дхарми, релігійного обов'язку, усталеного звичаями життєвого порядку в його краї, селі, варні, касті, великій сім'ї.

Поняття дхарми багатогранне, воно несе в собі елементи релігійного, морального і правового змісту. В Індії взагалі не існує поняття-відповідника західному уявленню про релігію як таку. Індологи виходять з того, що найближчим еквівалентом тут можна вважати саму дхарму (що означає «закон», «порядок») як космічне і моральне явище, яке включає в себе слідування певним нормативним приписам: ритуальним, культовим, морально-правовим.

Центральною ідеєю індуїзму, проголошеною ще в старовину в якості однієї з головних основ світогляду всіма течіями індійської релігійно-філософської думки, є вчення про карму – віру в перевтілення людини залежно від вчинків, здійснених за всі попередні життя, і накопичених чи розтрачених заслуг у виконанні дхарми в земному житті, у можливість повного звільнення людської душі (Атмани), її виходу з суєтного, беззмістовного кола перевтілень (Сансари) і досягнення повного злиття з світовим духом Абсолютом (Брахманом), тобто з вищим божеством, що керує світом, у тому числі й етико-релігійними вимогами, що висуваються до людини. У давньоіндійській ведичній літературі карма у вузькому сенсі цього слова має значення обряду, в широкому – діяння. З часом під кармою стали розуміти діяння, що призначалося людині його дхармою, різною для представників кожної варни і ашрами.

1. Специфічний характер і місце Законів Ману і Артхашастри Каутильї у правовій системі Стародавньої Індії

Відповідаючи на перше питання, студентові не слід забувати про те, що дані, які містяться в шастрах, мають здебільшого схоластичний, достеменно тенденційний характер, оскільки первісною метою брахманів під час написання дхармашастр було: створення підручників для своїх учнів, ознайомлення їх зі своєю релігійно-філософською мудрістю, правовими і моральними устоями, приписами, виховання їх у дусі неухильного слідування дхармі. АК як трактат про політику являє собою теоретичний виклад державницької мудрості, настанов не одному, а всім правителям (раджам) Індії. Ці настанови ґрунтувалися не на узагальненні фактів політичної історії конкретної держави Маур'їв.

Подана в АК держава (структура державних, судових органів, їх функції тощо) – абстрактний образ, створений у рамках науки шастр, що поєднує характерні риси багатьох держав, які реально та більш-менш успішно функціонували на той час. Разом з тим дані про норми права, що містилися в шастрах, не були продуктом довільної творчості брахманів, які відбирали, модифікували, доповнювали найпоширеніші та загально визнані норми звичаєвого права. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує в АК кн. III «Сфера діяльності суду», безпосередньо пов'язана з кн. IV «Про підтримання громадського порядку». У кн. III неважко знайти відображення 18 приводів судового розгляду – по суті класифікацію судових позовів. У логічно-тематичній послідовності в ній наведено й самі правові норми, що стосуються власності, договорів, шлюбу, успадкування майна тощо.

Не можна заперечувати впливу на укладання шастр і державних настанов. У Стародавній Індії поряд із поняттям «дхарма» існувало також поняття «ньяя» – закон, близьке

до європейського значення цього слова. Свідченням присутності державних настанов найбільш яскраво виявляються в Артхашастрі, яка надавала особливу правову (юридичну) силу едиктам правителя в порівнянні з іншими джерелами права Стародавньої Індії, а саме: дхармашастрами, судовою практикою, звичаями.

Студентові-юристу у зв'язку з аналізом двох вищевказаних історико-правових джерел необхідно відповісти на такі запитання:

1. Із якими історичними обставинами пов'язана поява у Стародавній Індії двох літературних традицій правового жанру: світської, кшатрійської (Артхашастра) і релігійної, брахманської (дхармашастри)?

2. Яке місце вони посідали серед джерел права Стародавньої Індії; у чому полягала принципова схожість і відмінність їх принципів, інститутів і норм?

У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує *релігійна теорія джерел права ЗМ*, до числа яких були віднесені «Веди, смріті, схвалений звичай і те, що узгоджується з доброю совістю» (ЗМ. II. 12).

Критичний розгляд цієї теорії передбачає характеристику кожного з перерахованих у вищезгаданому фрагменті Дхармашастри понять. Необхідно також дати пояснення вкрай суперечливому характерові окремих положень і норм ЗМ, що тлумачаться виходячи з численних фіктивних посилань брахманської ортодоксії на рівний авторитет усіх дхармашастр, їхню істинність, оскільки всі вони нібито віками зберігають «запам'ятовану» мудрість Вед¹.

Студент повинен обґрунтувати пріоритетну роль у системі джерел давньоіндійського права місцевих традицій, звичаїв, посилання на які містяться в багатьох статтях ЗМ (VIII. 41; 46 та ін.) і АК (III. 1 (40) та ін.). У межах широкої інтерпретації шастр звичай постає як «поведінка добродійних, розумних людей» або як їхня «спільна думка» (АК. III. 1 (40)).

2. Правове становище основних груп давньоіндійського суспільства, відображене у вищезгаданих пам'ятках права

Специфіка соціального устрою давньоіндійського суспільства тісно пов'язана з його жорстким становим поділом на чотири варни: **брахманів** – священнослужителів; **кшатрійів** – правителів і воїнів; **вайшійів** – землеробів і **шудр** – лакеїв, покликаних обслуговувати забаганки представників трьох вищих варн «з покірністю». Концепція «*варнашрами*», чи релігійно-морального статусу індуса згідно з його належністю до конкретної варни, є основою ортодоксального права Стародавньої Індії.

Студентові необхідно перш за все чітко з'ясувати походження і співвідношення таких різних соціальних категорій, як «клас», «варна» і «каста»².

У шастрах достатньо свідчень про існування рабоволодіння в Стародавній Індії, зокрема про джерела рабства, про безправне становище рабів, яких продавали, здавали в найм, під заставу тощо. Студент може скласти доволі повне уявлення про їхнє становище з аналізу статей ЗМ (VIII. 163; 415; IX. 48; 54-55 та ін.). Однак про рабів у ЗМ і АК говориться значно менше, ніж про іншу станову групу неповноправних представників

¹ Веди – це священні книги індійців глибокої давнини (кінець II тис. до н.е. – кінець I тис. до н.е.). Поняття «*смріті*» означає (тлумачиться як) «запам'ятована», тобто традиція, що передається від покоління до покоління по пам'яті, іде з глибини століть від визнаних авторитетів. Так називаються ритуальні, наукові, правові трактати, що коментують Веди. Самі трактати відомі під назвою *дхармасутр* («сутра» – нитка), а на основі найдавніших із них – Гаутама, Баудхаяни, Апастамби, Васіштхі (VI-III ст. до н.е.) – і виникла доволі широка правова література *дхармашастр*, у тому числі й ЗМ (Манусмріті чи Манав дхармашастра). Аналізуючи відображення в шастрах характер соціальної структури ремісників.

² Це питання досі є дискусійним у вітчизняному сходознавстві.

давньоіндійського суспільства – варну шур. Це є доволі яскравим свідченням того, що рабоволодіння в цій країні, за всієї його значущості, не виконувало структуроутворювальної соціальної функції.

Перший розділ ЗМ містить міфологічне пояснення походження варн – станів, створених Ману зі своїх вуст (брахмани), рук (кшатрії), стегон (вайшії) і ступнів ніг (шудри), що й визначає їхній спадково-професійний характер: жерців, воїнів тощо (ЗМ. I. 87-91). При цьому підкреслюється особливе місце брахманів, «кращих» серед людей з огляду на переваги їхнього народження, людей, які мають «право на все» (ЗМ. I. 100). Між варнами існують не тільки правові, професійні, а й більш важливі для Стародавньої Індії статусно-престижні, релігійно-ритуальні відмінності, пов'язані із залученням представників трьох вищих варн до вивчення священних книг, через що вони одержали привілейоване становище «двічі народжених» (на відміну від шудр – один раз народжених) (ЗМ. II. 37; X. 4).

Цим міфологічним поясненням необхідно протиставити наукову теорію походження варн: виникнення спочатку перших трьох варн, варн «двічі народжених» (причиною цього стало насамперед поглиблення розподілу праці, арійські завоювання тощо), а згодом – варни шудр, свідчення про які в шастрах є вкрай суперечливими.

Так, в одних випадках розрізняються раби і шудри, раби і особи, які використовувалися як прислуга, в інших ця диференціація відсутня. Поняття «даса» в ЗМ (X, 32) одночасно позначає і невільника, і особу, що використовується як прислуга. Суперечливими є свідчення про правовий статус рабів. АК, наприклад, говорить скоріш за все про домашнє рабство, надаючи рабу певні майнові, спадкові, шлюбно-сімейні права (III. 13 (20-25)). Пояснюється це тим, що процес класоутворення в Стародавній Індії мав незавершений характер, а рабство було однією з форм неповноправності, далеко не єдиною. Тут широко був представлений, за словами К. Маркса, «барвистий хаос перехідних форм», численні проміжні соціальні становища від свободи до рабства. Не випадково розд. 13 кн. III АК містить «Статут про робітників і рабів», у якому підкреслюється схожість статусу раба з найманим робітником, становище якого подекуди було значно важчим, ніж становище раба, забезпеченого хоча б скромним харчуванням. У цьому розділі йдеться, наприклад, про поширення в Стародавній Індії «заручництва» рідних, про «самозаставу» за борги, при цьому вказується, поряд із деякими правами невільників (АК. III. 13 (20-25)), і на низку прав вільного, який «продав себе» (АК. III. 13 (1, 2, 9, 13)).

Якщо закон карми¹ є ідейною основою традиційної Індії, то структуроутворювальною основою її соціальної організації є каста, що формується до кінця стародавнього періоду її історії, існує тут близько трьох тисяч років і яка понині представлена майже трьома тисячами значних різновидів, не рахуючи більш дрібних утворень – підкаст (джаті). Каста, субстратом якої є варна, це соціальна спільнота чи група за народженням, спадкова, ендогамна, закрита для проникнення в неї сторонніх, яка традиційно спеціалізується на одному з різновидів господарської діяльності чи колу занять із яскраво виявленою кастовою свідомістю і посідає певне становище в складній індійській соціальній ієрархії.

Якщо верхні соціальні межі ієрархічно організованої системи кастової соціальної нерівності визначає становище особливо шанованих «вищих» каст брахманів, які вважаються «вічним втіленням» дхарми (ЗМ. I. 90), виконують особливу гіперсоціальну

¹ Карма (санскр. karma – діяння, відплата) – в індійській релігії, міфології, етиці: сукупність усіх добрих і поганих справ, здійснених особою в попередньому існуванні (до перевтілення істоти в людину і в цьому житті), які визначають її долю та форму переродження (переселення душі) в майбутньому.

функцію «збереження скарбниці дхарми», виховання інших у дусі незмінного слідування дхармі, то нижні її межі ще в Стародавній Індії визначало позаварнове становище каст «недоторканих», яких зазвичай у шастрах називали чандалами, швапачами, ізгоями, паріями тощо. Відносини з ними чітко регламентувалися в шастрах численними обмеженнями, спеціальними ритуалами «очищення від забруднення» під час спілкування з ними (ЗМ. X. 51-57) тощо.

Варто особливо підкреслити, що якщо в Стародавній Індії «благополуччя» («шрі») традиційно не пов'язувалося з накопиченням багатств, оскільки воно більшою мірою визначалося соціальним престижем, владою, то вже на кінець ведичного періоду (із середини I тис. до н.е.) стали дедалі більше поглиблюватися відмінності в економічному становищі тих чи інших прошарків населення. У шастрах можна знайти багато згадок про мудрів, які володіли значними багатствами («численними стадами (отарами, табунами)»), здатних утискувати самих брахманів (ЗМ. X. 129). Докази як соціально-економічного розшарування варн, так і стримуючого впливу на ці процеси варнових, кастових, обцинних, великосімейних відносин можна знайти і в інших положеннях шастр.

На підставі вивчення ЗМ та АК студент може самостійно підтвердити загальний висновок, що всі правові норми шастр, які регулюють майнові, шлюбно-сімейні та інші відносини, ґрунтувалися в цих пам'ятках права на жорсткому уявленні про давньоіндійське суспільство як таке, що поділене на чотири нерівноправні варни та протиставлені позаварновим «нечистим» кастам «недоторканих».

3. Правове регулювання майнових відносин за Законами Ману і Артхашастроу

Необхідність першочергового розгляду в ЗМ та АК правових норм, що регулюють майнові, поземельні відносини, пов'язана перш за все з тим, що їх аналіз більшою мірою, ніж аналіз інших норм, може дати уявлення про соціально-економічний устрій давньоіндійського суспільства.

Варто зазначити, що шастрам були відомі поняття рухомого і нерухомого майна. До останнього відносилися будинок, поле, сад, зрошувальні споруди, водойми (АК. III. 8 (2)). Вони свідчать як про обцинне, так і про приватно-сімейне володіння нерухомістю, перш за все землею і водоймами (особливо ретельно охоронялися громадою священні водойми) (АК. III. 10 (2)). Землеволодіння обцини, як і приватно-сімейне землеволодіння, яким розпоряджався глава сім'ї («карта»), було пов'язане з широкими правоможливостями, близькими за обсягом до прав власника, оскільки землю можна було продати, здати в оренду, подарувати, особливо храмам.

Між тим у Стародавній Індії, як і в інших давньосхідних країнах, не було відоме поняття приватної власності на землю. Індивідуалізації земельної власності перешкоджало тривале збереження обцинних (громадських), кастових, патріархально-великосімейних зв'язків, а також визнання верховної державної власності на землю правителя (царя, раджі), влада якого усвідомлювалась як сакральна. Ця влада реалізовувалася шляхом перш за все одержання ним ренти-податку («балі»), про що детально говориться в ст. 118, 128, 129, 133 розд. VII ЗМ та ін. Цар, що здебільшого виступає в шастрах як вищий суддя в земельних спорах, міг узяти собі (тобто привласнити) будь-яку нерухомість, що фіктивно оспорувалася сторонами як нічийна, як земля несільськогосподарського призначення чи угіддя, що «втратили власника-господаря» (АК. III. 9 (16)). Обцинна власність, до якої входили пасовища, ставки, колодязі приміські сади тощо, позначалася спеціальними порубіжними (межовими) знаками (ЗМ. VIII. 245; 262; 263), у разі невідзначеності яких цар самостійно визначав межі земель (ЗМ. VIII. 245). Полишені (запу-

цені та кинуті) землі міг обробляти будь-який землероб, його не можна було вигнати з общини, якщо він не був «ворогом чи грабіжником» (АК. III. 10 (18)).

Разом з тим за всієї широти землеробських прав общинника він не був повністю незалежним (вільним) щодо розпорядження землею як своєю приватною власністю: не міг, наприклад, вільно продавати землю, оскільки в такому разі переважне (привілейоване) право на її купівлю належало родичам і сусідам (АК. III. 9 (1-3)); не міг закинути і не обробляти належну йому ділянку (АК. III. 10 (8-9)).

Продаж землі був украй рідкісним явищем у Стародавній Індії. Правові обмеження, пов'язані з варноюю належністю, відповідним чином позначалися й на способах придбання власності (ЗМ. X. 115), яких, однак, не завжди дотримувалися в умовах поглиблення майнової нерівності як вищих, так і нижчих варн (ЗМ. X. 96; 129 та ін.).

Судячи з даних давньоіндійської літератури, саме поняття «власність» стало складатися у Стародавній Індії лише в першій третині I тис. до н.е. ЗМ чітко розрізняють право власності та право користування річчю, говорять про термін давності у 10 років, після якого власник позбавлявся права «одержати назад» будь-що, якщо він мовчки спостерігав за використанням його речі з боку іншої особи. АК уже чітко розрізняє терміни давності для переходу користування у власність на рухоме чи нерухоме майно – відповідно 10 і 20 років (III. 16 (29)). Всебічній охороні прав власника присвячено численні статті ЗМ і АК, пов'язані зі злочинами та покараннями.

Більше половини з 18 приводів судового розгляду, вказаних у ЗМ, становлять норми, що стосуються зобов'язань, договорів позики, купівлі-продажу, зберігання тощо. За всієї казуїстичності більшості положень шаштр студентів необхідно звернути особливу увагу на низку формулювань, що відносяться до загальних правових принципів, спільних для всіх договорів умов. У спеціальному розд. III АК «Установлення про угоди. Ведення слідства», а також у ст. 163, 167, 168, 264 розд. VIII ЗМ містяться загальні вимоги до форми, умов укладання договору, положення про «вади волі», недієздатність сторін тощо, що унеможливорює оборудку.

Особливий інтерес мають положення шаштр про найдавніший договір займу, що свідчить про тривалий шлях його формування. З одного боку, норми ЗМ говорять про широке розповсюдження лихварства, безуспішні спроби держави якось обмежити лихварські відсотки¹, а з іншого – про збереження первісних способів отримання (відшкодування) боргу з допомогою самоправства, самосуду, санкціонованих державою. До цього висновку студент може дійти на основі аналізу ст. 150, 151 та 176 розд. VIII ЗМ і відповідних статей розд. 11 кн. III АК. Значну увагу шаштри приділяють гарантіям виконання договорів. АК присвячує цьому питанню спеціальний розд. 11 кн. III «Про неповернення боргу», оговорюючи «законні місячні проценти» за окремими різновидами боргів (III. 11 (1-3)), штрафні санкції за невиконання, затримку виконання боргових зобов'язань. Стаття 3 з низки вказаних статей свідчить про низьку ефективність слабкої давньоіндійської держави щодо «забезпечення порядку» та можливість кредитора нав'язувати боржникові будь-які умови.

У ЗМ і АК передбачається й більш ефективний засіб виконання боргових зобов'язань – завдаток (АК. III. 12 (11-12)). Украй суперечливо вирішується в ЗМ і АК питання про продаж рідних і близьких, їх застава за борги, а також про самопродаж і самозаставу, які водночас жорстко засуджуються (ЗМ. XI. 60-62) і дозволяються, але з низкою застережень, що визначають, наприклад, особливий «нерабський» статус того, хто «самопродався», якого не можна було примушувати виконувати брудну роботу, виносити трупи тощо. Передбачався штраф за застава неповнолітнього арія (варвару дозволялося

¹ Традиційне правило «дамдупада» приписувало, щоб сума процентів не перевищувала вартість самого боргу (ЗМ. VIII. 151).

заставляти нащадків), сума якого зростала залежно від порядку (послідовності) варн (від шудри до брахмана) (АК. Ш. 13 (1)). Нащадки людини, яка «продала себе», залишалися вільними.

Аналізуючи статті цього розділу, студент повинен звернути увагу на відносно гуманне ставлення до «домашніх рабів» (АК. Ш. 13 (20)), заохочення відпуску невільника на волю після одержання викупу, спадкові права раба, звільнення від рабства нащадків, народжених від господаря рабинею, як і її самої (АК. Ш. 13 (21-25)).

Велика кількість статей у шастрах свідчить про значне поширення в Стародавній Індії найманої праці, а також присвячена договорам особистого і майнового найму, оренди землі тощо, норми яких свідчать про вкрай важке становище найманого працівника (ЗМ. X. 85; XI. 60-62 та ін.).

Під час аналізу норм, що стосуються договорів, слід відзначити наявність заборони на заняття торгівлею для представників вищих варн (ЗМ. X. 85 та ін.), а також поступовий процес упорядкування договорів купівлі-продажу з метою зміцнення товарно-грошових відносин. Якщо в ранніх шастрах цей договір міг бути розірваний у будь-який час, то в ЗМ лише протягом 10 днів після укладання угоди, в АК відмові від проданого чи купленого, як приводу судового розслідування, присвячено розд. XV. Характерно, що в цьому ж розділі передбачалися також умови розриву шлюбних договорів.

4. Шлюбно-сімейне право

Головним осередком давньоіндійського суспільства була звичайна велика сім'я, «неподільна», що включала кілька поколінь родичів по чоловічій лінії з їхніми дружинами і нащадками. Ця сім'я, яку очолював старший мужчина – головний управитель спільноти, мала патріархальний характер. Доньки, які виходили заміж, переходили в іншу сім'ю. При цьому вони не мали жодних прав на сімейне майно. Краща частка під час розподілу сімейного майна належала старшому братові, на якого покладався обов'язок продовження роду, культу предків.

Шлюбно-сімейним і спадковим відносинам, «вічній дхармі чоловіка і дружини», присвячено в шастрах велику кількість положень: у ЗМ – переважно в розділах III і IX, в АК – у розділах 3-7 кн. III. Пояснюється це тим, що варно-кастова традиційна структура індійського суспільства за давніх часів (і значною мірою нині) будувалася на шлюбних, кастових ендогамних, родових екзогамних обмеженнях і вимогах гіпергамних шлюбів, у яких чоловік, а не дружина повинен був мати більш високий ритуальний статус, оскільки діти успадковували ритуальний статус свого батька, який впливав не тільки на їхнє соціальне становище, а й на становище серед інших каст і підкаст тієї чи іншої місцевості, соціальної групи, до якої вони належали. У шастрах міжварнові шлюби засуджувалися, суворо заборонялися шлюби з жінками нижчих варн (правило «пратіломи»), але дозволялися шлюби, коли чоловік належав до більш високої варни, ніж дружина (правило «ану ломи») (ЗМ. III. 12-15 та ін.).

Свідчення особливо важливої ролі традиції у сфері шлюбно-сімейного права студент може знайти, аналізуючи велику кількість положень, настанов шастр, зокрема про 8 дозволених форм шлюбу, властивих конкретній варні (ЗМ. III. 21; АК. III. 2 (2-9)); форми залежності жінок від батька, чоловіка чи сина (ЗМ. V. 147-155)); обмеження жіночих майнових прав тощо. Головним призначенням дружини вважалося народження та виховання дітей, перш за все синів, на яких покладався обов'язок принесення жертвоприношень предкам. Жінка подекуди в шастрах прирівнювалася до тварини, раба. Численні статті шастр вимагають суворого послуху дружини своєму чоловікові, який із виховною метою міг її безкарно образити, скривдити, навіть побити (АК. III. 3 (2)). Однак загальні правила суперечили іншим, значно давнішим традиціям (заповід-

ям) шастр, що возвеличували жінку-матір, відводили їй гідне місце в сім'ї (ЗМ. II. 145; III. 57; 60 та ін.).

Труднощі в пошуках престижного нареченого і святий обов'язок батька видати доньку заміж були підґрунтям для поширення шлюбів неповнолітніх, визнання дійсними шлюбів із неосудним, важко хворим чоловіком (АК. III. 2 (46-47)).

Шлюб у дхармашастрах визнавався священним і нерозривним для жінок. Були заборонені повторні шлюби вдів (ЗМ. IX. 71). Дружина не звільнялася від чоловіка ні в разі її продажу чи залишення одинокою чоловіком, ні навіть у разі його смерті, що передбачало особливе вшанування традицією жінок, які здійснювали обряд самоспалення «сагі» після смерті свого чоловіка. Жінка повинна була шанувати чоловіка навіть «аморального, розбещеного, позбавленого будь-яких чеснот» (ЗМ. V. 151; 154).

Розлучення було відносно вільним і безпроблемним для чоловіка, особливо якщо жінка мала якісь вади: була безплідна, грубила чоловікові, страждала від хвороб тощо. У якості альтернативи чоловік міг привести в дім іншу дружину. Порівнюючи відповідні норми шлюбно-сімейного права ЗМ і АК, студент може відзначити їх більш «ліберальний» характер в АК. Тут дружина (за певних обставин) мала можливість не тільки залишити чоловіка, наприклад, у разі залишення її без засобів до існування через тривалу його відсутність тощо, а й розлучитися за взаємною згодою, якщо вона «ненавидить чоловіка» (АК. III. 2 (48); 3 (15); 4 (1, 24, 25, 28, 37)). В АК допускалися й повторні шлюби вдів (III. 2 (21)), певною мірою було впорядковано шлюби неповнолітніх (III. 3 (1)).

5. Злочини і покарання

Перераховуючи численні приводи для судового розгляду, укладачі ЗМ від договорів переходять до конкретних деліктів – злочинів. Однак поняття «злочин» у шастрах остаточно не сформулювалося і чіткої межі між деліктом і злочином не проведено ні в ЗМ, ні в АК, де, наприклад, норми про продаж чужої речі та неповернення боргу подано в логічному взаємозв'язку і трактувалися як завдання збитків, що каралося штрафом. Характерною рисою делікту-злочину була його близькість до поняття «гріх», у трактуваннях ЗМ вони здебільшого співпадали. В основі їх розмежування був не характер здійсненого діяння (вчинку), а покарання за нього (ЗМ. IX. 235): у першому джерелі – штраф, тілесні покарання, вигнання з країни і навіть смертна кара, у другому – спокуювання (прагнення заслужити прощення).

Особливої уваги під час розгляду злочинного діяння заслуговують свідчення розуміння укладачами шастр загальних інститутів, принципів, що торкалися всіх складів злочинів: співучасті, рецидиву, форм вини (умисел і необережність), обставин, що пом'якшували чи, навпаки, посилювали покарання тощо.

Тут студентові надається широке поле для творчої пошукової діяльності щодо виявлення в тексті пам'ятки статей, які нині відносяться до «загальної частини» кримінального права (зокрема, АК. III. 4 (7-8); 18 (10) та ін.; ЗМ. VIII. 349-350; 378; IX. 227; 278; 280).

Варто підкреслити, що під час винесення покарань шастрами враховувалася перш за все варнова належність звинуваченого і потерпілого, а також стать, вік, родинні зв'язки сторін, ступінь свідомості, мотиви й обставини здійснення злочину. Загальним правилом було те, що високий варновий статус пом'якшував покарання злочинця, за одного характерного виключення стосовно злодія-брахмана, з якого стягували значно більший штраф, ніж на шудру (ЗМ. VIII. 337-338). Особливо каралися злочини, пов'язані з посяганням на майно царя чи храму (ЗМ. IX. 280).

Окремі види злочинів для більшої чіткості та розуміння слід аналізувати за найбільш поширеною традиційною схемою (залежно від об'єкта посягань): злочини проти дер-

жави, особистості, власності, сім'ї, шлюб тощо. У шастрах ця послідовність не дотримується. В АК, наприклад, розділу 17 «Про пограбування» передую розділ 18 «Образа словом» і розділ 19 «Скривдження дією». Стосовно ЗМ взагалі важко говорити про будь-яку послідовність у розташуванні кримінально-правових норм чи більш-менш повний перелік злочинів проти правителя, правлячого режиму, релігії, посадових злочинів. Нечисленні посилання на них містяться в АК (ІІІ. 10 (2); 18 (12) та ін.) і ЗМ (ІХ. 231-232; 258). Величезна кількість норм, що входили в загальне поняття «насильство», торкається злочинів насамперед проти особистості: убивство, завдання тілесних ушкоджень, образа словом чи дією (вчинком). Убивство убивці було загальним правилом, що поширювалося навіть на брахмана, для якого вищою мірою покарання за інші злочини було вигнання з каст. Тілесні ушкодження відносилися до образ дією (АК. ІІІ. 19 (12)). Тілесна недоторканність, гідність людей розцінювалася залежно від їхньої варнової належності (ЗМ. VIII. 267-270; 276).

Загальним із перших перерахованих у ЗМ гріхів і злочинів вважалася зрада дружини чоловікові, що розглядалася не стільки як посягання на особистість, скільки посягання на чужу власність (батька, чоловіка тощо) (див., зокрема, ЗМ. ІХ. 33; 48 та ін.).

Аналіз відповідних статей АК і ЗМ дасть студентів уявлення про нечіткість меж між злочинами проти особистості, власності, сім'ї та моралі. Майно людини розглядалося в нерозривній єдності з її особистістю. У майновому плані трактувалося й становище жінки. Тобто в шастрах проглядається зв'язок між перелюбством і отравленням поля.

Значне місце в шастрах посідають майнові злочини. Пограбування в них розглядається окремо від крадіжки, що каралася залежно від вартості вкраденого, варнової належності злочинця, умов здійснення (нічна крадіжка чи денна, із проломом тощо) (ЗМ. ІХ. 276 та ін.).

Радимо студентам скласти перелік відомих шастр покарань, що свідчать про значну суворість їх у ЗМ порівняно з АК (ЗМ. VIII. 323-324; АК. ІІІ. 17 (9) та ін.), і спробувати дати пояснення цієї обставині.

6. Суд і процес

У Стародавній Індії існували системи правосуддя різних рівнів: від царського до внутрішньообщинного і кастового. Індуська політико-релігійна концепція «богоугодного царя» (девараджі) приписувала цареві виконання важливих державних обов'язків, серед яких особливе місце посідала охорона підданих, а також здійснення правосуддя з допомогою досвідчених брахманів (ЗМ. VIII. 1; 2).

Царський суд, що мав назву «суд Брахми», міг здійснюватися від імені царя «вченим брахманом», знавцем дхарми відповідної касті, області, шрені (ремісничої корпорації), сім'ї. У шастрах всебічно підкреслювалася необхідність справедливого добродійного царського суду. Дхарма царя приписувала йому здійснювати покровительство вдовам, неповнолітнім (ЗМ. VIII. 27-29), при цьому детально йшлося про його відповідальність за порушення правил правосуддя, наприклад, привласнення украденого майна (ЗМ. VIII. 40), примус до початку чи припинення позову (ЗМ. VIII. 43) тощо. У якості тлумача (коментатора) дхарми міг за бажанням царя виступати й неучений брахман (проте у виключних випадках як знавець місцевих звичаїв), але тільки не шудра, що не входив до каст «двічі народжених».

Більшість справ, однак, розглядалася общинними і кастовими судами, особливо справи представників нижчих шудрянських каст і позакастових «недоторканих»¹.

¹ Ці кастові місцеві суди, що не входили до загальної системи державних судів, рішення в яких виносилися на основі місцевих звичаїв, спрощеного тлумачення дхармашастр, існують в Індії й нині.

Більш струнку систему царських судів, покликаних здійснювати правосуддя в кожній адміністративній одиниці з десяти сіл, наводить АК з її судово-процесуальними постановами (Ш. 1 (1)). У цьому ж розділі детально розглянуто судочинство. Згідно з АК правила звинувачувально-змагального за своїм характером процесу з кримінальних і цивільних справ співпадали, передбачали початок судочинства за заявою позовника, порядок виступів сторін тощо (АК. Ш. 1 (17-30)). Широко використовувалося в суді поручительство (або порука). Відповідач був позбавлений при цьому можливості висувати зустрічний позов (звинувачення), крім деяких справ (АК. Ш. 1 (18)). Ухилення чи втеча позовника і відповідача від суду означали визнання вини, що тягло за собою, як і при добровільному прилюдному її визнанні, винесення звинувачувального вироку (присуду, судового рішення). Публічність і змагальність визнавалися необхідними умовами ведення справ у суді, що підсилювалося наявністю у позовника права йти на парі (битися об заклад), який виплачувався у вигляді певної суми на користь царя стороною, що програла спір. ЗМ не виключали й самосуд (VIII. 500).

Загальні риси судового процесу студент може виявити шляхом аналізу відповідних положень ЗМ і АК.

В ієрархії доказів АК на перше місце ставить «очевидність речей», наприклад, коли злочинець був затриманий (спійманий) на місці вчинення злочину; на друге – власне визнання провини у скоєному; чесний розгляд показів обох сторін, які підтверджуються показами свідків, логікою і клятвами. З найдавніших часів в Індії застосовувався також «суд божий» – ордалії (ЗМ. VIII. 114; 115).

Яке місце серед інших доказів займали в шастрах покази свідків і хто міг виступати в якості свідка, студент може з'ясувати на основі аналізу низки статей (ЗМ. VIII. 61-73; АК. Ш. 11 (25-33) та ін.). У ЗМ особливо уважно розглядаються правила судового процесу, пов'язані з конкретними справами, з несплатою боргу, випадками насильства, крадіжки. Загальні вимоги до свідків супроводжуються в шастрах характерними виключеннями («як ними має говоритися правда»), приписами судді про ставлення до свідків тощо. Показово, що в АК помітним є деякий відхід від змагального характеру судового процесу, про що свідчать положення про зберігання в державному архіві даних про спеціальну «науку як ловити злодіїв», про керівництво щодо організації торгур, застосування покарань, наблизених до катувань (АК. IV. 11 (26)). Шастри визнавали в якості доказів також і ті, що були добуті обманним шляхом, шляхом підступу. Важливим доказом у суді вважалася клятва (ЗМ. VIII. 113). Слід звернути увагу на кару за лжесвідчення, які вважалися тяжким злочином (ЗМ. VIII. 111; 112). Аналіз відповідних статей дасть студенту яскраву картину судочинства у Стародавній Індії, заснованого на варновому, кастовому та інших різновидах суспільної нерівності.

Джерела

1. Артхашастра (на межі I-го тис. до н.е. – I-го тис. н.е.) – Див. : Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : У двох томах; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – С. 54-62.
2. Артхашастра, или Наука политики / Пер. с санскр. В. И. Вострякова, Е. Е. Обермиллера, Б. В. Семичева. – М. ; Л., 1959. – М., 1993.
3. Законы Ману / Пер. С. Л. Эльмановича, испр. и доп. С. Т. Ильиным. – М., 1960.
4. Из книги законов Ману (між II ст. до н.е. – II ст. н.е.) – Див. : Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : У двох томах ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – С. 48-54.
5. Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран. Практикум / Н. Н. Крестовская. – Харьков : Одиссей, 2002. – С. 41-76.

6. «Область деятельности судей» : Книга III «Архашастры» / Пер. А. А. Вигасина и А. М. Самозванцева // Вигасин А. А., Самозванцев А. М. «Архашастра». Проблемы социальной структуры и права. – М., 1984.

Література

1. *Бонгард-Левин Г. М.* Индийский брахман Чанакья в античной традиции / Г. М. Бонгард-Левин // Вестник древней истории, 1982. – № 1. – С. 13-26.
2. *Бостан Л. Н.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / Л. Н. Бостан, С. К. Бостан. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – С. 42-79.
3. *Вигасин А. А.* «Устав о рабах» в Архашастре Каутильи / А. А. Вигасин // ВДИ. 1976. – № 4. – С. 3-19.
4. *Вигасин А. А.* Юридическая тематика в композиции дхармашастр / А. А. Вигасин // Санскрит и древнеиндийская культура. – М., 1979.
5. *Гусева Н. Е.* Индуизм. История формирования, культовая практика / Н. Е. Гусев. – М., 1977.
6. *Ильин Г. Ф.* Основные проблемы рабства в Древней Индии / Г. Ф. Ильин // История и культура Древней Индии. – М., 1963.
7. История государства и права зарубежных стран : Учебно-методическое пособие. Отв. ред. Н. А. Крашенинникова. – М. : Норма, 2003. – С. 18-37.
8. *Крашенинникова Н. А.* Индуское право : история и современность / Н. А. Крашенинникова. – М., 1982.
9. *Кузнецов А. А.* Эволюция индийской касты / А. А. Кузнецов. – М., 1983.
10. *Лелюхин Д. Н.* Государство, администрация, политика в «Архашастре» Каутильи / Д. Н. Лелюхин // ВДИ. 1993. – № 2. – С. 4-25.
11. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / В. С. Макарчук. – Вид. 4-ге. – К. : Атіка, 2004. – С. 25-31.
12. *Мироненко О. М.* Архашастра / О. М. Мироненко // ЮЕ : В 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – С. 148-149.
13. *Самозванцев А. М.* Правовой текст дхармашастры / А. М. Самозванцев. – М., 1991.
14. *Самозванцев А. М.* Теория собственности в Древней Индии / А. М. Самозванцев. – М., 1978.
15. *Хома Н. М.* Історія держави та права зарубіжних країн. Навч. посібник / Н. М. Хома. – К. : Каравела, 2003. – С. 16-42.
16. Чанакья // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : В 86 т. – СПб., 1890-1907.
17. *Чехович В. А.* Законы Ману / В. А. Чехович // ЮЕ : В 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – С. 489-490.
18. *Burrow T.* Sanakya and Kautalya // Annals Bhandarkar Oriental Research Institute. – Roopna. 1968. 48-49. – P. 17-31.
19. *Goyal S.R.* Kaytiliya and Megasthenes. – Meerut, 1985.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск дев'ятнадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 2015 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк.14,62. Обл.-вид. арк.14,75. Наклад 300 прим. Зам. 69.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com